SIGURD CURMAN

CISTERCIENSERORDENS BYGGNADSKONST

I

KYRKOPLANEN

AKADEMISK AFHANDLING
SOM MED VEDERBÖRLIGT TILLSTÅND AF
FILOSOFISKA FAKULTETEN VID UPPSALA
UNIVERSITET FÖR FILOSOFIE DOKTORS-
GRADENS VINNANDE FRAMSTÄLLES TILL
OFFENTLIG GRANSKNING Å LÄROSALEN
N:o IV TISDAGEN DEN 28 MAJ 1912,
KL. 10 F. M.

SIGURD CURMAN

BIDRAG TILL KÄNNEDOMEN OM

CISTERCIENSERORDENS BYGGNADSKONST

I

KYRKOPLANEN

AKADEMISK AFHANDLING
SOM MED VEDERBÖRLIGT TILLSTÅND AF
FILOSOFISKA FAKULTETEN VID UPPSALA
UNIVERSITET FÖR FILOSOFIE DOKTORS-
GRADENS VINNANDE FRAMSTÄLLES TILL
OFFENTLIG GRANSKNING Å LÄROSALEN
N:o IV TISDAGEN DEN 28 MAJ 1912,
KL. 10 F. M.

CENTRALTRYCKERIET, STOCKHOLM 1912.

FÖRORD.

Föreliggande studier utgöra ett försök att gifva en sammanfattande bild af den egenartade och betydelsefulla arkitektoniska verksamhet, som utöfvades inom den för medeltidens äldre kulturhistoria så betydelsefulla cistercienserorden. Särskildt har utvecklingsmomentet inom densamma varit föremål för min uppmärksamhet. Hvad som här framlägges kan ingalunda göra anspråk på att vara en fullständig och helt uttömmande behandling af ämnet. För en sådan föreligger icke tillräckligt mycken primärbearbetning af materialet, och ännu saknas uppgifter angående en mängd viktiga byggnader, om hvilka endast gräfningsundersökningar kunna gifva oss tillförlitliga upplysningar. Den nu färdiga afdelningen af arbetet behandlar endast en mindre del af den antydda uppgiften, nämligen den cisterciensiska kyrkoplanens uppkomst och utveckling under den äldre medeltiden. Det är min förhoppning att sedermera få tillfälle att till fortsatt behandling upptaga öfriga delar af uppgiften nämligen klosteranläggningens plan och utveckling samt byggnadsverkens konstruktion och formgifning.

För här föreliggande arbete hafva värdefulla upplysningar och råd godhetsfullt blifvit mig meddelade af mr J. Bilson (Hessle), M. Camille Enlart (Paris) och M. L. Bégule (Lyon), hvilka äfven ställt fotografier till min disposition, för hvilket allt jag känner mig stå i stor tacksamhetsskuld. Vidare har jag att tacksamt erkänna upplysningar, meddelanden och råd af docenten J. Roosval samt litteraturhänvisningar af friherre C. R. af Ugglas. En väsentlig lättnad under arbetet har blifvit mig beredd genom den förträffliga hjälp, som fil. stud. Anders Billow

lämnat mig vid det praktiska ordnandet och bearbetandet af det omfattande litteratur- och excerptmaterialet, hvarjämte fil. kandidaterna A. Bæckström och G. Bolinder bistått mig i korrekturläsningens mödor, hvarför jag till dem framför mitt uppriktiga tack. Det återstår mig vidare att tacksamt erkänna det synnerliga tillmötesgående, jag under mina studier rönt af tjänstemännen vid Kungl. Biblioteket och Kungl. Vitt. Hist. o. Ant. Akademiens bibliotek.

Stockholm den 17 maj 1912.

SIGURD CURMAN.

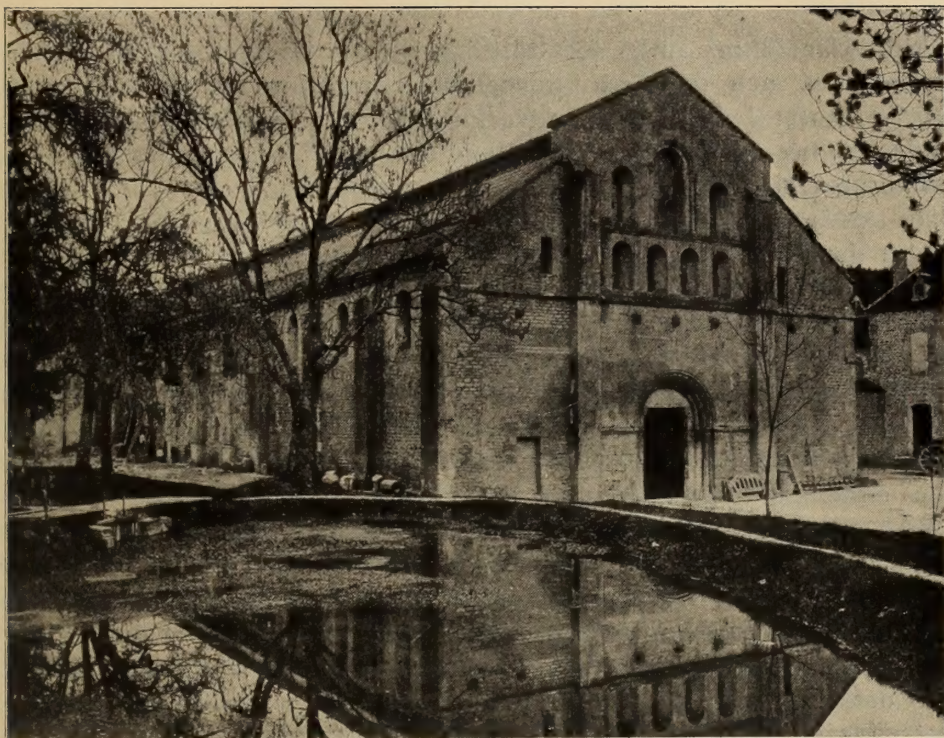

Foto. L. BÉGULE.

Fig. 1. Klosterkyrkan i Fontenay från nordväst.

INLEDNING.

En af de intressantaste uppgifterna för den byggnadshistoriska forskningen är utredandet af de olika främmande inflytelser, som gjort sig gällande under olika perioder i ett lands byggnadshistoria, samt klarläggandet af de vägar, på hvilka dessa olika inflytelser inkommit och vunnit spridning. Under den tidigare medeltiden synas klosterinstitutionerna härvid hafva spelat en mycket betydande roll och detta af flera skäl. Under den äldre medeltiden var nämligen klosterväsendet otvifvelaktigt den kraftigast utvecklade af kyrkans institutioner samt särskildt ägnadt att befästa och utveckla kyrkans ställning i de för kristendomen nyvunna länderna.

Genom den stora tillslutning, som klostren redan mycket tidigt vunno, uppstod inom dessa ett starkt behof af byggnader och kyrkor, som voro stora nog att mottaga de alltjämt växande klostermenigheterna, hvartill snart kom krafvet på yttre uttryck för klostrens anseende och

rykte. Där funnos alltså förutsättningarna för en kraftig arkitektonisk verksamhet, och den äldre medeltidens konsthistoria lär oss också, att den mest betydelsefulla utvecklingen inom kyrkobyggnadskonsten under denna period äger rum bland de stora klostren, särskildt i det frankiska riket.

Ju mera utvecklad organisationen inom klosterväsendet blef, dess större betydelse kommo också de olika klosterkongregationerna att hafva för en allt vidare spridning af vissa bestämda byggnadstraditioner och anläggningsschemata. Visserligen hade den katolska kyrkan i och för sig en universell läggning, men under den tidigare medeltiden gjorde denna sig icke gällande i samma grad som senare, utan de olika ländernas kyrkor utbildade inom sig ganska olikartade, nationella former och institutioner, som först ganska sent kunde bringas in under den enhetlighet, som dock var det kyrkliga idealet. Inom klosterväsendet gjorde sig emellertid krafvet på enhetlighet redan tidigt gällande och fick sitt uttryck i det vid alla klosterreformer ständigt upprepade önskemålet, att samtliga kloster måtte i regel, lif och inrättningar blifva hvarandra så lika som möjligt. Inom klostren kom därför den universalitet, som kyrkan eftersträfvade, tidigare till uttryck än annorstädes. Och detta tog sig i viss mån uttryck äfven på byggnadskonstens område. Det var visserligen först i och med gotikens allmänna seger, som en verkligt universell kyrkobyggnadskonst skapades och ersatte de många olika tidigare romanska provinsskolorna, hvarvid den samtidigt blef ett synligt uttryck för den till seger komna universella kyrkliga makten, men långt dessförinnan hade inom klosterbyggnadskonsten starka förebud därtill kunnat spåras. Kraftigast hade denna uniformerande tendens tagit sig uttryck inom cistercienserordens byggnadskonst, men äfven dess föregångare, cluniacenserorden, hade gifvit exempel på samma sträfvan.

Genom sin oerhördt hastiga och vidsträckta spridning blefvo emellertid cistercienserna af ojämförligt mycket större betydelse, i synnerhet som de tidigt på sitt byggnadsprogram upptogo det i ordens hemland, Burgund, i kraftig utveckling stadda hvalfslagningsproblemets rationella lösning. Särskildt betydelsefull var cistercienserordens byggnadsverksamhet i de från dåtidens kulturcentra mera aflägset liggande länderna.

Så var förhållandet i Sverige. Då de första kolonierna af cisterciensermunkar från Clairvaux vid midten af 1100-talet grundade klostren i Alvastra och Nydala, kommo de till ett land, där munkar och kloster voro okända. Det var således genom cistercienserna, som vårt land först gjordes delaktigt af klosterinstitutionen, denna viktiga bärare af medeltida bildning och kultur. Att cistercienserna spelat en högst betydande roll för vårt lands äldre kulturutveckling har också redan länge

varit erkändt, och deras inflytande på vår äldre kyrkliga byggnadskonst har äfven varit föremål för behandling. Dock synes hos oss som annorstädes en viss oklarhet råda om räckvidden och karaktären af detta inflytande, en ovisshet, som närmast har sin grund i olika uppfattning om hvad som varit karakteristiskt för cisterciensernas byggnadskonst. En utredning rörande denna måste därför, utöfver sitt allmänna arkitekturhistoriska intresse, hafva en ganska vidtgående betydelse äfven för Sveriges äldre arkitekturhistoria, ehuru en sådan undersökning naturligtvis till allra största delen måste sysselsätta sig med utländskt material.

För att ernå en utredning af det för cistercienserordens arkitektur verkligt karakteristiska har man naturligtvis endast en väg att gå, nämligen att undersöka ett så stort antal monument som möjligt, hvarvid småningom kan utkristalliseras hvad som i olika afseenden visar sig vara typiskt för cistercienseranläggningen, medan det sporadiska och tillfälliga samt det provinsiella kan frånskiljas. En fullständig sådan undersökning bör gifvetvis omfatta dels planutvecklingen, dels konstruktionssystemet — särskildt beträffande kyrkorna — samt dels slutligen den arkitektoniska form- och detaljbildningen. Därvid måste naturligtvis också undersökas, huruvida en bestämd utveckling af typerna inom orden kan spåras och förutsättningarna för denna utredas. Sedan på detta sätt ordensbyggnadernas allmänna schema och karaktär klarlagts och deras utvecklingsserier uppställts, återstår den för förståelsen af hela byggnadsgruppen mycket viktiga utredningen af förutsättningarna för densamma. Det är först genom att insättas i den allmänna utvecklingshistorien, som dess verkliga betydelse blir fullt klar. Sedd som ett led i den stora utvecklingskedjan vinner i allmänhet hvarje mera betydande företeelse sitt största intresse, och dess karakteristiska insats i denna utveckling blir därvid också klarast belyst.

Det är emellertid endast en del af det ofvan uppställda problemet, som här nedan skall upptagas till behandling, nämligen cistercienserklostrens planutveckling särskildt med afseende på kyrkorna, under det att frågorna om deras konstruktionssystem och detaljbildning tills vidare lämnas åsido för att, såsom författaren hoppas, upptagas till behandling i en senare studie.

* *
*

Det torde emellertid vara nödvändigt att, innan vi ingå på självfva byggnadsundersökningen, förutskicka några ord om den kyrkohistoriska bakgrund, mot hvilken byggnadsutvecklingen måste ses för att rätt för-

stås. Denna är nämligen ganska intimt förbunden med cistercienserordens egen inre utveckling och dess institutioner samt med de förhållanden, ur hvilka orden uppstod. Och då det i den följande behandlingen af byggnadshistorien stundom kommer att blifva nödvändigt att gripa tillbaka till den föregående utvecklingen, torde också några af de viktigaste momenten i munkväsendets historia före cisterciensersordens uppkomst böra meddelas.

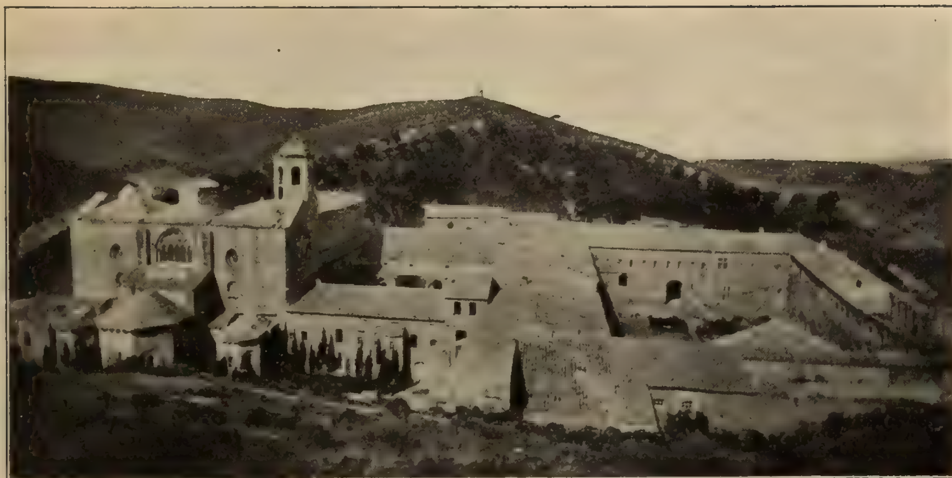

Foto. Monum. histor.

Fig. 2. Fontfroide. Klosteranläggningen från öster.

CISTERCIENSERORDEN OCH DESS FÖREGÅNGARE I DET VÄSTERLÄNDSKA KLOSTERVÄSENDET.

Benedikt af Nursia.

Det ur österlandets anakoret- och eremitlif uppkomna klosterväsendet[1] torde redan tidigt hafva öfverförts till västerlandet. En vidare och starkare betydelse fick det här dock först, sedan Benedikt af Nursia i början af det sjätte århundradet genom sin storartade organisatoriska verksamhet höjde klosterväsendet upp ur det oordnade och kaotiska tillstånd, som småningom blifvit rådande inom detsamma. Först genom Benedikts ingripande fick västerlandets klosterväsende den grundprincip, som sedermera genom tiderna blifvit i hufvudsak bestående. Benedikt gaf genom sin bekanta regel[2] grundstommen till de västerländska klostrens inre konstitution, genom hvars införande skapades den ordning inom klostren och den likhet dem emellan, som förut i allmänhet saknats. Utom de noggranna föreskrifter, som i regeln gifvas om klostrets organisation, om abbotsval, om tjänstemännen och deras åligganden, om mat och dryck och annat dylikt inom klostret, gifves där en äfven för klosterinstitutionernas yttre gestaltning synnerligen viktig princip. Där framhålles nämligen i regelns kap. 66, att ett kloster helst bör vara så in-

[1] M. Heimbucher, Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche I. Paderborn 1896. — A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands I—III. Leipzig 1887—1896. — J. Schlosser, Die abendländische Klosteranlage des früheren Mittelalters. Wien 1889.

[2] E. Woelfflin, Benedicti regula monachorum. Lips. 1895. — Finnes äfven i Nomasticon Cisterciense, editio nova H. Séjalon. Solesmes 1892, p, 5—50.

rättadt, att det inom sitt område rymmer alla för munkarnas lif och arbete nödvändiga byggnader.[1] Till det lif, som Benedikt ville införa i klostren, hörde äfven kroppsarbete. Också voro benediktinerklostren under den äldre medeltiden oftast landtkloster, som inom sina murar omslöto byggnader för alla ett stort landtgods behof. Vidare genomför Benedikts regel i fullaste omfattning gemensamhetsprincipen. Arbete, hvila, måltider, gudstjänst, allt skall vara gemensamt. Liksom ingen får äga någon privat egendom, får han heller icke äga något enskildt rum, där han kan vara ensam för sig. Hvar och en skall i hvarje ögonblick känna, att han är bevakad af alla sina medbröder. Därmed bröts också fullständigt med det österländska klosterväsendet, där just ensamheten, den eremitartade afskildheten i särskilda celler var en af hufvudprinciperna, i det att man endast vissa dagar gemensamt samlades till gudstjänst och måltid, hvilken princip naturligtvis också tagit sig uttryck i klosterbyggnadernas gestaltning och planläggning.[2] Benediktinerregelns nydanande och ordnande af klosterlifvet i västerlandet hade också till följd, att en ny, från den österländska väsentligt skild typ för klostrens byggnadsanläggningar måste uppstå.

Det torde icke vara nödvändigt att här vidare orda om, hvilken oerhörd betydelse denna Benedikts regel och det på densamma grundade, nydanade västerländska klosterväsendet hade för hela den medeltida kulturen. Viollet-le-Duc säger knappast för mycket, då han i sin Dictionnaire i den allmänna arkitekturhistoriska öfversikten[3] framhåller, att Benedikts regel är »peut-être le plus grand fait historique du moyen âge».

Förfall och Reformer.

Benedikt hade genom sin regel gifvit åt klostret dess inre konstitution och sålunda skapat fasta former för det inre lifvet i detsamma, men han hade däremot icke ordnat förhållandet klostren emellan. De skulle enligt Benedikts regel stå under diocesanbiskopens öfverinseende och skulle af honom visiteras. Detta gaf emellertid icke någon verklig garanti för en kontinuerlig och enhetlig vidare utveckling af klosterväsendet, hvilket naturligtvis såsom allt annat med tiden måste modifieras och ändras. Däraf följde också snart nog, att den af Benedikt eftersträfvade likformigheten i klosterlifvet försvann; och småningom uppstodo åter förvirrade förhållanden inom det västerländska klosterväsendet. Tukten slappades, klostrens växande välstånd bidrog till att minska den asketiska ifvern och att öka antalet olämpliga individer

---

[1] »Monasterium autem, si possit fieri, ita debet construi, ut omnia necessaria, id est aqua, molendinum, hortus, pistrinum vel artes diversæ, intra monasterium exerceantur, ut non sit necessitas monachis vagandi foras: quia omnino non expedit animabus eorum».(Nom. Cist., p. 48.)

[2] Jfr en typisk sådan plan i Didron, Annales archéologiques IV (1846), p. 140.

[3] Viollet-le-duc, Dictionnaire raisonné de l'architecture I, p. 242.

inom klostren. Men i synnerhet verkade det skadligt, att stiftelserna börjat ställas under ledning af världsliga män, åt hvilka de förlänades. Efter klostrens första glansperiod under Merovingerna gjorde den alltmer omkring sig gripande försumpningen af klosterlifvet en genomgripande reform allt mera nödvändig. Redan under Pipins och än mera under Karl den stores tid gjordes från den världslige härskarens sida åtskilliga allvarliga försök att återinföra den gamla klostertukten, hvarvid Karl den store med den för honom egna grundligheten började med att från det benediktinska hufvudklostret i Montecassino förskaffa sig en noggrann afskrift af Benedikts regel.[1]

BENEDIKT AF ANIANE.

Det blef emellertid Karl den stores för religiösa frågor djupt intresserade son, Ludvig den fromme, förbehållet att genomföra den första stora, verkligt betydande klosterreformen. Den drifvande kraften i denna reform var den för det asketiska klosteridealets genomförande outtröttligt verksamme Benedikt af Aniane. Efter att i sitt eget kloster vid Aniane (i Benedikts hemtrakt i södra Gallien) hafva genomfört den ursprungliga benediktinerregelns stränghet och därifrån småningom börjat utöfva en reformatorisk verksamhet bland klostren i det västfrankiska riket, kallades Benedikt af kejsar Ludvig att bispringa honom i hans allmänna reformsträfvanden.

Betydelsefullast var därvid Benedikts insats vid den stora sammankomsten i Aachen 817. I sammanhang med riksdagens hållande sammankallade nämligen Ludvig samtliga abboter från det frankiska riket till öfverläggning om klosterväsendets reformering. Dessa öfverläggningar leddes af Benedikt af Aniane och resulterade i ett omfattande beslut, hvars bestämmelser afsågo en genomgripande och betydelsefull reform af det frankiska rikets kloster. Den gamla benediktinerregeln lades till grund därför, men modifierades något efter de klimatiska förhållandena. Det viktigaste var emellertid beslutet, att de sålunda antagna statuterna skulle gälla för samtliga kloster i riket. Regeln skulle genast träda i kraft, och Benedikt af Aniane erhöll uppdraget att åstadkomma och öfvervaka dess genomförande samt att för den skull visitera klostren. Sålunda blefvo faktiskt samtliga kloster i det frankiska riket af kejsaren ställda under ledning af Benedikt, som därigenom blef klosterväsendets öfverhufvud, ett slags ordensgeneral. Detta var ett första steg till inrättande af ett organisation, som ordnade förhållandet klostren emellan genom skapande af ett reglerande och visiterande öfverhufvud, gemensamt för alla klostren. Ur byggnadshistorisk synpunkt är detta af en särskild betydelse, ty först genom en sådan ordnings införande skapades förutsättningarna för bestämda, gemensamma

[1] HAUCK, Op. cit. II, p. 526.

byggnadstypers utveckling och fortplantning inom klosterväsendet. Att så också i någon mån blef fallet, skall jag söka visa längre fram.

Emellertid sträckte sig Benedikts af Aniane inflytande icke så långt, som det varit önskvärdt. Hela reformens betydelse hängde alltför mycket på hans personlighet, och efter hans död 821 fanns det knappast någon, som kunde hålla reformrörelsen uppe. Under den följande tiden med dess politiska strider och inre oro i riket, hvars ställning ännu mera förvärrades genom våldsamma härjningar af normanner, magyarer och saracener, hotade munkväsendet åter att förfalla. Bland de olika reformförsök, som framkallades af detta förfall under de sista Karolingerna var den från Cluny utgångna reform-rörelsen utan tvifvel den betydelsefullaste.[1]

CLUNIACENSER-REFORMEN.

År 910 stiftades af hertig Vilhelm af Akvitanien i Cluny i Burgund ett kloster, som ställdes under Bernos ledning. Återgående på den gamla benediktinerregeln och på Benedikts af Aniane klosterstatut sökte Berno i sitt kloster införa den gamla, stränga tukten. Bernos efterträdare såsom abbot, Odo (924—941), var en kraftig ledare af klostret och kallades snart att reformera andra kloster både i Frankrike och i Italien. Det skedde så, att dessa klosters föreståndare instruerades från Cluny, hvars abbot äfven visiterade klostren. Under abboterna Majolus († 994) och Odilo († 1049) utvecklades härur så småningom den klostersammanslutning, som kallats cluniacenserkongregationen. Denna utgjorde alltså icke någon ny klosterorden, utan var endast en reformrörelse inom benediktinerorden, men en sådan af utomordentlig betydelse.

Under Odilo och dennes efterträdare Hugo utbildades kongregationens konstitution i starkt monarkisk riktning. Såsom rättesnöre för klostrens lif gällde de på basis af Benedikts af Aniane Concordia regularum utarbetade Consuetudines Cluniacenses,[2] som reglerade gudstjänsten och lifvets gång ofta in i minsta detaljer. Klostret i Cluny var kongregationens hufvudkloster, och dess abbot hade en högst betydande makt öfver de andra klostren inom kongregationen. Den kraftfulle abboten Hugo sökte än mera stärka Cluny-klostrets ställning genom bestämmelser sådana som att noviserna i kongregationens alla kloster skulle invigas till munkar, »göra profess», i självfva Cluny, samt att de sedan skulle tillbringa sina 3 första år i hufvudklostret.[3] Abboten i Cluny förbehöll sig att stadfästa abbots- och priorsvalen i de olika

[1] E. SACKUR, Die Cluniacenser in ihrer kirchlichen und allgemeingeschichtlichen Wirksamkeit bis zur Mitte des elften Jahrhunderts. 2 Bd. Halle 1892—94.

[2] M. HERRGOTT, Vetus disciplina monastica. Paris 1726, p. 133. — D'ACHÉRY, Spicilegium etc. Paris 1723 I, p. 639. — B. ALBERS, Consuetudines monasticæ. Stuttgart 1890.

[3] HEIMBUCHER, Op. cit. I, p. 117.

klostren o. s. v. Dessa bestämmelser tillkommo ursprungligen för att åstadkomma en verklig säkerhet för att lifvet i de olika klostren skulle gestaltas lika samt för att genom en stark, centraliserad kontroll — nu fäst icke vid en enstaka personlighet, såsom fallet var med Benedikts af Aniane visitationsverksamhet, utan vid en institution, klostret i Cluny — förebygga förfall och försumpning inom kongregationens olika kloster. Kongregationen, som i allmänhet leddes af kraftiga och betydande personligheter, kom snart att få en stor omfattning. Till densamma slöto sig kloster i alla delar af västerlandet, ja, t. o. m. i Josaphats dal och på berget Tabor reste sig slutligen cluniacenserkloster. En af de ur byggnadshistorisk synpunkt viktigaste af cluniacenserordens utgreningar var den s. k. Hirsaukongregationen.[1] En cluniacenser, Ulrich, förde Cluny-reformen till S. Emmerams kloster i Regensburg, där den sammansmältes med en tidigare dit från Einsiedeln införd klosterreform. Så uppstod den s. k. Einsiedler-cluniacenserreformen. Från Regensburg fördes denna till det berömda klostret S. Aurelius i Hirsau, dit den lärde munken Vilhelm år 1068 kallades från S. Emmeram. Såsom abbot i Hirsau utvecklade denne en betydelsefull verksamhet. Flera nya kloster grundades från Hirsau, andra utbådo sig abbotar därifrån. Genom sammanslagning 1082 med S. Blasienkongregationen — äfven den en cluniacensisk klosterafläggare — växte Hirsaukongregationen ut till att omfatta inemot 100 kloster. Genom sin lifliga förbindelse med Cluny, hvars regler efterlefdes, kom Hirsaukongregationen att spela en betydelsefull roll såsom förmedlare af cluniacensiskt inflytande i Tyskland.

Det är ju naturligt, att dels den starkt centraliserade konstitutionen, dels det allmänna genomförandet af så i detalj gående förordningar rörande själfva lifvets former inom klostret som consuetudines cluniacenses skulle vara i hög grad ägnade att befordra bestämd typbildning äfven på klosterbyggnadernas område. Inom en kongregation, där alla kloster voro vana vid att i allt se upp till hufvudklostret och att därifrån mottaga alla direktiv, måste det hafva fallit sig ganska naturligt att äfven i fråga om byggnadernas planering och gestaltning taga föredöme från samma håll. I huru stor utsträckning sådant också skedde, få vi tillfälle att längre fram beröra.

Att utveckling i allmänhet sker liksom vågformigt, är ju en gammal iakttagelse i historien. Den kan ovanligt tydligt skönjas inom det medeltida klosterväsendets utvecklingshistoria. Genom ett kraftigt och strängt reformarbete föres en klosterrörelse upp till en viss höjd för att inom kort åter sjunka ned i en vågdal och efterföljas af en ny re-

[1] Heimbucher, Op. cit. I, p. 121.

formrörelse med andra former. Sjunkandet har nästan alltid sin grund i den makt och rikedom, som institutionen under sitt uppåtskridande förvärfvat, men som med naturnödvändighet måste föra fallet med sig, ty makt och rikedom är motsatsen till klosterväsendets ideella grundval. När sålunda cluniacenserorden vid 1100-talets början stod på höjden af makt och anseende, hade redan grunden lagts för den nya munkorden, som snart skulle växa sig stark just genom sin reaktion mot det alltför mäktiga Cluny och därefter öfvertaga dess ledarställning inom västerlandets klosterväsende, för att sedan åter i sin ordning sjunka tillbaka och efterträdas af tiggarmunksordnarna. Denna Cluny's motståndare var cistercienserorden.[1]

CISTERCIENSERORDENS UPPKOMST.

Samtidigt som man i Cluny beredde sig att till sin nyss fullbordade tredje kyrka, samtidens praktfullaste byggnad, foga en västlig förbyggnad af lika storartad beskaffenhet, drog sig år 1098 cluniacenserabboten Robert med 20 likasinnade bröder bort till ödemarkerna vid Citaux[2] för att där söka förverkliga det stränga efterlefvande af Benedikts regel, som Robert förut förgäfves sökt genomföra i det af honom grundade

[1] Af viktigare äldre arbeten rörande ordens historia må anföras: GASP. JONGELINUS, Notitia abbatiorum ordinis Cisterciensis per orbem universum, Colon. Agr. 1640. — A. MANRIQUE DE BURGEN, Cisterciensium, sive verius ecclesiastiacorum annalium a conditio Cistercio tomi IV. Lugd. 1642—59; öfversatt till tyska af B. Hiltprand under titeln: Annales cistercienses, Augspurg 1739—42. — A. SARTORIUS, Cistercium bis-tertium, Prag 1700; öfversatt till tyska under titeln: Verdeutschtes Cistercium Bis-tertium, Prag 1708. — HELYOT, Histoire des ordres monastiques, Paris 1714—19. Bd. V, p. 341—488.

Vidare: H. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE et L. PIGEOTTE, Etude sur l'état intérieur des abbayes cisterciennes aux XIIe et XIIIe siècles. Troyes et Paris 1858. — FR. WINTER, Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands bis zum Auftreten der Bettelorden. Gotha 1868—71. L. JANAUSCHEK, Der Cistercienserorden, Historische Skizze. Baden 1884.

Kortare sammanfattningar af ordenshistorien återfinnas i: H. HILDEBRAND, Sveriges Medeltid Bd. III, Stockholm 1898—1903, p. 930—944. — F. HALL, Bidrag till kännedomen om cistercienserorden i Sverige. I. Munkklostren. Gefle 1899 (i Redogörelse för Allm. Läroverken i Gefle och Söderhamn under läsåret 1898—1899). — J. T. FOWLER i Yorkshire Archaeological Journal IX, p. 223. — J. T. MICKLETHWAITE, The Cistercian Order, ibid. XV, p. 245—268. — HEIMBUCHER, Op. cit. I, p. 218—241, med god litteraturförteckning.

Många bidrag till cistercienserordens historia finnas publicerade i följande båda tidskrifter: STUDIEN UND MITTHEILUNGEN AUS DEM BENEDIKTINER- UND DEM CISTERCIENSERORDEN, utgifven af P. Maurus Kinter i Raigern sedan 1880; citeras Studien u. Mittheil. Innehåller utförliga bibliografier rörande ordnarna. — CISTERCIENSER-CHRONIK, utgifven af cisterciensern Gregor Müller i klostret Mehrerau (Bregenz) sedan 1889.

[2] Citeaux (dép. Côte-d'Or) är beläget i Burgund c:a 20 km. söder om Dijon. Cluny ligger c:a 80 km. söder därom i närheten af staden Macon. — Namnet Citeaux (Cisteaux) uppgifves hafva uppkommit ur ordet »cistels», folkspråkets benämning på en säfart, som växte ymnigt på de sanka marker, där klostret först anlades (Art. Citeaux af F. M. GILDAS i The catholic Encyclopedia. III, p. 792. Newyork 1908).

klostret i Molesme. Robert hade vid 15 års ålder valt munkens lif, men hade i de olika kloster, i hvilka han vistats, funnit, huru litet lifvet där motsvarade det stränga ideal, som Benedikt uppsatt i sin regel, samt huru svårt det var att under de rådande förhållandena åstadkomma någon reform inom de redan bestående klostren. På grund häraf hade han och hans likasinnade bröder i klostret Molesme, hvars abbot Robert var, dragit ut ur klostret för att i ödemarken börja ett nytt lif. I Citeaux uppförde de ett enkelt kloster af trä, och snart slöto sig andra likatänkande munkar till dem. Inom kort blef Robert återkallad af munkarna i hans förra kloster i Molesme och måste på påfvens befallning begifva sig tillbaka dit. Hans efterträdare såsom abbot i Citeaux var Alberik, som af påfven utverkade stadfästelse på klosterstiftelsen. Han sammanställde de regler, som tillämpades i deras kloster: »Instituta Monachorum Cisterciensium de Molismo venientium».[1] Det hårda lifvet i klostret synes hafva afskräckt andra från inträde i detsamma, och man började misströsta om klostrets framtid. Efter Alberiks död 1109, öfvertogs ledningen af Stefan Harding,[2] en engelsman, som genom sin administrativa förmåga sedermera blef den, som egentligen gaf cistercienserorden dess form. Då han mottog ledningen, var Citeaux blott ett af de yngsta och fattigaste bland benediktinerklostren, men vid hans död (1134) var Citeaux redan hufvudet för en organisation, som inom få år skulle växa ut öfver hela västerlandet i en utsträckning, som ingen föregående klostersammanslutning uppnått. Mer än något annat bidrog därtill den i orden inträdde helige Bernhards personlighet.

Då klostret i Citeaux genomlefde sin allra svåraste tid och hotade att helt gå under af brist på anslutning, inträdde (1113) i klostret den unge Bernhard af Chatillon[3] med 30 följeslagare ur förnäma familjer. Och från den stunden vände sig klostrets öde. Bernhard var en entusiast, som mer än någon annan förstod att elda och vinna sin samtids människor för de ideal, som han gjort till sina. Han är en af medeltidens allra märkligaste personligheter, och hans betydelse för cistercienserorden kan knappast öfverskattas. Genom den gränslösa beundran, som af samtiden ägnades honom såväl af höga som låga, fick han ett personligt inflytande, som också kom hans orden till godo. Och det torde hafva varit icke minst tack vare Bernhards många personliga förbin-

BERNHARD AF CLAIRVAUX.

---

[1] Utgöra kap. XV i EXORDIUM CISTERCIENSIS COENOBII, en kortfattad skildring af Citeauxklostrets uppkomst och första öden, författad af Stephan Harding omkring 1120. (Nom. Cist., p. 62; jfr p. 14, not 2).

[2] J. B. DALGAIRNS, Life of St. Stephen Harding, new edition with notes by Herbert Thurston, 1898.

[3] E. VACANDARD, Vie de Saint Bernard, 4e édit. Paris 1910, 2 Bd.

delser med samtidens mest betydande män i hela Europa, som cistercienserorden så hastigt vann insteg äfven i de aflägsnare länderna.

Redan året efter Bernhards inträde i klostret i Citeaux kunde det första dotterklostret till detsamma grundas i La Ferté. Året därpå uppstod det andra dotterklostret i Pontigny, som förestods af Bernhards vän Hugo af Macon. 1115 slutligen grundlades klostren i Clairvaux med Bernhard såsom abbot och i Morimond, i spetsen för hvilket ställdes Arnold, en tysk.[1] Och under de följande åren ökades klostrens antal än ytterligare. I och med detsamma var också den tidpunkt kommen, då man måste tänka på att ordna förhållandet klostren emellan, att gifva den nya klosterkongregationen en konstitution,[2] ägnad att upprätthålla det ideal för lifvet i klostret, som det dittills varit Citeaux-männens mål att förverkliga. Såsom nämnts, hade den nya klosterstiftelsen i Citeaux icke haft för afsikt att åstadkomma en ny regel, utan målet var att bokstafligen efterlefva den gamla benediktinerregeln i all dess stränghet utan någon afkortning eller vantolkning och med undvikande af all den prakt och lyx, som under tidernas lopp gjort sig gällande inom cluniacenserorden.[3] Ur försöken att förverkliga detta mål uppstod småningom den för Citeaux karakteristiska inre klosterordningen. För att vidmakthålla denna nya ordning bland det ökade antalet kloster var det nödvändigt dels att fastställa och kodifiera klostervanorna, dels att genom en lämplig konstitution göra det möjligt att inom den växande kongregationen upprätthålla enhetlighet, sammanhållning och nödig kontroll. Då ju cistercienserna uppstått i reaktion mot cluniacenserna är det mycket naturligt, att denna motsättning också skulle taga sig uttryck i konstitutionen. Under det att cluniacenserkongregationens författning var starkt monarkisk, gjorde sig inom cistercienserorden en afgjordt demokratisk tendens gällande. Hos moderklostret i Cluny låg all makt samlad, och de öfriga klostren hade så godt som intet inflytande på kongregationens styrelse. Bland cistercienserna blef det annorlunda.

[1] Samtliga dessa första dotterkloster ligga i det burgundiska området; jfr. p. 60, not 2, p. 61, not 2, p. 65, not 1.

[2] Källorna till kännedomen om cistercienserordens konstitution finnas publicerade i: NOMASTICON CISTERCIENSE seu antiquiores ordinis Cisterciensis constitutiones a R. P. D. Juliano Paris collectæ. Paris 1664. Nomasticon är utgifven i en reviderad och utvidgad, förträfflig upplaga af H. Séjalon i Solesmes 1892. Den innehåller samtliga hufvuddokument rörande ordens konstitution (jfr p. 16—17). Till denna upplaga hänvisas i allmänhet i det följande (citeras NOM. CIST.). — Jfr äfven: P. GUIGNARD, Les Monuments primitifs de la Règle Cistercienne. Dijon 1878. — MARTENE ET DURAND, Thesaurus Novus Anecdotorum vol. IV. Paris 1717.

[3] Exordium XV, NOM. CIST., p. 62.

Den cistersiensiska författningens grundval är Carta Caritatis,[1] utarbetad af Stefan Harding i samråd med dotterklostrens abbotar. Den torde vara skrifven kort före 1119, hvilket år den fick påflig stadfästelse.[2] I första kapitlet föreskrifves benediktinerregelns stränga efterlefnad i fullkomlig öfverensstämmelse med den tolkning och de former, som därför utbildats i moderklostret. I allt, i ceremonier, gudstjänst, bön, sång, klädedräkt och seder, skulle alla kloster inom orden vara lika. I de följande kapitlen lämnas föreskrifter för ordens regering. I spetsen för orden står abboten i Citeaux. Han leder hela orden med biträde af de fyra första abbotarna, d. v. s. abbotarna i de fyra äldsta dotterklostren i La Ferté, Pontigny, Clairvaux och Morimond. Dessa fyra jämte Citeaux utgjorde ordens stamkloster. Från dem utgingo ordens fem stammar eller lineæ, hvar och en omfattande de kloster, som genom sin anläggning direkt eller genom flera led tillbaka härstammar från samma hufvudkloster. Under de fyra första abbotarnas och generalkapitlets kontroll har abboten i Citeaux uppsiktsrätt öfver ordens samtliga klostrer. Dessutom har hvarje kloster rätt och skyldighet att öfva uppsikt öfver från detsamma utgångna kloster, »dotterklostren». Hvarje år visiteras klostren från respektive moderkloster. Citeaux visiteras af abbotarna i de fyra äldsta dotterklostren. Genom detta filiationsförhållande mellan klostren, hvilket skapar oafbrutna kedjor af i hvarandra fästade länkar, decentraliseras makten betydligt, och hvarje kloster göres medansvarigt för ordningens och tuktens upprätthållande inom orden.

CARTA CARITATIS.

För att vidmakthålla enhetligheten inom orden och för att bringa de olika klostrens ledare i nära kontakt med hvarandra och med moderklostret inrättades det s. k. generalkapitlet.[3] Detta ägde rum hvarje år i Citeaux. Dit samlades alla ordensklostrens abbotar för att gemen-

GENERALKAPITEL.

---

[1] NOM. CIST., p. 66—73.

[2] I admonitio till Carta Caritatis i NOM. CIST., p. 66 framhålles, att inre kriterier bevisa Carta Caritatis vara skrifven mellan 1115 och 1118. Jfr GUIGNARD, Op. cit. i företalet p. LXIII.

[3] Huru betydelsefull och nyttig denna institution ansågs vara, framgår bäst däraf, att den af Lateransynoden 1215 under Innocentius III påbjudes till införande äfven inom andra ordnar. Canon 12 bestämmer nämligen, att inom hvarje kyrkoprovins hvart 3:je år skall hållas generalkapitel inom alla munkordnar, inom hvilka sådant icke var i bruk. Till detta skulle alla abbotar eller priorer (där abbot ej fanns) komma samman. För att biträda vid reformens genomförande skulle 2 cistercienserabbotar inbjudas till sådant generalkapitel och jämte 2 af kapitlet utsedda personer föra presidiet. Cistercienserabbotarna skulle vara med, emedan de voro vana vid dylika församlingar, och cisterciensergeneralkapitlen skulle i alla afseenden vara förebilder för dessa påbjudna provinskapitel. (HEIMBUCHER, Op. cit. I, p. 131).

samt dryfta ordens angelägenheter. Generalkapitlet mottager redogörelse af abboten i Citeaux och af visitatorerna. De felande ådömas straff af generalkapitlet. Dess makt är t. o. m. så stor, att det kan afsätta abboten i Citeaux, om alla de andra abbotarna äro ense därom. Alla abbotar måste deltaga i detta kapitel. Dock bestämdes senare, då orden vunnit spridning till långt aflägsna trakter, att abbotarna i kloster, som lågo särdeles aflägset, endast behöfde komma hvart 3:je, 4:de eller 5:te år, somliga t. o. m. endast hvart 7:de år.[1] Författningsändringar kunde endast göras af generalkapitlet, och dess tillstånd erfordrades åtminstone i ordens begynnelse[2] för anläggande af nya kloster. I öfrigt skötte hvarje kloster sina angelägenheter själft, munkarna i ett kloster valde själfva sin abbot. Detta val skedde under presidium af respektive moderklosters abbot, och vid valet voro abbotarna i detta moderklosters öfriga dotterkloster röstberättigade. Abboten i Citeaux valdes af munkarna i Citeaux och abbotarna i samtliga dotterkloster.

Genom Carta Caritatis hade för cistercienserorden skapats en konstitution, där enheten vanns icke genom allas underkastelse under ett allsmäktigt öfverhufvud såsom i Cluny, utan genom inrättande af ett slags konstitutionell förbundsregering, som visserligen leddes af en kraftigt sammanhållande centralstiftelse, men där hvarje förbundsmedlem dock hade meddelaktighet i ordensstyrelsen.

LIBER USUUM. För att den åsyftade enhetligheten i klostrens lif skulle kunna åstadkommas, fordrades också, såsom ofvan sagts, att dess former kodifierades. Detta skedde genom upprättande af en liber usuum. I denna sammanfattades alla de bruk och ceremonier m. m. som dittills användts i Citeaux och de andra klostren. Denna liber usuum, äfven kallad Consuetudines Ordinis Cisterciensis, blef den grundläggande normen för det inre lifvet i cistercienserklostren.[3] Genom olika generalkapitelsbeslut förtydligades och kompletterades under tidernas lopp dessa regler. Dessa generalkapitelsbeslut, Instituta Capituli Generalis, och andra ordensbestämmelser sammanfördes vid olika tillfällen till ett slags författningssamlingar för orden. Den första af dessa var den s. k. Collectio Raynardi[4] af år 1134, omfattande de beslut, generalkapitlen fattat från Carta Caritatis' antagande intill 1134. Nya föreskrifter tillkommo emellertid, och författningssamlingen behöfde revideras. Under Citeaux's femte abbot Gozevinus samlades och utgåfvos de bestämmelser,

---

[1] NOM. CIST., p. 310.

[2] Carta Caritatis: prologus. NOM. CIST., p. 68.

[3] NOM. CIST., p. 84. — GUIGNARD, Op. cit. — Jfr Series legum seu constitutionum quæ in hoc nomastico continentur i NOM. CIST., p. V—VII samt admonitio, ibid., p. 82.

[4] GUIGNARD, Op. cit. företalet p. XV. Jfr Nom. CIST., p. XIII.

som antagits t. o. m. 1152, och denna samling fick påflig stadfästelse af Eugen III.[1] Sedermera lät abbot Arnold I i Citeaux omkring år 1203 göra en ny samling[2] af alla de bestämmelser, som antagits under ordens första hundra år, och utgaf dessa, indelade i 15 afdelningar, »distinctiones». Denna samling, Institutiones Capituli Generalis, reviderades under de följande åren samt framlades för generalkapitlet och stadfästades 1240. 1256 reviderades åter denna samling, hvarvid man inskränkte sig att blott inskrifva de efter 1240 fattade besluten på sina afdelningar i den redan utsända editionen af 1240.[3] Nya sådana omredigerade författningssamlingar utfärdades åren 1289 och 1316 under namn af Libellus antiquorum Definitionum Capituli Generalis Ordinis Cisterciensis.[4]

Cistercienserna och konsten.

Här är icke platsen att närmare redogöra för innehållet i dessa statuter utom i den mån de kunna hafva afseende på klostrens byggnader.[5] Cistercienserorden hade ju uppstått såsom en reaktion mot cluniacenserna, framför allt mot deras starkt utvecklade kyrkliga pomp och ståt.[6] Det är ju gifvet, att denna reaktion skulle taga sig uttryck beträffande cisterciensernas byggnader. I deras regel träffa vi visserligen icke många byggnadsbestämmelser. Och de, som finnas, äro nästan alla af negativ art, med sin udd tydligt riktad mot den yngre cluniacenserskolans byggnadsprakt. Redan i Exordium, en från Stefan Hardings första abbotstid härstammande kortfattad redogörelse för ordens stiftande och första utveckling, framhålles det i kap. XVII,[7] hurusom man i Citeaux föresatt sig att afhålla sig från allt onödigt och flärdfullt i kyrkans utstyrsel och gudstjänstens anordnande. Allt skulle vara inrättadt på enklaste vis. Korsen skulle ej vara af guld eller silfver, utan af måladt trä, ljusstaken på altaret af järn, rökelsekaren af järn eller koppar. Mässhakarna borde vara af linne och utan guld- eller silfverornament o. s. v. I allt eftersträfvas återgående till ursprunglig benediktinsk enkelhet. Sedermera finna vi dessa tendenser allt fortfarande göra sig gällande i de generalkapitelsbeslut, som hafva afseende på byggnaderna eller gudstjänsten. Af dessa förtjäna några att här särskildt framhållas:

---

[1] Nom. Cist., p. 83 o. 212—233.

[2] Jfr Nom. Cist., p. VI o. 286.

[3] Ibid., p. 286. Dessa Institutiones Capituli Generalis Cistersiensis 1240 & 1256 återgifvas p. 287—363.

[4] Ibid., p. 366—470.

[5] Jfr litteraturhänvisningarna i noterna å p. 26—27.

[6] Jfr kapitlet »Cisterciens et clunistes» i Vacandard, Op. cit. I, p. 99—134.

[7] Nom. Cist., p. 64. Jfr p. 13, not 1.

In civitatibus, castellis, villis, nulla nostra construenda sunt cœnobia, sed in locis a conversatione hominum semotis.[1]

Sculpturæ vel picturæ in ecclesiis nostris seu in officinis aliquibus monasterii ne fiant interdicimus, quia dum talibus intenditur, utilitas bonæ meditationis vel disciplina religiosæ gravitatis saepe negligitur. Cruces tamen pictas, quæ sint ligneæ, habemus.[2]

Litterae unius coloris fiant, et non depictæ. Vitræ albæ fiant, et sine crucibus et picturis.[3]

Portas vel ostia ecclesiae suae albo colore qui voluerit colorare.[4]

Turres lapideae ad campanas non fiant, nec ligneae altitudinis immoderatae, quae ordinis dedeceant simplitudinem.[5]

Campanae nostri ordinis non excedant pondus 500 librarum: ita ut unus pulset et numquam duo simul pulsent.[6]

Quoniam de curiositate tabularum, quae altaribus ordinis superponuntur, clamosa insinuatio venit ad capitulum generale, praecipitur, ut omnes tabulae depictae diversis coloribus amoveantur, aut colore albo colorentur.[7]

Idel förbud alltså, på hvilka icke någon positiv konstriktning kunde byggas.[8] Den yngre cluniacenserskolans tornrika kyrkor,[9] den cluniacensiska gudstjänstens förkärlek för användande af mycken och omväxlande klockolåt,[10] dess målade fönster och färgrika, präktiga utstyrsel af altaren och kapell är den bakgrund, mot hvilken dessa bestämmelser skola ses. Och detta motsatsförhållande pointeras alldeles särskildt starkt i Bernhards af Clairvaux bekanta stridsskrift *Apologia ad*

---

[1] Instituta, cap. I (Nom. Cist., p. 212) och Institutiones, dist. I, cap. I (Ibid., p. 287).

[2] Instituta, cap. XX (Ibid., p. 217); jfr Institutiones, dist. I, cap. I (Ibid., p. 287).

[3] Instituta, cap. LXXX (Ibid., p. 230).

[4] Statuta Cap. gen. 1157, § 12 (Martene et Durand, Op. cit. IV, col. 1247).

[5] Institutiones, dist. I, cap. II (Nom. Cist., p. 287); jfr Statuta Cap. gen. 1157, § 16 (Martene et Durand, Op. cit. IV., col. 1247).

[6] Statuta Cap. gen. 1157, § 21 (Ibid. col. 1248); jfr Institutiones, dist. I, cap. XII (Nom. Cist., p. 289).

[7] Statuta Cap. gen. 1240, § 12 (Martene et Durand, Op. cit. IV, col. 1373).

[8] Vid en senare behandling af ordensbyggnadernas konstruktions- och dekorationsformer torde jag få tillfälle mera ingående behandla dessa generalkapitelsbeslut och därvid särskildt söka följa dessas förändringar under tidernas lopp. För planutvecklingen hafva de mindre betydelse.

[9] Dehio-Bezold, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes I, p. 59. — A. Weese, Burgundische Kirchen (Monatshefte für Kunstwissenschaft 1908, p. 174).

[10] Se därom Mettler, Die zweite Kirche in Cluny und die Kirchen in Hirsau nach den »Gewohnheiten» des XI. Jahrhunderts, i Zeitschr. für Geschichte der Architektur IV [1910], p. 4.

Guillelmum, Sancti Theodorici Remensis abbatem,[1] från omkring år 1124, hvaruti han på sitt medryckande sätt liksom gifver ett motiveradt program för cisterciensernas förhållande till konsten, allt under det han gisslar de samtida cluniacensernas rika och öfverlastade byggnadsprakt.

Det låg helt visst alldeles fjärran från cistercienserordens ledande män att söka åstadkomma någon särskild ordensarkitektur. Intet torde hafva varit mera främmande för deras ursprungliga afsikter. Men de genom klostrens hastiga tillväxt nödvändiggjorda stora nybyggnaderna ledde småningom till utformande af vissa karakteristiska byggnadsvanor, så att det cisterciensiska byggnadsprogrammet snart nog utom de negativa föreskrifterna äfven kom att upptaga åtskilliga positiva anordningar, som småningom utvecklats i de äldsta klostren i moderlandet och som sedan blefvo allmänt antagna, ehuru statuterna aldrig påbjudit dem.

Cisterciensorordens organisation var alldeles särskildt ägnad att gifva en gång uppkomna byggnadsvanor den vidaste spridning. Genom det sätt, hvarpå nya kloster stiftades, tillförsäkrades hvarje ny anläggning tillgång till i ordens vanor fullt hemmastadda personer. Ty då ett nytt kloster grundades, måste detta alltid ske genom att en trupp om tolf munkar med en abbot utsändes från ett förut befintligt kloster.[2] Och med denna trupp af munkar följde oftast äfven en del lekbröder, conversi.

Dessa conversi voro en mycket betydande del af ordensstiftelsen.[3] Conversi.
Angående anledningen till conversinstitutionens införande i cisterciensorden få vi upplysning i den förut omtalade Exordium.[4] Sedan

---

[1] Sancti Bernhardi opera, ed. Mabillon, Paris 1690, vol. I, col. 538—540. — Migne, Patr. lat., tom. CLXXXII, col. 914—916. — J. v. Schlosser, Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abendländischen Mittelalters, Wien 1896, p. 266—268. — Victor Mortet, Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France au moyen âge, XIe—XIIe siècles. Paris 1911, p. 366—370, med instruktiva noter. — Öfversättning däraf på tyska i Dehio-Bezold, Op. cit., p. 521—523. — Jfr äfven Vacandard, Op. cit. I, cap. V, p. 99—134, där redogörelse lämnas för Bernhards strid med Cluny och Petrus Venerabilis.

[2] Instituta Generalis Capituli (ed. 1152) XII: »Duodecim monachi cum Abbate tertiodecimo ad coenobia nova transmittantur: nec tamen illuc destinentur donec locus libris, domibus et necessariis aptetur, libris dumtaxat missali, Regula, libro Usuum, psalterio, hymnario, collectaneo, lectionario, antiphonario, gradali; domibusque, oratorio, refectorio, dormitorio, cella hospitum et portarii, necessariis etiam temporalibus: ut et vivere, et Regulam ibidem statim valeant observare.» Nom. Cist., p. 215. Jfr ibid., p. 288 o. p. 395.

[3] A. Mettler, Die Laienbrüder der Zisterzienser, mit besonderer Berücksichtigung des Klosters Maulbronn, i Besondere Beilage des Staats-Anzeigers für Würtemberg, d. 13 Aug. 1908, p. 156—172. — J. T. Micklethwaite, Op. cit., p. 256 o. 267.

[4] Exordium XV: Instituta monachorum Cisterciensium de Molismo venientium. Nom. Cist., p. 63.

däri nämnts, att cistercienserklostret ej får mottaga andel af tionde och dyl. heter det: »Sålunda försmående denna världens rikedomar höllo dessa nya Kristi stridsmän, som skulle vara fattiga såsom den fattige Kristus, rådplägning om medel och utvägar att kunna vinna uppehälle åt sig själfva och åt sina gäster, hvilka enligt regelns föreskrift måste mottagas såsom Kristus själf. Därvid kommo de öfverens att med biskopens tillåtelse införa lekbröder (conversos laicos barbatos) och behandla dessa i lif och död lika med sig själfva; dock skulle dessa aldrig få bli munkar. Utan dessa conversi och utan daglönare trodde de sig icke kunna fullkomligt efterlefva regeln dag och natt. Äfven beslöto de att öfvertaga från människoboningar långt aflägsna landtgårdar och vinberg, ängar och skogar, vatten för anläggande af kvarnar — dock endast för eget bruk — samt för fiske, äfvensom hästar, kreatur och hvad som eljest är oundgängligt för lifvets nödtorft. Men där de anlägga en utgård för åkerbruk, där skola de förutnämnda conversi hafva ledningen, icke munkarna, ty deras boning är enligt regeln i klostret.» Under det att munkarnas hufvuduppgift var att dygnet om uppehålla den ständiga kretsgången af lofsång och bön vid de kanoniska tiderna,[1] hvarvid icke alltför mycken tid kunde bli öfrig för arbetet ute på åkrarna, på hvilket dock cistercienserna i öfrigt höllo mycket strängt, skulle dessa conversi öfvertaga större delen af landtbrukets skötsel och annat kroppsarbete. Munkarna måste alla vara läskunniga för att kunna deltaga i kortjänsten, men conversi voro »illiterati», ja, i conversernas regel (usus conversorum[2]) förbjödos de t. o. m. att använda böcker eller lära sig något ur dem. Conversi hade redan förut funnits bland cluniacenserna.[3] De voro bundna af samma slags löften som munkarna, men de deltogo ej i dessas kortjänst. De hade särskild plats i kyrkan, särskild, förkortad korbön och särskilda lefnadsföreskrifter. De bodde i en särskild del af klostret och hade egen matsal och eget kapitel. Åt dem öfverlämnades också hela skötseln af klostrets utgårdar, »grangiae», där en del af dem bodde. Bland conversi funnos också de handtverkare, som behöfdes inom klostren, äfven byggnadsarbetare. Under ordens blomstringstid, under 1100-talet och fram mot midten af 1200-talet, var denna stam af conversi inom

---

[1] Jfr Consuetudines Ordinis Cisterciensis, sectio prima: Officia ecclesiastica. NOM. CIST., p. 84 sq. — J. T. MICKLETHWAITE, Op. cit., p. 258—268.

[2] Usus Conversorum finnes återgifven i NOM. CIST. p. 234—241. Den åsyftade föreskriften återfinnes i kap. IX, som lyder: »Nullus habeat librum nec discat aliquid, nisi tantum Pater noster et Credo in Deum, Miserere mei Deus, et cetera quae debere dici ab eis statutum est: et hoc non littera sed corde tenus.» (NOM. CIST., p. 238.)

[3] HEIMBUCHER, Op. cit., I. p. 128.

klostren synnerligen betydande och talrik. Converserna voro då munkarna betydligt öfverlägsna till antal. De rekryterades naturligtvis hufvudsakligen bland det lägre, icke läskunniga folket, hvilket dock icke hindrade, att bland dem någon gång kunde finnas män af förnäm börd.[1] Läskunnigheten var icke så särdeles utbredd ens inom de högre stånden på 1100-talet.

Klosterfolket och byggnadsarbetet.

Denna convers-institution, som naturligtvis egentligen stred mot benediktinerregeln, hvilken icke känner någon skillnad mellan olika slags munkar inom klostren, spelade emellertid en ganska betydande roll vid fortplantandet af cisterciensernas byggnadsvanor, liksom de förut sannolikt spelat samma roll vid den första spridningen af den äldre cluniacenserskolans byggnadstyper. Bland dem funnos helt visst en stor del byggnadskunniga arbetare, hvilka medsändes munkkolonierna, då dessa drogo ut till anläggandet af nya kloster. Att dessa conversi varit eftersökt byggnadsfolk, framgår också däraf, att generalkapitlet år 1157 fann sig föranlåtet att förbjuda ordens conversi att utföra arbeten åt personer utanför orden.[2] Blott genom förutsättande af ett sådant rent personligt ingripande af främmande, byggnadskunniga arbetarkolonier kan man förklara en stor del af de slående, i detalj gående likheter, som göra sig gällande bland ordens byggnader på vidt skilda platser.[3] Blott ett enda typiskt exempel därpå: S. Nicolò vid Girgenti på Sicilien och Alvastra klosterkyrka i Sverige, båda cistercienserkyrkor från 1100-talet, hafva samma planläggning och samma hvalfsystem med longitudinalt tunnhvalf öfver midtskeppet och trans-

[1] Dock synes man hafva ansett detta olämpligt, ty 1188 fattade generalkapitlet följande beslut: »Nobiles laici venientes ad monasterium, non fiant conversi, sed monachi.» (Nom. Cist. p. 264.)

[2] Generalkapitelsbeslut 1157, § 47: »Monachos vel conversos artifices ad operandum saecularibus concedi non licet.» Martene et Durand, Op. cit. IV, col. 1250.

[3] Bland direkta, af urkunder bestyrkta belägg härpå förtjänar nämnas, att abbot Wigbold i det holländska klostret Aduard, då han skulle ombygga sin klosterkyrka, sände en conversus till Clairvaux (icke Citeaux ss. Enlart, Origines, p 230, not 2 uppgifver) för att där uppmäta plan och detaljer, ty abboten ville vid sin nybyggnad ansluta sig så nära som möjligt till det stora burgundiska hufvudklostrets kyrkobyggnad. Jfr därom: Nanninga Uitterdijk, L'abbaye d'Aduard, i Bulletin Monumental 1874, p. 216.

Ang. lekmannaarkitekters medverkan vid spridande af cisterciensernas byggnadstraditioner kan framhållas, att Villard de Honnecourt antagligen på cisterciensiskt uppdrag gjorde sin resa till Ungern på 1230- eller 1240-talet, då en stor mängd cistercienserkloster just höllo på att uppföras därstädes. Villard hade sannolikt fått sin arkitektoniska uppfostran vid byggandet af cistercienserkyrkan i Vaucelles icke långt från Honnecourt och genom cisterciensermunkarna därstädes rekommenderats till Ungern. Se vidare därom C. Enlart, Villard de Honnecourt et les Cisterciens, i Biblioth. de l'école des chartes, LVI, p. 5—20). Angående den i Villards skissbok förekommande cistercienserplanen se p. 70, not. 4.

versaltunnor öfver sidoskeppen, ett hvalfsystem, som på båda trakterna är fullständigt okändt för öfrigt, men som är typiskt för den äldre arkitekturen i cisterciensernas moderland Burgund.[1] En sådan sak kan naturligtvis endast förklaras genom antagande af import af byggnadskunniga munkar och conversi från burgundiska moderkloster. Att munkar mången gång fungerat såsom byggmästare och arkitekter, känna vi genom urkunder. Så t. ex. var novismästaren Achard i Clairvaux en af Bernhard mycket betrodd arkitekt, som af denne sändes att leda uppförandet af flera genom Bernhard nygrundade kloster i Frankrike och Tyskland. I Walkenried uppgjorde munkarna Jordan och Berthold planen för sitt kloster, som sedermera utfördes under ledning af den byggnadskunnige abbot Henrik (1223—25). Många andra liknande exempel kunde ytterligare anföras.[2]

Vi hafva här ofvan gått in på en del detaljer i cistercienserordens konstitution och regler, hvilket kan synas hafva fört väl långt från det egentliga ämnet för denna framställning, men det torde vara alldeles nödvändigt att känna åtminstone de viktigaste af de inre förutsättningarna för den byggnadskultur, hvars bärare cistercienserna varit, för att rätt kunna uppfatta densamma.

CISTERCIENSERORDENS SPRIDNING.

Det återstår nu blott att med några ord antyda den hastiga och vidsträckta spridning, som cistercienserorden mycket tidigt fick ut öfver hela Europa.[3] År 1119, då Carta Caritatis stadfästades, funnos 12 kloster. Mellan 1120—1129 stiftades ytterligare 25 nya kloster. Sedermera växte nyanläggningarnas antal oerhördt. Mellan åren 1130—1139 tillkommo 105 kloster, och 1140—1149 ytterligare 157,[4] af hvilka dock

---

[1] E. WRANGEL i Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 406. — C. ENLART, Origines françaises de l'architecture gotique en Italie. Paris 1894, p. 74.

[2] DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 520. — R. DOHME, Die Kirchen des Cistercienserordens in Deutschland während des Mittelalters. Leipzig 1869, p. 34. — Andra sådana fall, där säkra dokumentariska bevis för munkars och conversers byggnadsarbeten finnas, meddelas dels i DOHME, Op. cit., dels i F. R. SCHMITT, Die Liebfrauenkirche der ehemal. Cistercienser Abtei Otterberg in Rheinpfalz (Allgemeine Bauzeitung, Wien 1889, p. 90). — Om munkars och conversers arbete vid kyrkobygget i Clairvaux se VACANDARD, Op. cit. I, p. 415—416; II, p. 400. — C. ENLART, Op. cit., p. 14.

[3] G. JONGELINUS, Notitia abbatiarum ordinis Cisterciensis per orbem universum. Colon. Agr. 1640. — L. JANAUSCHEK, Originum Cisterciensium Tomus I (munkklostren). Wien 1877. Sistnämnda arbete innehåller fullständiga tabeller och stamträd öfver alla kända cistercienserkloster för munkar, 742 st. Janauscheks arbete synes ägnadt att i någon mån reducera de höga siffror, som förut varit gängse om antalet kloster. Så uppgifves, att antalet kloster 1250 var 1,800 (DOHME, Op. cit., p. 18; m. fl.). Möjligen hafva de därvid medräknat nunneklostren.

[4] JANAUSCHEK, Op. cit., p. 286.

28 tillhörde den s. k. Savigny-orden,[1] som år 1147 uppgick i cistercienserorden.[2] Sedermera sjunker visserligen tillväxten gradvis, men de meddelade siffrorna torde vara tillräckliga att visa ordens betydliga expansionskraft. Redan 1123 kommo cistercienserna till Tyskland med klostret Alten-Kamp. I England grundlades det äldsta cistercienserklostret Waverley 1128. Till Italien kommo de 1135, då Fossanova grundlades; till Portugal 1140 (Taronca): till Navarra och Castilien 1141 och 1142 (Fitero, Monsalud, Sagramenia). Till vårt land slutligen kommo munkar från Clairvaux redan 1143 för att slå sig ned i Alvastra och Nydala.[3]

Öfverallt utvecklade de ett ifrigt och betydelsefullt arbete. Då klostren oftast förlades i ödemarker och obruten bygd, fingo cisterciensernas arbete med röjning och odling en mycket stor betydelse i åkerbrukets historia, i synnerhet som cistercienserna gjorde sig kända såsom de förträffligaste jordbrukare och ekonomer.[4] Öfverallt i de från kulturens centra aflägsnare länderna bidrogo de till höjande och utvecklande af landet i många afseenden. Och för den germanska österns och nordens kultur under de 12:te och 13:de århundradena betydde cistercienserordens uppträdande måhända mera än något annat, icke minst på byggnadskonstens område.[5]

Tiggarmunkarna.

Redan vid midten af 1200-talet var cistercienserordens glansperiod förbi. Orden fortfor visserligen ännu en tid att anlägga nya dotterkloster, men ledningen inom klostervärlden hade redan öfvergått på nya institutioner. Nu hade tiggarmunkarnas tidehvarf börjat, och med dem inleddes ett nytt skede i det västerländska klosterväsendets historia. Under föregående tid hade hufvudparten af klostren varit landtkloster, hvilkas mål hufvudsakligen varit munkarnas egen förädling

---

[1] Heimbucher, Op. cit. I, p. 126, 217 och 224. — Janauschek, Op. cit., p. 95.

[2] År 1152 hade antalet kloster vuxit till den grad (enl. Janauschek funnos vid 1151 års utgång 333 munkkloster), att man ansåg det nödvändigt begränsa tillväxten. Generalkapitlet beslöt nämligen detta år, att inga nya kloster skulle få anläggas. »Anno ab incarnatione Domini MCLII, statutum est in generali Capitulo Abbatum, ne ulterius alicubi construatur nova abbatia nostri Ordinis, nec aliquis locus alterius religionis per subjectionem nostri Ordinis societur...» (Instituta Gen. Cap. LXXXVI, Nom. Cist., p. 231). Bestämmelsen kunde icke upprätthållas, men nystiftelserna under de närmast följande åren äro påfallande få för att med 1162 åter tilltaga i antal. Jfr Janauschek, Op. cit., p. 294—295.

[3] Janauschek, Op. cit., p. 286—290. — Dehio-Bezold, Op. cit., I, p. 520.

[4] Se därom: G. Uhlhorn, Der Einfluss der wirthschaftlichen Verhältnisse auf die Entwicklung des Mönchtums im Mittelalter, i Zeitschrift für Kirchengeschichte XIV [1894], p. 347. — L. Dolberg, Cisterciensermönche und Konversen als Landwirte und Arbeiter, i Studien u. Mittheil. XIII [1892], p. 216, 360 o. 503). — A. Mettler, Op. cit., p. 159 och 166.

[5] Winter, Op. cit.

inom klostrets murar. Tiggarmunkarna lade i regel sina kloster inom eller invid de större städerna, och deras mål var att genom predikan och exempel vinna folket utom klostrens murar. De äldre klosterkyrkorna hade oftast varit mer eller mindre otillgängliga för lekmännen, men tiggarmunkarna slogo upp sina kyrkportar på vid gafvel för alla människor. Med ett ord klosterväsendet hade fått nya ideal, som grepo samtiden. Cisterciensernas tid var förbi. Deras efterträdare på ledarplatsen voro tiggarmunkarna.

Ungefär samtidigt hade städerna ryckt upp till en helt annan politisk ställning, än de förut haft. Maktens tyngdpunkt hade förflyttats från landsbygden och feodaladeln till de stora städerna. Dessa förändrade förhållanden gjorde sig äfven märkbara på den kyrkliga byggnadskonstens område. Hade den föregående tidens betydelsefullaste utveckling skett vid de stora landtklostren inom benediktinerorden och från dessa spridt sig till den öfriga kyrkliga världen, så blef förhållandet sedermera ett helt annat. Nu började gotikens och de stora stadskyrkornas, katedralernas, tid. Det var från dem, man hädanefter tog sina mönster inom den kyrkliga byggnadskonsten, och det var i dem, gotiken firade sina största triumfer.

GOTIKENS SEGER.

Under det att cluniacenser och cistercienser endast voro bärare af i viss mån olikartade »skolriktningar» inom romansk och förgotisk byggnadskonst, men icke af några differentierade »stilar» i egentlig bemärkelse, så var med gotiken en verklig ny stil skapad, en stil, tillräckligt stark att bryta alla förut häfdvunna former och konventioner inom olika arter af kyrklig byggnadskonst. Efter gotikens seger upphöra klostren att längre vara bärare af någon för dem egenartad arkitektur. Det finns sedermera blott en universell, kyrklig byggnadskonst.

Foto. Monum. histor.

Fig. 3. Klosterkyrkan i Noirlac. Korpartiet.

CISTERCIENSERNAS KYRKOPLAN.

DESS UPPKOMST OCH UTVECKLING.

Den viktigaste och på grund af sina allmänt förebildliga verkningar betydelsefullaste delen af klosteranläggningen är gifvetvis kyrkobyggnaden. Det är också åt dennas planutveckling inom cistercienserorden, som vi här närmast skola ägna uppmärksamheten.

Liksom de flesta större kyrkor vid den tid, hvarom här är fråga, anslöto sig äfven cisterciensernas klosterkyrkor till den hufvudtyp, som går under namn af den korsformiga basilikan i dess fullt utbildade form, »crux capitata», med korrummet utgörande den fjärde korsarmen öster om tvärskeppet. De särmärken, som emellertid karakterisera cistercienserkyrkorna såsom en särskild grupp inom denna allmänna plantyp, äro först och främst det sätt, hvarpå korpartiet utbildats, vidare ett ovanligt utsträckt långhus samt slutligen, ehuru långtifrån regelbun- Allmänna karakteristika.

det, en mindre förhall utmed kyrkans västra fasad eller därifrån härledda anordningar i kyrkans västparti. Af dessa planens särmärken är gifvetvis det först nämnda, korplanens utbildning, det mest karakteristiska. Det är det område, där cistercienserkyrkans plan äfven visat en fortgående utveckling, som ledt till för densamma karakteristiska, rikare planformer af en viss betydelse. Det är just detta utvecklingsmoment, som gifver studiet af planfrågan ett allmännare intresse. Kan det nämligen uppvisas, att planens utveckling sker organiskt och att en typologisk utvecklingsserie sålunda är möjlig att uppställa, kan det vidare på grund af daterade monument ådagaläggas, att vissa tidsgränser existera för de olika typernas förekomst — låt vara olika i olika länder — så har därmed ett medel gifvits forskaren att i någon mån datera sådana till här ifrågavarande kyrkogrupp hörande monument, för hvilka fasta uppgifter eljest saknas, eller att åtminstone fixera en öfre eller nedre tidsgräns för desammas uppförande. Detta kan mången gång hafva sin stora betydelse, i synnerhet då, såsom så ofta är fallet vid äldre klosterkyrkor, resterna af monumenten äro så sparsamma, att knappast något annat än planen med säkerhet kan konstateras.[1]

ÄLDRE LITTERATUR.

Cistercienserkyrkornas korplaner hafva naturligtvis varit föremål för behandling af de författare, som tidigare sysselsatt sig med studium af cisterciensernas arkitektur, ehuru, så vidt jag känner, icke med det särskilda mål som här ofvan framställts. Arbetet har i allmänhet gått ut på att fastställa de olika förekommande typerna med eller utan försök att förklara det inbördes sammanhanget, men några konsekvenser för dateringsmöjligheterna hafva i allmänhet icke dragits, sannolikt beroende på att de olika undersökningarna begränsats till mindre områden.

Bland de äldre af dessa forskare märkes J. Feil, som i en monografi öfver cistercienserklostret Heiligenkreuz[2] ger några antydningar om planens karakteristika, dock endast i allra största allmänhet. Ämnet var vid den tidpunkt, då han skref, ännu ganska nytt, och monumenten så obetydligt utforskade. Detsamma gäller om Lübkes några år tidigare publicerade cistercienserstudie.[3] Den som därefter bäst och grundligast befattat sig med problemet är R. Dohme i sin år 1869 utgifna bok om de tyska cistercienserkyrkorna.[4] Under sin behandling af dessa fram-

---

[1] Exempel härpå lämnas i det följande; jfr p. 175—177 ang. Vitsköl.

[2] JOSEPH FEIL, Heiligenkreuz i Mittelalterliche Kunstdenkmale des Österreichischen Kaiserstaates I, p. 1—54. Stuttgart 1858.

[3] W. LÜBKE, Fünf Cistercienserabteikirchen, i Organ für christl. Kunst von Baudri u. Endert 1853.

[4] R. DOHME, Die Kirchen des Cistercienserordens in Deutschland während des Mittelalters. Leipzig 1869.

häfver han betydelsen af deras korplaner och redogör för flera typer däraf, dock utan att gifva någon förklaring af deras uppkomst. Det berodde helt visst på bristande kännedom om de franska moderklostrens byggnadshistoria. Vidare har engelsmannen E. Sharpe[1] behandlat frågan i ett på 1870-talet utkommet arbete, som tyvärr icke varit mig tillgängligt.

Nyare litteratur.

Under senare tid hafva emellertid ett antal typer blifvit uppställda och analyserade af den franske forskaren A. de Dion[2] och efter honom upptagits af Camille Enlart i dennes intressanta och uppslagsrika arbete om cistercienserarkitekturen i Italien,[3] men framför allt har frågan på ett utmärkt sätt preciserats i Dehio och Bezolds epokgörande arbete Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes.[4] Dehio har där på ett klart och åskådligt sätt uppställt de 5 olika typer af korplaner, som enligt hans åsikt äro karakteristiska för orden[5] på några få undantag när. Däremot har han icke inlåtit sig på någon närmare utredning af sammanhanget mellan typerna, ehuru man visserligen kan spåra en antydan därtill vid behandlingen af klosterkyrkorna i Ebrach, Riddagshausen och Arnsburg. Det har ju gifvetvis icke kunnat ingå i planen för det stort anlagda arbetet att där upptaga detaljundersökning af en fråga som denna. Utförligare har den föreliggande frågan i senaste tid behandlats af A. Holtmeyer[6] och af J. Bilson.[7] Båda hafva i olika afseenden korrigerat Dehios framställning samt framdragit nytt och rikt material till frågans belysning. Särskildt har Holtmeyer på ett förträffligt sätt framlagt de olika typerna.[8] Bilsons på värdefulla litteraturhänvisningar rika arbete framhåller tydligt utvecklingsmomentet. Båda dessa författare hafva emellertid behandlat ämnet mera såsom en förklarande och nödvändig inledning till de särskilda monografiska studier af vissa lokalt begränsade grupper af cistercienserkloster, hvilka utgöra hufvuddelarna af deras arbeten. De hafva därför icke haft

[1] E. Sharpe, The Architecture of the Cistercians. London 1874—1876.

[2] A. de Dion, Etude sur les églises de l'ordre de Citeaux. Utgör inledningen till L. Morize, Etude archéologique sur l'abbaye de Notre-Dame des Vaux de Cernay. Tours 1889.

[3] C. Enlart, Origines françaises de l'architecture gotique en Italie. Paris 1894, p. 223—231.

[4] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 517—537.

[5] Ibid., p. 527—528.

[6] A. Holtmeyer, Cisterzienserkirchen Thüringens. Ein Beitrag zur Kenntnis der Ordensbauweise. Jena 1906.

[7] John Bilson, The architecture of the Cistercians with special reference to some of their earlier churches in England. The Archaeological Journal, Vol. LXVI, p. 185—280. London 1909.

[8] Op. Cit., p. 65—72. De för typerna anförda monumentala exemplen visa sig dock delvis felaktiga, dels oriktigt daterade, jfr p. 49 o. p. 62.

anledning att i sin undersökning indraga hela området för cistercienserarkitekturen. Det synes mig också, som om deras i öfrigt så förträffliga undersökningar på grund däraf i vissa afseenden kommit till resultat, hvilka, då de ses mot bakgrunden af hela ordensarkitekturens utveckling, tarfva någon modifikation eller komplettering. Detta, men i synnerhet utsikten att genom ett närmare bestämmande af tidsgränserna för plantypernas förekomst kunna förläna undersökningen ökad betydelse, har hos mig stärkt åsikten, att ett förnyadt upptagande af undersökningen rörande cistercienserkorens plantypologi kunde vara af intresse för den allmänna byggnadshistorien.

DENNA UNDERSÖKNINGS MÅL.

Det problem, som därför här närmast upptagits till behandling, är att med utgångspunkt från de tidigare undersökningarna söka klargöra det typologiska sammanhanget mellan de olika planformer, som förekomma bland cistercienserordens kyrkor, och utreda dessas uppkomst samt att i sammanhang därmed kontrollera de nämnda undersökningarnas riktighet, och slutligen, att söka fixera vissa gränser för typernas förekomsttid. Att jag i denna behandling särskildt kommer att referera till den af Dehio och Bezold framställda typsamlingen är helt naturligt, då denna är den ojämförligt mest bekanta. Den synes vara allmänt antagen af de flesta senare författare, som behandlat cistercienserarkitekturen utan att däröfver hafva bedrifvit specialstudier. Den är emellertid, såsom här nedan skall visas, dock icke fri från misstag. Särskildt måste man göra invändningar mot en del af typernas benämningar och härledning samt mot de uppställda hypoteserna rörande de franska moderklostrens äldre planformer.

BEGRÄNSNING AF PROBLEMET.

Af skäl, som utan vidare torde framgå af det föregående kapitlet, skall undersökningen begränsas till de äldre cistercienserkyrkorna, d. v. s. till dem, som ännu icke tillhöra den utpräglade gotiken. Det ligger i sakens natur, att det icke är möjligt att fastslå ett visst årtal, före hvilket en kyrka skall vara byggd för att medtagas i denna undersökning. Denna tidsgräns måste gifvetvis bli mycket växlande, beroende på den tidpunkt, då gotiken fullt trängt igenom ett område. För Frankrike kunna dessa »äldre» kyrkor i allmänhet knappast räknas längre upp än till omkring år 1200, under det att man i norra och östra Tyskland får gå upp ända till slutet af 1200-talet, ja, t. o. m. till början af 1300-talet. Vissa kyrkor, där visserligen det gotiska konstruktions- och formsystemet blifvit användt, men som ännu i sina planformer behålla de gamla typerna, skola dock medtagas, emedan de belysa de gamla typernas sega kvarhållande in i det sista, trots de nyskapade möjligheterna till större rörlighet i planen och trots det allmänna upptagandet af nyare planschemata äfven inom ordens byggnader.

En annan naturlig begränsning af uppgiften är uteslutandet af alla nunneklosters kyrkor. NUNNE-KLOSTER.

Nunneklostren[1] stodo öfver hufvud taget i ett mycket löst förhållande till orden; i många, ja, kanske till och med i de flesta icke i något förhållande alls. Winter[2] uppgifver, att af samtliga tyska cisterciensernunnekloster — och de äro talrika — knappast femtedelen tillhörde orden. Man lefde efter den cisterciensiska nunneregeln, men hade för öfrigt intet med ordensorganisationen att skaffa. I de flesta fallen visiterades de af stiftsbiskopen. De till orden verkligen anslutna nunneklostren stodo annars under uppsikt af något närbeläget munkkloster, hvars abbot förrättade visitation.[3] Något regelmässigt filiationsförhållande mellan nunneklostren existerade alltså icke i samma mening som bland munkklostren.

Cistercienserorden hade under hela det första århundradet förhållit sig ganska afvisande mot nunneklostren och först från år 1212 började generalkapitlen att befatta sig med nunneklostrens angelägenheter.[4] Abbedissor fingo naturligtvis icke deltaga i generalkapitlen. Att man icke såg något glädjande i den stora mängden af nya nunnekloster, framgår af generalkapitelsbesluten år 1220 och 1228. Enligt det förra beslöt man att icke i orden upptaga flera af de bestående nunneklostren, medan det senare rent af förbjöd anläggandet af nya, ett förbud, som dock hade ringa verkan.

Dessa förhållanden voro icke ägnade att uppamma och vidmakthålla någon enhetlig byggnadstradition bland nunneklostren. Också är det endast i sällsynta undantagsfall, som något typiskt cistercienserdrag återfinnes i en nunnekyrkas arkitektur. Holtmeyer,[5] som studerat ett stort antal tyska nunnekloster, säger om detta studium, att det blott »bringat klarhet däröfver, att, frånsedt oviktiga detaljer, nunneklostrens kyrkor icke intaga någon särställning i arkitekturhistorien». Man finner dessutom i de flesta fall, att nunneklostrens kyrkor icke ens voro afsedda uteslutande för nunnorna. Ofta voro de äfven sockenkyrkor. Det var t. o. m. så, att

---

[1] HOLTMEYER, Op. cit., p. 116—121 o. 304—308.

[2] Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands II, p. 17.

[3] Ett intressant exempel på det lösa förhållandet mellan nunneklostren och orden hafva vi från Sverige. 1445 skrifver nämligen abboten Andreas i Alvastra till abbot Åke i Allhelgonaklostret i Lund och frågar, om Vreta kloster tillhörde deras, d. v. s. benediktinernas orden. Och 1383 uppgifves Vreta kloster bestämdt tillhöra benediktinerorden. Och dock var Vreta kloster det äldsta och förnämsta cisterciensernunneklostret i Sverige. HILDEBRAND, Op. cit. III, p. 961. — Jfr F. HALL, Vreta kloster, i Redogörelse för allm. läroverken i Gefle och Söderhamn 1901—1902, Gefle 1902, p. 1—3.

[4] MANRIQUE, Annales Cistercienses III, p. 572 sq.

[5] OP. CIT., p. 307. — Jfr äfven DOHME, Op. cit., p. X.

ett öfvertagande af en redan befintlig sockenkyrka för ett nunnekloster ingalunda hörde till undantagen, utan snarare var regel.

De cisterciensiska nunneklostrens kyrkor kommo därför att i allmänhet ansluta sig till traktens öfriga byggnadstraditioner och hafva aldrig varit några själfständiga förmedlare af cisterciensisk byggnadskonst.[1]

Att nunneklostrens kyrkor icke kunnat spela någon som helst roll vid planutvecklingen är dessutom mycket klart af den enkla anledningen, att nunnorna ej hade behof af några kapell för mässaltaren. I deras kyrkor lästes mässa endast af deras tjänstförrättande prästerskap, som ej var talrikt och som oftast rekryterades bland sekulärprästerna. Där förefanns alltså icke det behof, hvilket — såsom vi här nedan skola finna — inom munkklostren var den drifvande kraften i planutvecklingen.

UNDERSÖKNINGSMETOD.

Efter denna precisering af problemet torde några ord vara på sin plats om den undersökningsmetod, som ensamt torde kunna föra till målet: genomgående af så stort antal som möjligt af de monument, som äro tillgängliga i beskrifning och uppmätning, hvarvid de utpräglade typerna utväljas tillika med de exemplar, som äro ägnade att belysa mellanstadierna. Därvid undersökas förutsättningarna för de olika typernas uppkomst. Med ledning häraf uppställes sedan den typologiska utvecklingsserien. Därtill kommer så en kontrollundersökning bland de bevarade monumenten för att utröna, huruvida dessa verkligen låta inpassa sig i den uppställda serien eller ej, hvarvid eventuella undantag närmare undersökas. Vid denna kontrollerande genomgång af största möjliga antal monument skaffas också materialet för det sökta fastställandet af typernas tidsgränser. Ju större det behandlade monumentantalet är, och ju flera daterade byggnader finnas där-

[1] Detta faktum behöfver särskildt understrykas, ty det har ofta förbisetts vid behandling af cisterciensernas byggnadskonst i Sverige. Så har t. ex. Skoklosters kyrka ansetts såsom en cisterciensisk typ. Denna och den falskeligen såsom cistercienserkyrka utgifna Mariakyrkan i Sigtuna (jfr därom p. 184, not 3) hafva varit den äldre tegelarkitekturens förebilder i angränsande trakter af Uppland. Hela denna äldre tegelarkitektur har därför stundom kallats cisterciensisk. Med orätt enligt min uppfattning. Tegelarkitekturen har aldrig varit karakteristisk för cistercienserna. Tvärtom är det kvaderbygget, som för dem är det karakteristiska. Därpå gifva hos oss såväl Roma som Nydala monumentala exempel, det senare i en trakt, där lättarbetadt kvaderstensmaterial dock saknades. Att cistercienserna i nordöstra Tyskland och i Danmark byggt med tegel betyder icke, att de infört tegelarkitekturen i dessa länder, utan att de hafva måst upptaga det byggnadsmaterial, som i dessa trakter var det naturligaste. Men de äldre cisterciensiska tegelbyggnaderna t. ex. i Eldena och Chorin förråda genom hela sin yttre formgifning mycket tydligt, att man här har att göra med huggstensarkitektur, omsatt i tegel. Det vore också högst egendomligt, om tegelarkitekturen skulle till andra länder införas af franska munkar från Burgund, där tegelarkitektur aldrig existerat.

ibland, desto säkrare äro resultaten i afseende på typernas tidsbestämning.

Med det material, som stått till mitt förfogande, har en dylik undersökning tyvärr icke kunnat utföras i hela den utsträckning, som varit min afsikt. En stor del af litteraturen på hithörande område är ganska svårtillgänglig, spridd som den är i en mängd olika tidskrifter, föreningspublikationer och småtryck. Och inom betydande områden saknas fackmässigt utförda undersökningar af byggnaderna fullständigt. Lättast tillgängligt är materialet för Tyskland tack vare de många goda inventariseringsverken öfver landets byggnads- och konstminnen. Tyvärr sakna dessa arbeten sin motsvarighet i Frankrike, och hvad mera är, i detta cistercienserordens hemland saknas, mig veterligt, än i dag hvarje försök till sammanställning af ordens byggnadsminnen i någon beskrifvande publikation. Det ganska sparsamma, men delvis mycket goda material, som är publiceradt om dem, får uppsökas i alla de många olika tidskrifterna och annorstädes. Det engelska materialet är delvis tillgängligt i synnerligen omsorgsfull behandling tack vare en serie utmärkta undersökningar af W. H. St. John Hope, Harold Brakspear och J. Bilson, publicerade i olika tidskrifter.[1] För Italien, Spanien, Portugal, Ungern och Polen har så godt som ingen litteratur kunnat uppdrifvas. Tack vare Enlarts förutnämnda arbete, hafva dock en del af de italienska klostren kunnat bearbetas. Trots sin ofullständighet torde det mig tillgängliga materialet dock kunna anses tillräckligt för att tillåta utförandet af den åsyftade undersökningen. Därvid förutsättes naturligtvis, att de i litteraturen gifna uppgifterna äro tillförlitliga. En allmän efterpröfning af dessa för en så stor mängd byggnader, som här är fråga om, ligger gifvetvis icke inom möjligheternas gräns.

* * *

VAUX-DE-CERNAY OCH TYPEN »CITEAUX I».

Bland de äldsta bevarade monumenten såväl i Frankrike som i Tyskland och England finna vi några kyrkor, som hafva en karakteristisk korplan, hvilken icke förekommer bland de senare anlagda cistercienserkyrkorna. De kännetecknas af ett stort, rektangulärt kor med eller utan absid, å ömse sidor omgifvet af smärre, absidförsedda kapell, som trappstegsformigt aftaga i djup och öppna sig mot tvärskeppet. I Frankrike representeras typen af Vaux de Cernay[2] (fig. 4),

[1] Se därom i litteraturhänvisningarna till de engelska cistercienserkyrkorna p. 109—122.

[2] L. MORIZE, Op. cit. — P. HÉRARD, Recherches archéologiques sur les abbayes de l'ancien diocèse de Paris. [II. Vaux-de-Cernay. 9 planches.] Réédition des notices parues en 1851, 1852, 1853 et 1881. Auxerre et Paris s. a. — VIOLLET-LE-DUC, Op. cit. I, p. 273, med plan af klostret. — ARCHIVES DE LA COMMISSION DES MONUMENTS HISTORIQUES

där koret dock saknar absid. Denna kyrka är anlagd 1128[1] och hör till de äldsta bevarade cistercienserkyrkorna. I England finna vi samma kortyp å den ursprungliga planen till Furness' kyrka[2] (fig. 66), stammande från 2:dra fjärdedelen af 1100-talet. Vidare återfinnes typen i Waldsassen (fig. 82), Georgenthal (fig. 84) och sannolikt äfven i Pforte (fig. 90) och Bronnbach (fig. 74), samtliga tillhörande de äldre cistercienseranläggningarna i södra och mellersta Tyskland.[3] Till den närmare behandlingen af dessa kyrkor skola vi senare återkomma. För ögonblicket är det tillräckligt att konstatera, hurusom den ifrågavarande typen tydligen förekommer spridd i olika länder bland de äldsta cistercienseranläggningarna.

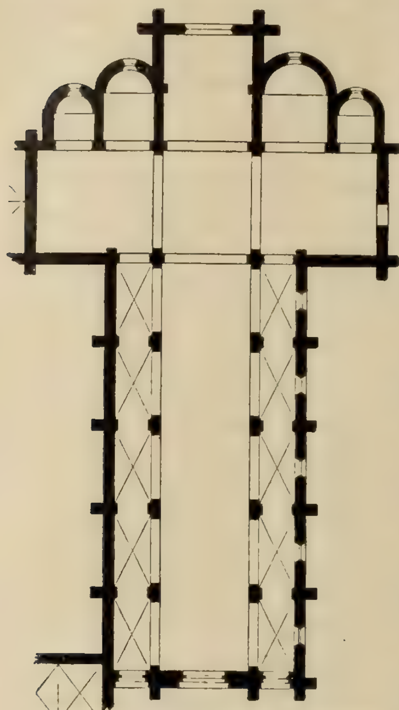

Fig. 4. Vaux-de-Cernay. Plan.[5] 1 : 800.

Vi skulle alltså här hafva funnit en för de äldsta cistercienserkyrkorna karakteristisk korplan, och Dehio upptager den också såsom n:o 1 bland sina typer.[4] Han anser sig t. o. m. kunna fastställa såsom synnerligen sannolikt, att densamma haft sin förebild i den första kyrkobyggnaden i Citeaux. För denna »dringend indizierte Vermutung» har han emellertid icke angifvit några närmare stödjepunkter. Det torde därför vara af vikt att mera ingående undersöka denna typ, dess förutsättningar och förekomst.

I, pl. 60, med goda uppmätningar af klostrets rester. — Visite du Congrès des architectes français au Château de Dampierre et à l'abbaye des Vaulx de Cernay, i Courrier de l'Art 1887, 8 juillet. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 527. — A. Matthaei, Beiträge zur Baugeschichte der Cistercienser Frankreichs und Deutschlands mit besonderer Berücksichtigung der Abteikirche zu Arnsburg in der Wetterau. Darmstadt 1893, p. 58—61. — Holtmeyer, Op. cit., p. 57—60. — Bilson, Op. cit., p. 202, not 3.

[1] Janauschek, Op. cit., p. 96—97 angifver grundläggningsåret till 1118.

[2] W. H. St. John Hope, The Abbey of St. Mary in Furness, Lancashire, i Transactions of the Cumberland and Westmoreland Antiquarian & Archaeological Society, Vol. XVI, p. 221—302, Kendal 1900; med utmärkt plan. — H. Brakspear, On the first church at Furness, i Transactions of the Lancashire and Cheshire Antiquarian Society, Vol. XVIII. — Bilson, Op. cit., p. 202, not 2.

[3] För källor ang. de nämnda tyska klostren, se litteraturhänvisningarna p. 133, 141, 144, 146.

[4] Op. cit., p. 527.

[5] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 191.

Såsom Dehio själf påpekar, är ju denna korplan ingenting annat än den typ, som varit antagen och utbildad af den äldre cluniacenserskolan, hvars förnämsta, normgifvande byggnad var Majolus' kyrka i Cluny — den andra kyrkobyggnaden i ordningen därstädes — invigd 981. Vi hafva visserligen ingen direkt kunskap om denna kyrkas utseende och plan, ty den blef redan mot slutet af 1000-talet ersatt genom den väldiga, af abboten Hugo påbörjade byggnad, som i sin rika plananläggning och praktfulla arkitektur blef höjdpunkten för den yngre cluniacenserskolans kyrkliga byggnadskonst. Dehio och Bezold hafva emellertid i sitt anförda stora arbete på grunder, hvilka vi i det följande få anledning att vidröra, ansett sig kunna fastställa, att dess plantyp just var densamma, som här ofvan skildrats: trappstegsformigt anordnade kapell, omgifvande högkoret, samtliga försedda med absider.[1]

Huru förklara denna äldre cluniacenserplans upptagande bland cistercienserna, dessa ifriga opponenter mot Cluny? Förklaringen synes ligga nära till hands och är just att söka i det nämnda oppositionsförhållandet. Ty oppositionen gällde det Cluny, som lefde och blomstrade omkring år 1100, icke den äldre, strängare perioden i cluniacensernas utveckling. Vid cistercienserordens bildande hade man i Cluny just nedrifvit Majolus' gamla kyrka för att ersätta denna med en ny, som skulle blifva kristenhetens största och praktfullaste klosterkyrka. I denna hade man öfvergifvit den gamla, enklare korplanen och i stället upptagit den rikare formen med ett halfrundt kor med omgång och radiala kapell, hvilken här på det präktigaste än ytterligare utbildades.[2] — Kärnan i all reformrörelse inom klosterväsendet var alltid återgående till den enkelhet och tukt, som varit rådande tidigare, innan makt och rikedom bragt lyx och högmod med sig. Liksom cluniacenserna vid sin reform grepo tillbaka på Benedikt af Aniane, var det endast naturligt, om cistercienserna såsom sitt närmaste ideal sågo ett återupplifvande af den ursprungliga stränghet och enkelhet, som varit utmärkande för de tidiga cluniacenserna just under Majolus' tid. Hvad vore under sådana förhållanden naturligare, än att cistercienserna under ordens första tid äfven gripit tillbaka på den gamla, enklare cluniacenserplanen för sina kyrkor, innan den för ordens tendenser fullt adekvata formen hunnit utbildas

---

[1] DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 271—273. — Jfr äfven EMMA REINHART, Die Cluniacenser-Architektur in der Schweiz vom X. bis XIII. Jahrhundert. Inaug. Diss. Zürich 1903, p. 16—19. — METTLER, Die zweite Kirche in Cluni und die Kirchen in Hirsau nach den Gewohnheiten des XI. Jahrhunderts. 3: Die Gliederung der östlichen Kirchenhälfte. Das Presbyterium. Die Seitenkapellen, i Zeitschr. für Geschichte d. Architektur III [1909—1910], p. 279—286.

[2] DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 273. Plan å Taf. 120.

och spridas. Det skulle därför i och för sig icke ligga någonting märkvärdigt uti, om den nämnda planformen återfunnes bland de äldre cistercienserkyrkorna, och det är ju mycket möjligt, att så varit fallet. Men med de anförda exemplen kan detta emellertid icke ledas i bevis, och ännu mindre kan af dem dragas slutsatsen, att typen förekommit i den första kyrkan i Citeaux. Hvarken Vaux de Cernay eller Furness tillhörde nämligen från begynnelsen cisterciencerorden, utan voro grundade af den s. k. Savignykongregationen, en parallellföreteelse till cisterciencerreformen.[1] Denna bildades i början af 1100-talet äfvenledes såsom en reformrörelse inom benediktinerorden, hvarför dess upptagande af den äldre Cluny-planen naturligtvis äfven det kan förklaras såsom ett utslag af ofvan anförda tendens.[2] Att de nämnda klostren kommit att användas såsom exempel på cistercienserplaner, beror därpå, att Savignykongregationen redan år 1147 anslöt sig till och uppgick i cistercienserorden. De båda åsyftade kyrkornas koranläggningar voro emellertid vid denna tid redan utförda[3] och kunna således icke anföras såsom exempel på cisterciensisk planläggning. Andra bevarade exempel på denna korplans förekomst bland cistercienserkyrkor i Frankrike existera, mig veterligen, icke. Den ganska talrika förekomsten af den äldre cluniacenserplanen bland Tysklands tidigare kloster kan visserligen i någon mån bero på en dylik cisterciensisk, tillbakagripande tendens, men får helt visst sin egentliga förklaring på annat sätt.[4] I dem spåra vi de starka efterverkningarna af ett annat, långt tidigare till Tyskland öfverfördt burgundiskt inflytande, förmedladt genom den förut omtalade Hirsaukongregationen[5] och dess på äldre cluniacensisk tradition grundade byggnadsskola. Där möta alltså cistercienserna en redan långt före dem till Tyskland inkommen byggnadstradition, efter hvilken de hade så mycket lättare att ackommodera sig, som den måhända icke var dem främmande från de äldsta monumenten i hemlandet Burgund. De anförda tyska exemplen på den ifrågavarande plantypen kunna emellertid tydligen icke heller användas såsom bevis för dess allmännare bruk såsom speciell cisterciensertyp. De äro snarare exempel på, att man

[1] Heimbucher, Op. cit. I, p. 217. — Ang. frågan, huruvida Vaux de Cernay och Furness tillhörde Savignykongregationen, se utom förut angifna källor äfven Janauschek, Op. cit., p. 95—97.

[2] Möjligen kan därvid plantypens förmedling hafva skett genom den afläggare af den äldre cluniacenserskolan, som genom Vilhelm af Dijon införts i Normandie, där Savigny var beläget. Om denna normandiska afläggare af den äldre cluniacenserskolan, hvars inflytande äfven är märkbart i England, se Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 272 och 282.

[3] Bilson, Op. cit., p. 202, not 3.

[4] Jfr därom Holtmeyer, Op. cit., p. 212.

[5] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 209—212.

i vissa trakter af Tyskland trots cistercienserinflytande använde det gamla cluniacenserschemat.

Utan att vilja förneka vare sig möjligheten eller sannolikheten för att den omtalade plantypen funnit användning bland äldre, sedermera försvunna cistercienserkyrkor i Burgund, måste vi emellertid konstatera, att inga som helst tvingande skäl föreligga för Dehios antagande, att typen funnits i Citeaux's första kyrkobyggnad och på grund däraf vunnit spridning inom orden. Snarare synas ganska bestämda skäl föreligga, att den icke funnits i Citeaux, hvartill vi nedan skola återkomma. Af det anförda torde emellertid kunna dragas den slutsatsen, att Dehio's korschema »Citeaux I» icke kan anses såsom något specifikt cisterciensiskt. Det är ett på olika vägar hämtadt lånegods från cluniacenserna.

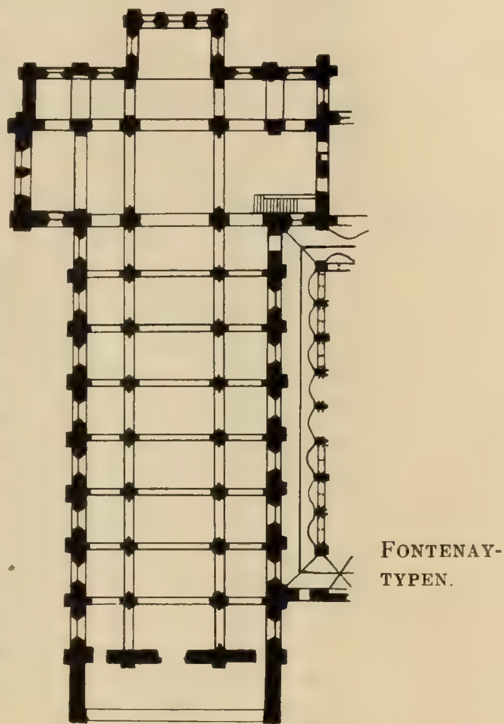

Fig. 5. Fontenay. Plan.[2] 1:800.

FONTENAY-TYPEN.

Nästa plantyp vi möta bland de äldre bevarade monumenten är en med rektangulärt, rätlinigt afslutadt kor, omgifvet på ömse sidor af rektangulära, intill hvarandra liggande, lika djupa kapell med rak afslutning mot öster. Dess äldsta bevarade representant finna vi i Fontenay (fig. 5),[1] Clairvaux's andra dotterkloster, grundlagdt 1119 med den helige Bernhards vän och kusin Godefroid de la Roche såsom abbot. Dess frikostige välgörare var Raynard de Monbard, Bernhards

[1] Det är att märka, att sidokapellen ursprungligen varit skilda sinsemellan och från koret genom väggar. Nu stå de i förbindelse med hvarandra genom förtryckta bågöppningar. Vid den detaljundersökning, som jag våren 1911 hade tillfälle utföra i kyrkan, konstaterades emellertid tydliga spår af de ursprungliga skiljeväggarna. Bl. a. synes detta på sockeln å pelaren mellan bågöppningarna mot tvärskeppet. Sockellisten å dessa pelare fortlöper oafbruten på de norra, västra och södra sidorna. Å den östra sidan saknas den i midten på så stort parti, som motsvarar en skiljemurs tjocklek. De närmast hörnen liggande partierna hafva sockellist, som, där den slutar, tydligt visar, att den fortsatt å en vinkelrätt däremot stötande mur, men sedan blifvit afhuggen vid skiljemurens rifvande. Detta torde hafva skett redan under medeltiden. Under bågen, som skiljer det första södra kapellet från koret, befinner sig nämligen ett gotiskt grafmonument.

[2] Efter en af M. Lucien Bégule i Lyon för publicering afsedd plan af M. Aynard. M. Bégule har välvilligt ställt planen till mitt förfogande.

morbroder.[1] Att döma af den ofantligt stora spridning, som denna korplan vunnit bland cistercienserna i alla länder — hvilket vi längre ned få tillfälle att visa — måste vi här hafva att göra med den plan, som bäst motsvarat det cisterciensiska idealet. Och då den knappast — annat än alldeles undantagsvis — funnits före cisterciensernas uppträdande,[2] äro vi också berättigade att anse den såsom en cisterciensisk skapelse. Det torde därför vara på sin plats att något närmare beskrifva densamma och söka utröna de förutsättningar, som legat till grund för den nya typen.

KYRKANS INDELNING. Af grundläggande betydelse för gestaltandet af en byggnads plan måste ju alltid de praktiska kraf vara, hvilka ställas på densamma af dem, som skola begagna byggnaden. Det är ju därför också af största betydelse för förståelsen af den cisterciensiska kyrkoplanen att känna, huru denna användes af klosterinvånarna och hvilka speciella kraf deras kult ställde på densamma. Därom gifva oss de förut omtalade Consuetudines Ordinis Cisterciensis goda underrättelser,[3] hvilka kunna kompletteras och förtydligas med äldre beskrifningar[4] af cistercienserkyrkor, af hvilka en af de viktigaste är en utförlig relation öfver ett besök, som drottningen af Sicilien gjorde i Clairvaux år 1517, ett för kännedomen af detta kloster och dess inrättningar i högsta grad viktigt aktstycke.[5] Jämföra vi dessa underrättelser med bevarade monu-

---

[1] VACANDARD, Op. cit, p. 87—88. — Angående litteratur rörande Fontenay se p. 48, not 3.

[2] Jfr därom nedan p. 47.

[3] L. DOLBERG, Die Kirchen und Klöster der Cistercienser nach den Angaben des »liber usuum» des Ordens, i Studien u. Mittheil. XII [1891], p. 29—54. Dolberg har i en rad uppsatser i de följande årgångarna af Studien u. Mittheil. behandlat olika sidor af cisterciensernas lif i klostret enligt samma »liber usuum», som är detsamma som »consuetudines». — För consuetudines hänvisas till NOM. CIST., p. 84—210. Jfr vidare W. H. ST. JOHN HOPE, Fountains Abbey i The Yorkshire Archaeol. Journal vol. XV, Leeds 1900, p. 296—312, som i anslutning till Fountains klosterkyrkas noggranna beskrifning redogör för de olika delarnas användning. — Såsom en synnerligen intressant jämförelse bör den äldre cluniacensiska kyrkoindelningen studeras; se därom METTLER, Die zweite Kirche in Cluni etc.: 4. Der Chor, i Zeitschrift f. Geschichte d. Architektur Jahrg. IV [1910—1911], p. 1—4.

[4] Bland sådana märkes en af St. John Hope omtalad krönika från klostret Meaux i England, Chronica de Melsa, flerstädes citerad i Hope's nyssnämnda arbete om Fountains.

[5] Un grand monastère au XVIe siècle, i Didrons ANNALES ARCHÉOLOGIQUES III (1845), p. 223—239. Aktstycket blef funnet af H. Michelant i byn Lorry-les-Metz bland en del värdelösa papper. Dess öfverskrift lyder: »S'ensuict le voyage que la royne de Secile, Monseigneur le Conte de Guyse et Madame la Contesse sa femme, unt faictz de Joinville à Clervaulx.» Denna källa synes på senare tider hafva råkat i glömska, men förtjänar uppmärksamhet på grund af sitt osedvanliga intresse. Där beskrifves steg för steg, rum för rum drottningens vandring genom klostret. Den stränga klausuren hade tydligen vid detta höga besök för tillfället suspenderats.

ment, kunna vi få en ganska god föreställning om en cistercienserkyrkas indelning och användning. Fig. 6 utgör en schematisk framställning af en cisterciensisk klosterkyrkas indelning, till hvilken hänvisas för den följande framställningen.

Längst i öster hafva vi då det, som allmänt plägar kallas koret, där kyrkans högaltare stod. Emellertid är benämningen kor icke alldeles riktig. Ordet kor är ju egentligen detsamma som kör och härledes från den psalm- och lofsjungande kör, chorus psallentium, som på bestämd plats i kyrkan hade att vid de kanoniska tiderna utföra de af sång och recitation, i synnerhet af psaltaren, bestående tidegärderna.[1] Från de utförande öfverflyttades namnet på platsen för handlingens utförande. Det egentliga »koret» i en klosterkyrka är därför den afdelning, där munkarna hade sin plats under de dagliga gudstjänsterna. Altarrummet däremot kallas riktigare presbyterium, prästrummet, d. v. s. den afdelning af kyrkan, där de vid högmässan officierande prästerna hade sin plats. I Consuetudines är benämningen regelbundet presbyterium.[2] Dettas golf låg några steg högre än golfvet i den öfriga delen af kyrkan.[3] Altaret stod icke invid väggen, ty i gudstjänstordningen föreskrifves, att prästen vid olika tillfällen skall gå bakom altaret eller rundt altaret.[4] I presbyteriet funnos fasta sittplatser endast åt de för tillfället officierande prästerna.[5] Vidare fanns där, vanligen anordnad såsom en nisch i väggen, en piscina (å fig. 6 betecknad Pi) med afloppskanal och en kredens för placerande af de till mässan behöfliga heliga kärlen m. m. Dessa befunno sig alltid på södra sidan, epistelsidan, af presbyteriet.[6]

PRESBYTERIUM.

---

[1] Jfr därom H. HILDEBRAND, Sveriges Medeltid III, p. 743—759. — Se dessutom H. A. KOESTLIN, Geschichte des christlichen Gottesdienstes. Freiburg i. B. 1887.

[2] NOM. CIST., p. 94, not 1.

[3] »Gradus presbyterii» förekomma omtalade på åtskilliga ställen. Så t. ex. bestämmer cap. XX, att sakristanen på vissa dagar skall ställa ett vaxljus på första steget, »in primo gradu presbyterii». NOM. CIST., p. 99.

[4] På långfredagen gå tvenne präster eller diakoner bakom högaltaret för att nedtaga det på eller omedelbart bakom detta fästade korset (ang. detta se p. 41, not 2), som lägges på ett groft linnekläde framför altaret för att tillbedjas (cap. XXII. NOM. CIST., p. 103). — Efter välsignandet af vigvattnet går prästen rundt altaret (cap. LV, NOM. CIST., p. 133).

[5] »Sedes in quibus sedent sacerdos et ipsi ministri» (cap. LIII., NOM. CIST., p. 125).

Under tiden från söndagen Quadragesima till onsdagen före påsk afstängdes presbyteriet genom upphängande af ett förhänge (cortina). Samtidigt öfverhöljdes äfven alla krucifixen på altarena. »Hac die post Completorium cruces cooperiantur, et cortina ante presbyterium tendatur, quæ ita omnibus privatis diebus per Quadragesimam usque ad quartam feriam ante Pascha post Completorium remanebit» (cap. XV, NOM. CIST., p. 96). — Anordningar för upphängande af dylika »cortinæ» kunna måhända anträffas vid detaljundersökningar i kyrkorna, hvarför jag velat fästa uppmärksamheten därpå.

[6] I piscinan tvår prästen sina händer efter mässoffrets begående: »Qui recepto calice

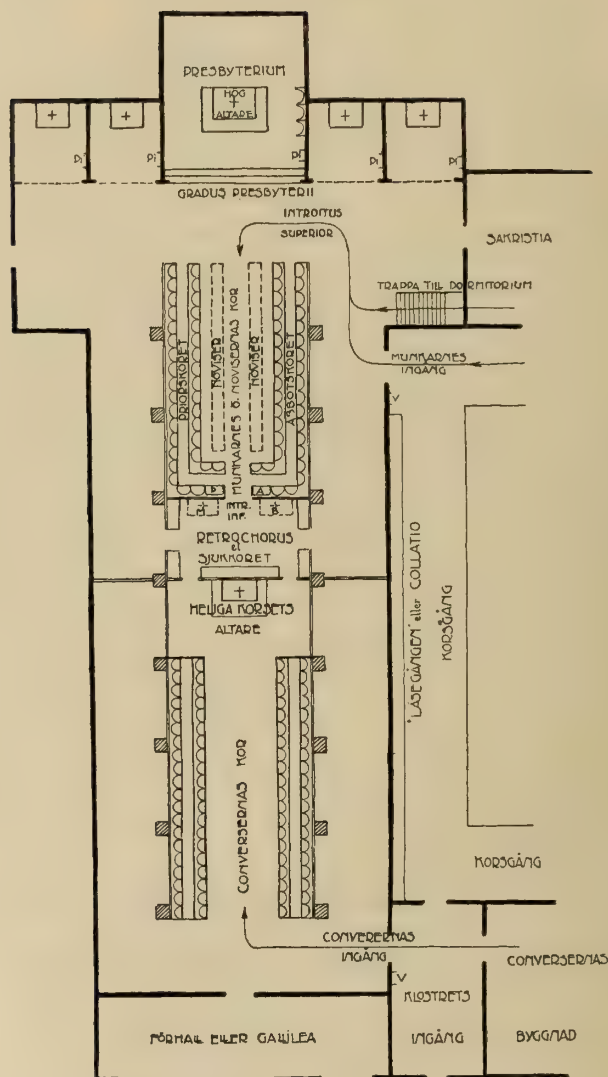

Fig. 6. Schematisk plan öfver en cisterciensisk klosterkyrkas indelning.

Hela midtskeppet är upptaget af de olika koren. Från presbyteriet och vidare västerut räknadt äro dessa följande: först munk- och noviskoret, som omfattar större eller mindre del af korskvadraten samt det östligaste partiet af midtskeppet; vidare bakre koret, retrochorus, samt slutligen lekbrödrakoret, chorus conversorum, som omfattar midtskeppets västra del ända till västfasaden. Koren begränsades mot sidoskeppen medelst skrank (parietes), som omväxlande kunde vara af sten eller trä. På samma sätt skildes de olika koren från hvarandra. Dessa sistnämnda skrank kallades ofta cancelli. Skranket mot väster kunde stundom utvecklas med en smal läktare, pulpitum, öfver. Så var förhållandet t. ex. i Furness (fig. 66). I munkkoret stodo utefter långsidorna samt utefter västra kortsidan vanligen 2 rader korstolar, stallae, för munkarna. I midten på den västra sidan afbrötos korstolsraderna af en ingång i korskranket[1] (ostium chori, in-

MUNKKORET.

Foto. L. BÉGULE.

Fig. 7. Fontenay. Södra tvärskeppsarmen med trappa till dormitoriet.

respergat digitos suos in ipso calice. Quem ponens super altare eat ad piscinam abluere ipsos digitos aqua. Quibus tersis ad medium linteum ad hoc ibi præparatum, redeat ad altare sumere vinum quod dimisit in calice. Quo sumpto, iterum aspergat calicem vino. Quo hausto, ponat illum non reclinatum super altare juxta patenam. Similiter nec ad privatas missas reclinetur.» (Officia ecclesiastica, cap. LIII, NOM. CIST., p. 131). I piscinan skall sakristanen äfven uthålla det vatten, i hvilket han tvättat de kläden, som haft beröring med mässoffrets heliga materia: Corporalia, offertoria, tersoria quibus digiti sacerdotis post communionem terguntur, et pallam altaris super quam extenditur corporale, in vase ad hoc deputato separatim lavans, et singulas lavaturas in piscinam projiciens, pallam quidem cum ceteris linteis lavandam cellarario reddat, cetera vero in olla ad hoc deputata aqua cinericia calefacta ipsemet abluat» (cap. CXIV, NOM. CIST., p. 202—203). Ang. anledningen till dessa ceremonier se Y. HIRN, Det heliga skrinet, Stockholm 1909, p. 97—103.

[1] Å ömse sidor af denna koringång kunde på korskrankets västra sida stundom stå altaren, hvilka ofta voro helgade åt Jungfru Maria och åt S. Bernhard. Å fig. 6 äro dessa altaren angifna med prickade linjer och betecknade med M och B.

troitus inferior). Genom denna inträdde abboten och priorn och de äldsta munkarna,[1] och på ömse sidor därom hade abboten och priorn sina platser i den öfre stolraden, abboten på södra sidan (å fig. 6 betecknad A), priorn på den norra[2] (fig. 6, P). Efter denna placering kallades också den högra[3] (södra) hälften af munkkoret för abbotskoret, chorus abbatis, den vänstra (norra) hälften för priorskoret, chorus prioris.[4] Noviserna, som i cluniacensernas kyrkor hade sin plats i ett bakre kor, chorus minor,[5] sutto i cistercienserkyrkorna på bänkar framför munkarnas stolrader. Detta framgår af åtskilliga bland gudstjänstordningens bestämmelser[6] och omtalas äfven direkt i den förut nämnda beskrifningen af Clairvaux: »audict chœur, où chantent les religieux et novisses pour seullement, y a cent vingt huict chayses pour les dicts religieulx et novisses.»[7] Sträckte sig koret in öfver midtkvadraten, funnos äfven tvenne ingångar i korskrankets östra delar, de s. k. öfre ingångarna, introitus superiores, genom hvilka kommunikationen mellan de båda korsarmarna förmedlades. Den södra af dess ingångar var korets hufvudingång för munkarna,[8] som ju kommo från de i allmänhet på södra sidan belägna klausurbyggnaderna (jfr fig. 7).

RETROCHORUS. Nästa korafdelning, retrochorus, var afsedd för de munkar, som af olika hälsoskäl ej kunde deltaga i gudstjänstens utförande, men som dock hade krafter nog att åhöra densamma. Sådana voro de gamla och orkeslösa, de lindrigare sjuka och de, som blifvit åderlåtna.[9] Till

[1] »Nam ab inferiori non solent intrare nec etiam exire, quando priores stant in choro deorsum, præter Abbatem et priorem, et alios qui ex utraque parte propinquiores stant Abbati vel priori» (cap. LXVIII, Nom. Cist., p. 142).

[2] »Abbas debet primum et proprium locum in dextro choro habere» (cap. CX, Nom. Cist., p. 198). »Prior in ecclesia in primo loco sinistri chori debet stare» (cap. CXI, Nom. Cist., p. 199).

[3] Benämningarna höger och vänster begagna de gamla statuterna om kyrkan alltid under förutsättning, att man står vänd mot altaret. Högra sidan är alltså den södra, äfven kallad epistelsidan, emedan läsepulpeten (analogium) vid epistelns läsande stod på södra sidan vid koret. Vänstra sidan är den norra, som af liknande anledning äfven kallas evangeliesidan.

[4] Jfr cap. XXII och CII (Nom. Cist., p. 102 och 191).

[5] Jfr därom Mettler, Op. cit., p. 2.

[6] I cap. LV (Nom. Cist., p. 133), hvari bestämmes, huru skall förfaras med vigvattnet, och huru klostermedlemmarna därmed skola bestänkas, heter det om noviserna: »Et novitii qui ante formas consistunt, aspersi aqua revertantur ibidem.» — Forma är den bönpulpet, som finnes framför korstolarna.

[7] Op Cit., p. 227.

[8] »Audito signo ad Vigilias surgant fratres, et præparati intrent ecclesiam, inclinantes ad primum altare. Quod semper faciant, quotiens coram quolibet altari transeunt. Et rursus inclinantes ad majus altare, intrent chorum a superiore parte (cap. LXVIII, Nom. Cist., p. 142). Jfr ofvan, not 1.

[9] Såsom stöd härför kan anföras:
då en novis skulle upptagas till munk, böjde han knä först för abbot och prior och sedan för alla munkarna i koret. Sedan han gjort detta återstod honom följande: »et inde

detta kor kom man genom ingångar i långsidornas skrank. Retrochorus skildes med ett skrank från lekbrödrakoret. Midt på västra sidan af detta skrank stod det heliga korsets altare med kyrkans stora krucifix öfver.[1] Ofta var detta krucifix upphängdt i en kedja, fästad i hvalfvet, eller stod det på en tvärbjälke öfver midtskeppet eller slutligen på själfva skranket.[2] På ömse sidor om detta altare voro in-

---

exiens in retro chorum prosternat se ad pedes infirmorum si adfuerint. Quo facto revertens per medium chorum prosternatur sub gradu.» (Cap. CII., Nom. Cist., p. 191.) Däraf framgår, att retrochorus låg väster om munkkoret. — Vidare cap. LV ang. vigvattensbestänkningen (Nom. Cist., p. 133 o. 134): »Qui vero extra chorum vel in retro chorum fuerint, tam monachi quam novitii veniant per superiorem introitum (jfr fig. 6) chori, et per medium chorum (= munkkorets midtgång) revertantur.» — I beskrifningen öfver Clairvaux 1517 (Op. cit., p. 227) heter det, sedan munkkoret omnämnts: »Item. Au bout dudict chœur, pour tirer en la nef et chœur des convers, y a séparation entre iceulx deux chœurs, en laquelle séparation y a trente-quatre chayses pour seoir à oyr le service les vielz et debilles religieulx.» (Jfr fig. 9.) Allt detta torde vara fullt tillräckligt för att bestyrka den ofvan lämnade bestämningen af platsen för retrochorus. — Dolberg, Op. cit., p. 39, anser, att det därmed åsyftade rummet låg på ömse sidor om munkkoret, d. v. s. i korsarmarna och sidoskeppen, hvilket icke kan stämma med de citerade bestämmelserna.

Jfr dessutom den synnerligen tydliga beskrifning af en cistercienserkyrkas indelning, som lämnas af Rituale Cisterciense ex libro usuum, definitionibus Ordinis et Caeremoniali Episcoporum collectum. Paris 1689. Detta arbete har icke varit mig tillgängligt, men Holtmeyer, Op. cit., p. 33, not 2, lämnar därur ett utdrag i öfversättning, hvartill hänvisas.

[1] Fortsättningen på det i not 1 meddelade citatet ur Clairvaux's beskrifning 1517 säger därom: »au bout de laquelle séparacion y a ung grant autel de la Trinité, dessus lequel est le crucifix de l'église, et à la descente dudict autel est le chœur et siège des convers, et sont lesdicts sièges en nombre de trois cens XXVIII, que sont à trois rengées, assavoir: les haults, les moyens et les bas. Lesquels sièges occupent tout la nef de ladicte église, jusques au bout d'icelle église, où est la grande porte, respondant à la grande court par laquelle l'on entre en ladicte abbaye.» (Op. cit. p. 227.)

[2] St. John Hope, Fountains Abbey, Op. cit., p. 306, nämner, att ofvan lekbrödraaltaret »a large beam crossed the church to carry the Rood itself».

Seden att inviga lekmannaaltaret åt det heliga korset var allmän i västra och norra Europa alltsedan 700-talet. Vi finna det på S. Gallenerplanen, och i cluniacensernas kyrkor var förhållandet likartadt (se Mettler, Op. cit., IV, p. 2). Från klosterkyrkorna upptogs bruket redan tidigt i stifts- och domkyrkor. Jfr därom H. Graf, i Repertorium für Kunstwissenschaft XV (1892), p. 325, not 78.

Detta krucifix var ingalunda det enda i kyrkan. På högaltaret och äfven på alla de andra altarena i kyrkan funnos smärre, enkla kors. Statuterna förbjuda användandet af andra altarprydnader (jfr p. 18). Att kors funnits på andra altaren framgår äfven af flera ställen i gudstjänstordningen Angående fastlagssöndagen föreskrifves: »Hac die post Completorium cruces cooperiantur.» (Off. eccl. cap. XV, Nom. Cist., p. 96.) På långfredagen lägges högaltarets (fortfarande öfvertäckta) kors framför altaret. Vid ett visst ögonblick under den därpå följande ceremonien blottas korset, och man sjunger Ecce lignum crucis. »Moxque omnes veniam petent e contra, et cruces aliæ a sacristis discooperiantur», hvarefter alla framträda för att tillbedja det framför altaret liggande korset. An-

gångar från retrochorus till lekbrödrakoret. Detta var anordnadt på samma sätt som munkkoret med flera rader korstolar utefter långsidorna, där ett skrank begränsade koret mot sidoskeppen. Äfven sidoskeppen afdelades med tvärskrank vid gränsen mellan munkarnas och conversernas kor.[1] Converskoret sträckte sig till kyrkans västra ända. Där voro ingångarna i deras korskrank belägna. Converserna hade nämligen sin bostad och sina öfriga utrymmen förlagda i den byggnadslänga, som begränsade korsgångens västra sida, och från denna kommo de in direkt i kyrkans västra ända. Conversernas kor upptog alltså den största afdelningen af kyrkan. Detta var ju också helt naturligt, emedan converserna under ordens blomstringstid i antal vida öfvergingo munkarna. I Clairvaux hade man t. o. m. måst göra 3 rader korstolar å ömse sidor för att få tillräckligt antal platser åt converserna.[2]

Lekmännens tillträde och plats.

För folk, som icke tillhörde klostret, fanns tydligen ingen plats i kyrkan. Denna var icke afsedd för lekmän, och i början af ordens tillvaro fingo dessa ej heller tillträde till cisterciensernas kyrkor. Lekmännen hade sina församlingskyrkor, och man lade inom cistercienserorden stor vikt på att icke blanda sig uti det ordinarie, sekulära prästerskapets verksamhet.[3] Senare fingo lekmän tillträde, dock icke

tagligen med tanke på kloster med talrika munkar heter det angående denna ceremoni: »Et sciendum quod liceat plures cruces ad adorandum tam monachis quam conversis ad alia altaria, prout Abbas ordinaverit, exhiberi.» (Off. eccl., cap. XXII, Nom. Cist., p. 103.)

[1] Att converskoret skulle vara helt afskildt från munkkoret, framgår bl. a. däraf, att generalkapitlet år 1191 med strängt straff hotar abbot, prior och cellararius i ett kloster, om icke den påbjudna »clausura in ecclesia inter monachos et conversos» anordnas. (Dolberg, Op cit., p. 39.)

[2] Utom den förut å p. 40, not 9, citerade beskrifningen af 1517 kan anföras en beskrifning från 1708: »La nef étoit autrefois remplie de trois rangs de chaires de chaque côté, pour placer les freres convers durant l'office, et par le nombre des chaires, on juge qu'il y avoit autrefois près de trois cens freres convers à Clairvaux. Depuis peu d'années on les a toutes ôtées, et on s'est contenté d'en conserver un petit nombre sous l'orgue à l'entrée de l'église, où est aujourd'hui le chœur des freres convers. L'église en est assûrément plus dégagée, mais beaucoup de personnes croyent, que cette antiquité retranchée la rendoit plus venerable.» (Martene et Durand, Voyage littéraire de deux religieux benedictins de la congregation de Saint Maur. Paris 1717, t. I:1, p. 99.)

[3] »Nulli de Ordine liceat clericis aut sæcularibus personis, absque parochialis presbyteri licentia speciali, sacramenta ecclesiastica ministrare, seu etiam matrimonia celebrare sub excommunicationis pœna....» (Lib. novell. Defin. Dist. IV. Nom. Cist., p. 500.) — »Prohibitum est ne quis Abbatum vel monachorum nostrorum monacham benedicere, infantulum baptizare, vel etiam in baptismo tenere præsumat, nisi forte in articulo mortis fuerit, et presbyter defuerit» (Instit. Gen. Cap. XXIX, Nom. Cist., p. 219). — Att märka är också, att kring cistercienserkyrkorna icke bildats några egna socknar. Alvastra kloster t. ex. ligger i V. Tollstads socken, Varnhem ligger i Skarke socken, hvars kyrka först efter reformationen blifvit förstörd, hvarefter klosterkyrkan blef använd till församlingskyrka, men det officiella sockennamnet är ännu Skarke.

kvinnor. Dessa fingo endast besöka en ny cistercienserkyrka under de första nio dagarna efter dess invigning, alltså en viss koncession åt det första nyfikenhetsintresset.[1] Det existerar väl sannolikt ett visst samband mellan conversernas minskade antal och lekmännens ökade rätt att besöka klosterkyrkorna. Ty sedan conversinstitutionen efter ordens första århundrade småningom började aftyna, stod kyrkans västra del tom, och ingen anledning fanns att längre förhindra lekmännen att såsom i andra klosterkyrkor bevista brödernas gudstjänst. I de äldre klosterkyrkorna hade män i allmänhet fått tillträde till den västra delen, och äfven i cluniacenserkyrkorna fingo lekmännen komma in. Där hade converserna sin plats i södra tvärskeppet, så vida de ej fingo plats i koret.[2] Cistercienserna äro de enda, som på angifvet sätt helt upptagit kyrkornas långhus för converserna.

Att här vidare ingå på detaljerna i kyrkans indelning och inredning skulle visserligen vara ytterst gifvande för belysningen af den cisterciensiska gudstjänsten, men skulle föra för långt från framställningens egentliga mål. Framhållas bör emellertid i detta sammanhang, att vid undersökning och behandling af en äldre cistercienserkyrka uppmärksamheten bör med största skärpa riktas på alla de märken å pelare och väggar eller de grundfragment o. dyl., som ännu kunna finnas kvar i desamma. Dessa märken och fragment kunna ofta, rätt förstådda, gifva ytterst värdefulla upplysningar om de gamla klosterkyrkornas ursprungliga indelning. Huru mycket som af dylika noggranna undersökningar kan vinnas, därpå gifva oss de engelska klosterforskarna W. H. St. John Hope och Harold Brakspear synnerligen intressanta exempel i sina förträffliga engelska klostermonografier.[3]

Af de ofvan meddelade uppgifterna om kyrkans indelning i olika afdelningar för olika arter af klosterinbyggare, en indelning, som hufvudsakligen fortgår i kyrkans längdriktning, där midtskeppet från öster till väster uppdelas i rum af sjunkande rang, och där sidoskeppen fylla funktionen af kommunikationsleder, få vi väl en mycket god förklaring

---

[1] »Cum in abbatiis nostris ecclesiæ majores noviter dedicantur, per novem dies feminæ permittantur intrare, sed intra septa earumdem minime pernoctare» (Institution. Cap. Gen. Dist. II., cap. I., Nom. Cist., p. 290). Beslutet därom fattades 1190. Däraf framgår tydligt, att tillåtelsen att besöka kyrkan blott gällde omedelbart efter nyinvigning, icke vid hvarje års kyrkmässa, såsom stundom uppgifves. (T. ex. H. Hildebrand, Op. cit. III, p. 938.)

[2] Mettler, Op. cit., p. 4., citerar därom Consuetudines Hirsaugienses, I, 28: ». . . alios conversos . . ., qui sunt in exteriori parietis parte ad dextrum chorum . . . ibi namque ordo sedilium est, sicut et infra chorum.»

[3] Angående dessa, se vidare i litteraturhänvisningarna för de engelska klostren. I ofvan berörda afseende se särskildt W. H. St. John Hope, Fountains Abbey, Op. cit., p. 304 sq.

till den för cistercienserkyrkorna karakteristiska, stora längdutsträckningen, men den gifver oss ingen ledning för förståelsen af kapellanordningen i öster och dess senare rika utveckling inom ordens viktigare kyrkor.

SIDO-KAPELL. Anledningen till anordnande af de många små kapell, som sluta sig till presbyteriet, kan således icke ligga i den allmänna gudstjänstens anordning. Den är att söka på annat håll.[1]

Bland munkarna i ett kloster funnos alltid ett antal, som voro prästvigda, »sacerdotes». För dessa existerade emellertid ända sedan 800-talet den bestämmelsen, att de hvarje dag skulle läsa sin särskilda mässa, en regel, som för öfrigt än i dag består inom den katolska kyrkan. Därvid voro emellertid i äldre tider vissa former att iakttaga.[2] Sålunda borde icke två präster af samma rang samma dag mässa vid samma altare, icke heller fick mer än en präst läsa mässan på en gång vid ett altare. Vi hafva ett intressant vittnesbörd om denna bestämmelses efterlefvande inom cistercienserorden, äfven sedan den för öfrigt upphört att gälla. De båda lärda maurinermunkarna Martène och Durand, som år 1708 besökte Clairvaux, lämna därom följande upplysning: »Nous remarquâmes encore dans Clervaux une pratique singuliere; tous les religieux prêtres ont leur autel assigné pour dire la sainte Messe, et aucun ne la celebre sur l'autel d'un autre: c'est un reste de l'ancienne discipline, qui ne permettoit pas de dire en un même jour deux messes sur un même autel.»[3]

PRIVAT-MÄSSOR. Dessutom voro särskilda inskränkande bestämmelser gällande om den tid, då de cisterciensiska munkprästerna fingo läsa sina privatmässor. Consuetudines innehålla ett helt kapitel[4] om de privata mässornas afhållande och tiden därför. Om man vidare betänker, att

---

[1] HOLTMEYER, Op. cit., p. 65, not 2, har gjort en intressant sammanställning af de hos olika författare angifna åsikterna om sidokapellens användning. De flesta äldre författare hafva ansett dem vara rum, i hvilka munkarna skulle privat gissla sig eller bedja. Detta är uppenbart omöjligt. Gisslandet ägde alltid rum i kapitlet. Bland de af Holtmeyer meddelade uttalandena är cistercienserpatern Gregor Müllers (utgifvare af Cistercienser-Chronik) det intressantaste. Det återfinnes Op. cit., p. 67—68 och går i samma riktning som vår framställning i det följande.

[2] MARTÈNE, De antiquis ecclesiæ ritibus, ed. 1763, t. II, lib. I, cap. 3. Citerad af DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 271, not 2.

[3] VOYAGE LITTÉRAIRE etc. t. I:1, p. 186. — Martène och Durand gjorde under åren 1708—1713 vidsträckta resor bland Frankrikes kyrkor och kloster för att samla material till en ny, omarbetad upplaga af det 1654 utgifna arbetet Gallia Christiana. I det öfver resorna utgifna arbetet finnas en mängd intressanta uppgifter om ett stort antal franska kyrkor och kloster, vittnande om de lärda resenärernas omfattande intressen och kritiska iakttagelseförmåga.

[4] Ecclesiastica officia, cap. LIX: De privatis Missis, NOM. CIST., p. 137—138.

mässa endast får läsas på fastande mage,[1] så förstår man, att tiden, inom hvilken alla mässorna skulle läsas, blef tämligen begränsad. Behofvet af ett större antal altaren blef därför i klosterkyrkorna kännbart, i synnerhet i de större klostren, där många prästvigda munkar funnos.[2] Hvar finna lämplig plats för dessa altaren? I högkoret, presbyteriet, kunde endast några få undantagsvis inrymmas öster om högaltaret.[3] Midtskeppet upptogs af korstolar o. dyl. och skulle heller icke lämnat det lugn, som dock var önskvärdt för den heliga handlingens begående. Dessutom var det eftersträfvansvärdt att få altarena så nära högaltaret som möjligt. Då återstod alltså endast tvärskeppet såsom lämplig plats. Altaret borde alltid om möjligt vara riktadt mot öster, och sålunda var tvärskeppets östra vägg den gifna platsen för en rad altare. Att för dessa utbygga särskilda kapell på östra tvärskeppsväggen var endast en naturlig utveckling, som måste följa. Redan tidigt hade ju tvärskeppens östra väggar kantats med altaren, för hvilka t. o. m. små absider stundom utbyggts. Att till dessa foga ett mer eller mindre djupt, rektangulärt förrum var nästa åtgärd.

Till denna punkt i utvecklingen hade man emellertid redan hunnit i de äldre cluniacenserkyrkorna, såsom vi ofvan sett. Men samma behof hade äfven skapat andra former för sitt tillgodoseende. Ty det var delvis samma skäl, som varit drifvande kraft vid utbildandet af det andra, rikare korsystem, som under romansk tid och särskildt i Frankrike spelat så stor roll, det halfrunda koret med omgång och radierande kapell.[4] Denna typ gaf t. o. m. ännu större möjligheter till ett stort antal kapell, samlade kring högkoret. Den hade också upptagits i Cluny's tredje kyrka och i den från denna utgående yngre cluniacenserskolan i Frankrike.

---

[1] Därpå syftar följande bestämmelse i det nämnda kapitlet om mässorna: »Omnibus vero diebus in quibus jejunamus nec laboramus potest cantare missam usque ad Nonam, et in Quadragesima usque ad Vesperas qui voluerit et cui vacuum fuerit», Nom. Cist., p. 137.

[2] En medverkande orsak till det ökade antalet altaren var äfven den allt mera stegrade relikkulten. Under korstågens tid ökades antalet reliker oerhördt genom hemförande af dylika från det heliga landet. För dessa behöfdes altaren. Men många reliker kunde dock förvaras i samma altare. Så säges Citeaux i sitt högaltare haft 140 olika reliker.

[3] I cluniacensiska kyrkor funnos i regel trenne altaren invid presbyteriets östra vägg, alltså bakom högaltaret. Jfr Mettler, Op. cit. III, p. 282—284. På planen för S. Gallen finnes äfven ett altare i absiden bakom högaltaret.

[4] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 265—270. — Dehio, Zwei Probleme zur Geschichte der Anfänge des romanischen Stils, i Repertorium für Kunstwissenschaft XVI (1893), p. 218—219. — R. de Lasteyrie, i Mémoires de l'Institut de France, Académie des inscriptions, Paris 1891, t. XXXIV. — F. Witting, Vier Beiträge zur Geschichte der Baukunst Frankreichs. 1910.

KAPELLENS FORM. Det anförda behofvet af ett antal smärre kapell för prästmunkarnas mässor har visserligen hos cistercienserna, liksom hos de andra munkordnarna, varit den reala grunden för anläggande af en utbildad korplan, men det räcker icke till att förklara den form, som cistercienserna valde för behofvets fyllande, en form, som i viss mån afviker från andras. Därför måste finnas något annat, afgörande skäl. Cister-

Foto. L. Bégule.

Fig. 8. Fontenay. Kyrkans midtskepp mot koret.

cienserna voro naturligtvis lika litet som några andra oberoende af samtidens och den nästföregående tidens byggnadstraditioner. Nya former skapas aldrig af intet. Att det emellertid icke var svårt för dem att välja mellan de båda hufvudtyper för korbildning, som vid deras uppträdande voro härskande i Frankrike, hafva vi redan förut framhållit (jfr p. 33). Det var endast naturligt, att de skulle anknyta till den enklare, äldre cluniacenserplanen. Det är, såsom vi sett, t. o. m. möjligt, att denna i början någon gång helt antogs. Men det är dock i den ofvan beskrifna, i Fontenay-planen (fig. 5) exemplifierade modi-

fikationen af denna typ, som cistercienserna finna sin ideala lösning på korformen. Den af dem antagna typen är alltså på intet sätt originell, men det sätt, hvarpå de modifierat sin förebild, är för dem synnerligen karakteristiskt och orsakerna därtill typiskt cisterciensiska. Man har velat undvika hvarje onödig form, hvarje rikare anordning för att inskränka sig till det rent nödvändiga. Därför bortfalla absiderna, kapellen göras lika djupa, hvarigenom deras östra vägg blir rak och utan språng. Man har enligt ordens föreskrifter velat undvika hvarje anledning till yttre prål. Äfven rent praktiska hänsyn torde hafva gjort sig gällande. Det var naturligtvis lättare i alla afseenden och billigare att uppföra dessa raka murar utan absider. Intäckningen af taken vållade inga svårigheter. Högkoret täcktes med sadeltak, kapellen med ett gemensamt, enkelt luttak (se fig. 3). Hvälfningen blef också den enklast möjliga, vare sig man valde tunnhvalf, såsom i de äldsta exemplen i Fontenay (fig. 7 o. 8), Hauterive, Bonmont m. fl., eller krysshvalf, hvilket sedermera blef det normala. Med ett ord, det var den typ, som i alla afseenden bäst motsvarade de kraf, cistercienserna ställde på sin kyrka såväl ur kultsynpunkt, som ur praktiskt-ekonomisk och moraliskt-estetisk synpunkt.

Man har velat göra gällande, att denna korplan icke kan sägas vara en cisterciensisk skapelse, därför att ett och annat spridt exempel på rakslutet kor med rakslutna sidokapell på korsarmarna kunnat uppvisas å andra kyrkor än cistercienserordens.[1] Jag kan icke finna detta rimligt. Ty då det visar sig, att denna plan inom cistercienserorden vunnit en oerhördt stark spridning, under det att de öfriga påvisade exemplaren äro enstaka, är det dock rimligast att antaga, att de senare uppstått under påverkan af de förra. Skall motsatsen kunna påstås, måste det först bevisas, att de utom orden stående exemplen äro äldre än cistercienserorden, hvilket bevis icke presterats. Och äfven om det skulle kunna visas, att en eller annan kyrka före cistercienserordens uppträdande haft likartad koranläggning, bevisas därmed icke, att cistercienserna öfvertagit dess form. Orsakerna till cisterciensertypens gestaltning bottna i ordens etiska ideal, och det torde icke vara alldeles oberättigadt att sätta den i nära samband med det etiskt-estetiska program, som den helige Bernhard framlagt för orden i sin förut omtalade Apologia ad Guillelmum Abbatem.[2] Att den helige Bernhard, cistercienserordens verklige andlige ledare under dess första halfsekel, personligen medverkat vid typens konstituerande, synes äfven framgå af följande undersökning rörande plantypens första uppträdande inom orden.

KORTYPEN CISTERCIENSISK.

[1] Enlart, Origines etc., p. 229—230.
[2] Jfr p. 19.

Hvar finna vi den omtalade korplanen för första gången bland cistercienserordens kyrkor? — Frågan är af största betydelse, men tyvärr låter den sig icke besvaras med den fullkomliga säkerhet, som varit önskvärd; detta på grund af det hårda öde, som öfvergått de flesta af cistercienserordens äldsta anläggningar i dess moderland. Af de fem hufvudklostrens kyrkor står nu endast Pontigny kvar i bibehållet skick från 1100-talet. De andra hafva samtliga fallit offer för de sorgliga härjningar af Frankrikes kyrkliga minnesmärken, som följde i den franska revolutionens fotspår och fortforo t. o. m. ända in på Napoleons tid.

FONTENAY. Den äldsta kvarvarande representanten för den cisterciensiska korplanen i dess enklaste form är, såsom ofvan nämnts, Fontenay[1] i Bourgogne. Vi veta redan, att detta kloster stiftades år 1119 såsom andra dotter till Clairvaux, samt att det äfven stod i ett nära personligt förhållande till Bernhard genom abbot och donator.[2] Den kvarvarande kyrkan[3] tillhör dock icke tiden omedelbart efter grundläggandet af klostret, som till en början låg på en annan plats ett stycke längre upp i samma dal. Därifrån flyttades emellertid klosteranläggningen snart, och 1139 började den nuvarande kyrkan uppföras. Den invigdes år 1147 af påfven Eugenius III i närvaro af den helige Bernhard[4] och många högre andliga. Den väl bevarade och i senare tid iståndsatta kyrkan gör alltigenom ett ålderdomligt intryck. I sin uppbyggnad och konstruktion ansluter den sig helt och hållet till det äldre burgundiska systemet med longitudinalt, spetsigt tunnhvalf öfver midtskeppet och transversala tunnor, likaledes spetsiga, öfver sidoskeppen (fig. 8). Vi hafva emellertid icke anledning att här ingå på behandlingen af det intressanta kon-

[1] Fontenay ligger i dép. Côte-d'Or, nära Monbard. Dess läge är typiskt cisterciensiskt i en aflägsen, enslig dal, omgifven af skogar och genomfluten af en å, som bildar smärre fall, lämpliga för kvarndrift och dylikt. Det har under 1800-talet blifvit illa åtgånget, då byggnaderna under en längre tid användts för en af den berömda pappersfirman Montgolfiers fabriker. Numera äges klostret af senator Aynard i Lyon, som omsorgsfullt vårdat och restaurerat detsamma. Utom den väl bevarade kyrkan återstå af klosteranläggningen i öfrigt ännu betydliga partier.

[2] Jfr p. 35.

[3] VOYAGE LITTÉRAIRE, t. I:1, p. 149—150. — ABBÉ J. B. CORBOLIN, L'abbaye de Fontenay. Citeaux 1882. — A. DE CAUMONT i Bulletin Monumental 1852, p. 245—251. — VIOLLET-LE-DUC, Op. cit. I, p. 274, med en liten, ej fullt korrekt plan. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 527; plan å Taf. 191, 2 efter Viollet-le-Duc. — MATTHAEI, Op cit., p. 57—58. — HOLTMEYER, Op. cit., p. 63—64. — BILSON, Op. cit., p. 205; planen å pl. XXVI saknar förhall. — En ingående monografisk behandling af kyrkan och klostret, åtföljd af nya, noggranna uppmätningar, förberedes af M. LUCIEN BÉGULE i Lyon och torde inom kort utkomma. M. Bégule har haft älskvärdheten ställa sin plan (fig. 5) och en del af sina fotografier till mitt förfogande samt med upplysningar och anvisningar rikta min kunskap om klostret.

[4] VACANDARD, Op. cit. II, p. 314, anför ss. källa därför Gallia christiana IV. p. 492. VOYAGE LITTÉRAIRE angifver samma data.

struktionssystemet, som, att döma efter afläggare på de mest olika platser i Europa, måste hafva varit vanligt bland cistercienserkyrkorna i moderlandet under ordens första period. Däremot skola vi lägga märke till ett par egenheter i planen, som här kunna iakttagas. Det ena är en trappa i södra tvärskeppets sydvästra hörn (fig. 5), en i cistercienserkyrkorna ofta återkommande anordning. Denna trappa leder upp till munkarnas sofsal, dormitoriet, som regelbundet var beläget i den intill tvärskeppet stötande klosterlängans öfre våning.[1] Trappan afsåg att föra munkarna direkt ned i kyrkan vid nattmässan. Annars förmedlades kommunikationen till dormitoriet af en trappa, som mynnade i korsgången (jfr fig. 24, mellan rummen C och D). Så vidt jag kunnat finna, är denna anordning typiskt cisterciensisk, utan någon allmän motsvarighet i de äldre klosterkyrkorna.[2] Den andra plandetaljen att lägga märke till är förhallen i väster. Denna existerar visserligen icke numera (jfr fig. 1), men gräfningar hafva ådagalagt dess existens. Man har äfven kunnat konstatera, att den mot väster haft trenne bågöppningar.[3] Att denna förhall endast varit af mindre höjd, framgår tydligt af de ännu kvarsittande stenkonsolerna på kyrkans västfasad, hvilka hafva varit afsedda att bära remstycken till förhallens takkonstruktion (se fig. 1). Till frågan om sådan förhall och dess ursprung få vi tillfälle att längre fram återkomma.

Holtmeyer[4] har på grund af för tidig datering af denna kyrkobyggnad framställt den förmodan, att Fontenay skulle hafva varit den första cistercienserkyrka, som antagit den enkla cisterciensiska korplanen, hvartill den helige Bernhard genom sin ställning till klostret skulle medverkat. Då hans tidiga datering visat sig oriktig, bortfaller detta antagande. Dehio[5] åter har ansett sig böra föra typens upptagande tillbaka till något af de ledande hufvudklostren, hvilket ju också synes hafva all sannolikhet för sig. Den så allmänt antagna planen skulle

[1] Jfr p. 55, not 1.

[2] Annars inträdde munkar och noviser i kyrkan genom en dörr från korsgången. Denna dörr är oftast belägen i södra (resp. norra, då korsgången ligger norr om kyrkan) sidoskeppets östligaste ända, undantagsvis å tvärskeppets västra vägg.

[3] Enligt välvilligt meddelande af M. L. Bégule, hvilken såsom stöd härför åberopar dels gräfningsundersökningar, dels en tämligen dålig teckning från 1700-talet, förvarad i Bibliothèque Nationale i Paris, visande förhallens utseende.

[4] Op. cit., p. 63. H:s uppgifter om Fontenay äro ej fullt korrekta. Så uppgifves, att vid Fontenays grundläggning saknats någon förmögen person, som tagit sig an klosterstiftelsen, hvarför denna på grund af bristande medel tvingats bygga sin kyrka så enkel som möjligt. Jfr därmed uppgiften å p. 35 här ofvan om Raynard de Monbard. Till kyrkans uppförande donerades dessutom medel af biskopen Everard af Norwich. Jfr därom Voyage littéraire, t. I:1, p. 150.

[5] Op. cit., p. 527.

enligt Dehios mening gå tillbaka på det berömdaste af moderklostren, nämligen på den under Bernhards personliga ledning uppförda andra kyrkobyggnaden i Clairvaux, hvarför typen af Dehio uppkallats med namnet »Clairvaux II». Dock anför han härför endast sannolikhetsskäl, emedan närmare hållpunkter för kännedomen om den åsyftade kyrkan i Clairvaux saknas.

CLAIRVAUX. Dock äro våra möjligheter till kunskap om denna Bernhards kyrka icke så små, som man tydligen i allmänhet antagit. Synnerligen viktiga för kännedom om Clairvaux äro de trenne teckningar af Dom F. N. Milley, hvilka stuckos af C. Lucas och trycktes i Clairvaux år 1708.[1] N:o I af dessa är en detaljerad, med skala försedd totalplan af hela klosteranläggningen med utförlig index, klargörande de olika lokalernas användning. Det är detta planstick, som ligger till grund för de af Viollet-le-Duc publicerade planerna.[2] N:o II och III äro perspektiviska bilder af anläggningen sedda från respektive väster[3] och söder. Rörande byggnadsarbetena under Bernhards tid få vi upplysningar i Vitæ S. Bernhardi, författade af samtida till Bernhard.[4] Af senare underrättelser angående byggnaderna märkes den förut omtalade beskrifningen öfver drottningens af Sicilien besök år 1517[5] samt en annan af Dom Meglinger från år 1667.[6] Härtill komma slutligen de notiser, som lämnas oss af Martène och Durand, från deras Voyage littéraire, under hvilken de åren 1708 och 1709 besökte Clairvaux. Med ledning af dessa och andra dokument är det oss möjligt att med ganska stor sannolikhet rekonstruera de olika skedena af klosterkyrkans i Clairvaux äldsta utveckling.

---

[1] Exemplar af dessa sällsynta gravyrer finnas dels i Bibliothèque Nationale (Estampes) i Paris, dels i Bibliothèque municipale i Troyes. Se vidare därom hos VACANDARD, Op. cit. I, p. 417, not 1; planen tabula Iª reproduceras af Vacandard vid I, p. 421. Jfr BILSON, Op. cit., p. 211, not 1. — Rörande dessa planers utgifvande lämnas upplysningar af GUIGNARD i Migne, Patrologia Latina vol. 185, col. 1763.

[2] Dictionnaire I, p. 266 o. 267.

[3] Ett stycke af denna bild finnes skisseradt i MATTHAEI, Op. cit., p. 52.

[4] Utgifna af Mabillon samt aftryckta af Migne i Patrologia latina, vol. 185; denna volym innehåller äfven några andra arbeten rörande S. Bernhard, hvilka här skola citeras. För kritik öfver dessa källor hänvisas till VACANDARD, Op. cit. I, p. XX—XXVI.

[5] Didron's Annales Archéologiques III, p. 223—239.

[6] MEGLINGER, Iter Cisterciense, seu descriptio itineris Cisterciensis quod ad comitia generalia ejusdem sacri Ordinis expedivit Joseph Meglinger, mense Maio anni 1667, i Migne, Patrologia Latina vol. 185, col. 1565—1622. Beskrifningen af Clairvaux återfinnes col. 1598 sq. — Joseph Meglinger var munk i cistercienserklostret Wettingen i Schweiz. År 1667 reste han till generalkapitlet i Citeaux och skref öfver denna resa en beskrifning i form af ett bref till kyrkoherden Johan Jakob Mechler: »Epistola familiaris de itinere ad comitia generalia S. Ordinis Cisterciensis.»

De kort efter grundläggandet af klostret 1115 uppförda byggnaderna voro till ytterlighet enkla och mycket små. Man hade vid denna tidpunkt ingen aning om den stora tillslutning, som detta kloster inom kort skulle få. Därför visade det sig också snart nödvändigt att skaffa nya klosterbyggnader och ny kyrka. Då den första byggnadsplatsen i en förträngning af dalen, i hvilken klostret låg, icke lämnade rum för någon utvidgning, måste det nya klostret förläggas till en annan plats några hundra meter öster om det gamla, som bibehölls orördt. Detta »Monasterium Vetus» synes på Dom Milley's plan (märkt n:o 12). Den såsom »capella» betecknade afdelningen (n:o 13) är en nästan kvadratisk byggnad med 3 altaren.[1] På Meglingers tid var denna byggnad väl bevarad. I beskrifningen af 1517 säges kapellet vara byggdt af trä.[2] Allt tyder på, att hela denna anläggning var uppförd såsom en nödfallsbyggnad, sådan den på enklaste vis kunde åstadkommas af den första lilla skaran fattiga munkar, men utan tanke på någon utpräglad form. — Det nya klostret och dess kyrka började anläggas 1133 eller 1135[3] omedelbart efter Bernhards återkomst från en resa till Italien. Vid arbetet deltogo munkar och converser, och alla besjälades af den största entusiasm. Medel till byggnaden inflöto i riklig mängd; särskildt understöddes bygget kraftigt af grefve Thibaut af Champagne.[4] Den nya kyrkan invigdes före 1145, antagligen 1138.[5] Sedermera höra vi, att en ny kyrka åter inviges i Clairvaux redan så snart som år 1174,[6] samma år som Bernhard blef förklarad för helgon. Det var denna år 1174 vigda kyrka, som sedermera stod tämligen oförändrad genom tiderna ända till början af 1700-talet, då abboten Robert Gassot du Défens (1718—1740) lät göra betydande förändringar i densamma. Så

---

[1] Se härom vidare hos VACANDARD, Op. cit. I, p. 68—72, äfvensom en uppsats af samme förf. i Mémoires de la société académique de l'Aube, t. XLIX (1885), p. 339—359.

[2] OP. CIT., p. 237: »Et prez et joingnant de ladicte chambre [de S. Bernard] est la vieille église, qui est une chappelle de bois, à laquelle sainct Bernard veoit par une fenestre estant en sa chambre, et y a ung petit jardinet devant et ung d'autre costé, et si est tout le pourpris cloz de murailles.»

[3] VACANDARD, Op. cit. I, p. 413, not 2, anser 1133 vara det sannolikaste.

[4] BERNHARDI VITA, lib. I, cap. VII, N:o 34; lib. II, cap. IV, N:o 29—30; cap. V, N:o 31 m. fl. Jfr VACANDARD, Op. cit., p. 413—423.

[5] VACANDARD, Op. cit. I, p. 423. Såsom skäl angifver Vacandard, att Fragmenta Gaufridi (jfr därom ibid. p. XXI—XXIII), som äro affattade före 1145, omnämna denna invigning. För det angifna året 1138 angifver V. intet bestämdt stöd.

[6] CHRONICON CLARAVALLENSE ab anno Christi 1147 usque ad annum 1192 perductum. Auctore anonymo Claravallensi monacho, i Migne, Patrol. Lat. vol. 185, col. 1247—1252. Det åsyftade stället col. 1248 lyder: »Anno Domini 1174 — — —. Eodem anno facta est dedicatio ecclesiæ Claravallensis, et canonizatio beati Bernardi, et elevatio ejus, ubi adfuit domnus Wichardus Lugdunensis archiepiscopus abbas quondam Pontiniaci.»

t. ex. borttogos alla koromgångens kapell, och vissa partier i väster blefvo rifna för att lämna plats för ett nytt abbotshus.[1] Efter franska revolutionen såldes klostret år 1792 på auktion. Sedan kyrkan någon tid därefter tjänat såsom glasfabrik, blef hon under förra delen af 1800-talet nedrifven och af densamma finnes nu mera intet spår.[2]

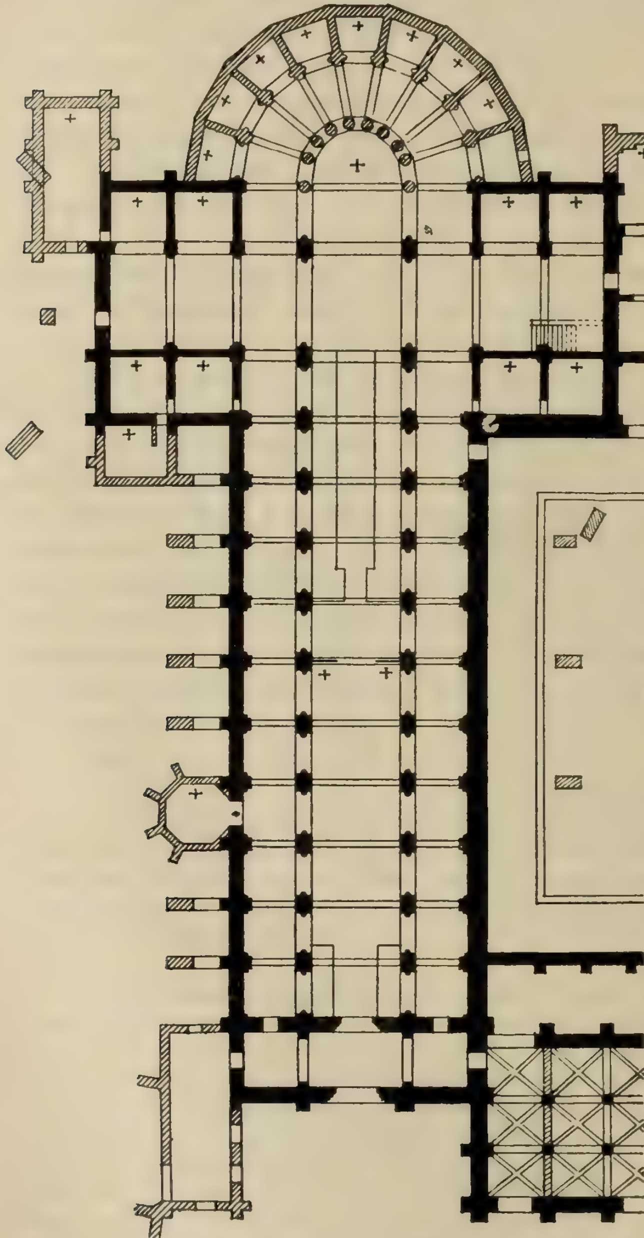

Fig. 9. Clairvaux. Plan. 1:800.

Det har allmänt antagits, att den 1174 invigda kyrkan, till hvilken de förut omtalade ritningarna och beskrifningarna ju hänföra sig, skulle vara en fullständig nybyggnad, och att den andra under Bernhards ledning uppförda

[1] En plan, uppgjord 1808 af den franske regeringsarkitekten Gilbert, visar, huru den då ännu existerande kyrkan gestaltade sig efter Dom Gassot's förändringsarbeten. Denna plan har publicerats af Arnaud i *Voyage archéologique et pittoresque dans le département de l'Aube.* — Jämför Guignard i *Migne, Patr. lat.* vol. 185, col. 1689, not 4.

[2] Heimbucher, Op. cit. I, p. 230. Af klosterbyggnaderna finnas ännu mindre delar bevarade i de stora fängelsebyggnader, som nu upptaga det gamla klostrets plats. Särskildt finnes en del af det gamla cellarium väl bevarad. Jfr därom Matthaei, Op. cit., p. 53—54. Se äfven J. F. Fowler, i *Yorkshire Archaeological Journal* XIX, p. 1 och XX, p. 1.

kyrkan fått försvinna för denna tredje anläggning. Det synes dock ganska märkligt, att man så kort tid efter uppförandet af Bernhards kyrka, som dock berömmes såsom stor och ståtlig, skulle hafva funnit denna olämplig, och än mera att man skulle beredt firandet af Bernhards helgonförklaring genom att nedrifva hans eget verk. En närmare granskning af den i behåll varande planen synes också gifva oss en annan och mera plausibel förklaring öfver förloppet. Den å fig. 9 återgifna planen utgör en förstoring efter Dom Milley's plan.[1] Vi se där en långsträckt, 3-skeppig basilika med tvärskepp, försedt med kapell på såväl östra som västra sidan. Koret är halfrundt, försedt med omgång och en sammanhängande serie af radierande kapell, hvilkas yttre väggar tillsammans bilda en half månghörning. Denna egenartade korafslutning är emellertid ganska oorganiskt ansluten till tvärskeppet. Om tvärskepp och korrund varit samtidigt planlagda, skulle man väntat sig, att kapellkransens djup och de innersta sidokapellens bredd afpassats efter hvarandra, så att det olämpliga och fula pránget mellan kapellkransen och tvärskeppskapellens sträfpelare undvikits. Dessutom är att märka, att skiljeväggarna mellan de innersta af tvärskeppets östra kapell och kransens första radierande kapell å ömse sidor hafva samma tjocklek som yttermurarna, under det att de andra skiljemurarna mellan kapellen äro väsentligt tunnare. Vidare har omgången alldeles samma bredd som kapellen. Man torde på grund häraf vara berättigad till det antagandet, att föreliggande plan icke visar ett enhetligt bygge, utan att den halfrunda korafslutningen med sin omgång och kapellkrans blifvit fogad till en äldre byggnad, hvars ursprungliga korplan med stor sannolikhet bör kunna rekonstrueras[2] enligt fig. 9. Försedd med sådan korafslutning skulle alltså fig. 10 visa oss pla-

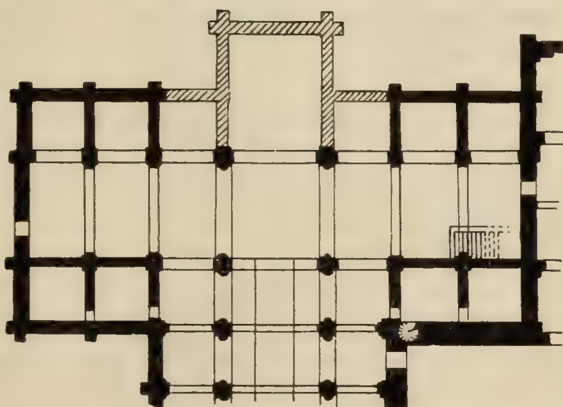

Fig. 10. Clairvaux. Rekonstruktion af den äldre korplanen. 1:800.

[1] Planen är återgifven efter BILSON, Op. cit., pl. XXVI. Mr. Bilson har där infört streckningen af korpartiet samt beteckningen för gördel- och arkadbågar. — Af DEHIO-BEZOLD, Op. cit., Taf. 191,3 återgifves planen i oriktig storlek.

[2] Jfr HOLTMEYER, Op. cit., p. 51—52, BILSON, Op. cit., p. 210—212 samt VACANDARD, Op. cit. I, p. 416—417; märk särskildt p. 416, not 5.

nen af Bernhards kyrka, uppförd på 1130-talet, under det att invigningen 1174 endast gällde den nya korafslutningen, uppförd sannolikt för att omsluta Bernhards helgongraf, som enligt 1708 års beskrifning befann sig bakom högaltaret.[1]

Vi hafva sålunda fått en plan för Bernhards kyrka, som nära ansluter sig till Dehios schema »Clairvaux II», endast med den skillnaden, att kapell äro anbragta äfven på tvärskeppets västra sida. Dehios på rena sannolikhetsskäl grundade hypotes om den andra Clairvaux-kyrkans plan synes genom framställningen härofvan hafva fått ett fast underlag. Vi se visserligen icke i Clairvaux den sedermera så vanliga, enklaste formen af cisterciensisk korplan, sådan vi funnit den i Fontenay (fig. 5), utan en något rikare variant af samma grundform. Skälet för denna rikare gestaltning är lätt att finna. I Clairvaux byggde man ju för en klostermenighet, som gick upp till närmare 700 personer med converserna.[2] I det omedelbart efter invigningen af Bernhards kyrka i Clairvaux påbörjade bygget i dotterklostret Fontenay upptog man samma plan med den naturliga inskränkning i storlek och antal kapell, som klostrets mindre betydenhet ålade. En jämförelse mellan dessa båda planer är mycket intressant. Utom den absoluta storleken skilja dem annars endast de olika antalen småkapell. Då Fontenay endast har 2 kapell å de östra tvärskeppssidorna, har Clairvaux 3 stycken på samma plats samt dessutom 2 kapell på västra sidan af hvardera korsarmen. Dessa sistnämnda äro sannolikt icke senare tillfogade, utan synas vara planerade från första början att döma af korsgångens läge i förhållande till dem (se fig. 9). Rent schematiskt sedt, är detta en utveckling af det andra, enklare schemat, som helt visst varit det, som legat till grund för planläggningens komposition äfven i Clairvaux. Att märka är, huru de västra tvärskeppskapellen äro anordnade. I de östra kapellen blir det helt naturligt, att altarena placeras vid den östra väggen, men för att nå samma mål i de västra kapellen nödgas man tillgripa den egendomliga utväg, som planen visar, nämligen att med väggar afstänga dem från tvärskeppet och anordna ingångar till kapellen i skiljemurarnas västra delar.

I öfrigt återfinna vi samma drag som i Fontenay: förhallen i väster, som enligt Dom Milley's tabula II^{a} endast var en våning hög, samt dor-

---

[1] Voyage Littéraire, t. I:1, p. 99: »Le tombeau de saint Bernard, celui de saint Malachie et celui de quelques saints martyrs qui reposent à Clairvaux, sont derriere le grand autel.» — I 1517 års beskrifning, Op. cit., p. 226 heter det: »Derrière icelluy grand aultel y a trois beaulx et riches aultelz d'albattre dont celluy du millieu est l'autel de monseigneur sainct Bernard, sur lequel est son image....»

[2] Vacandard, Op. cit. II, p. 389.

mitorietrappan[1] i södra tvärskeppets sydvästra hörn. Om skeppets indelning i olika kor hafva vi redan tidigare talat under hänvisning till den utförliga beskrifningen från 1517.[2] — I dessa båda kyrkobyggnader från 1130- och 1140-talen finna vi alltså den cisterciensiska plantypen i såväl dess enklaste, som en om dess vidare utvecklingsmöjligheter varslande, rikare form fullt utbildad och konsoliderad. Vi hafva äfven funnit, att dessa båda byggen stått i ett särskildt nära personligt förhållande till den helige Bernhard.[3] Och därmed torde också antagandet af dennes personliga medverkan till typens upptagande och konstituerande inom cistercienserorden hafva vunnit en hög grad af sannolikhet.

Innan vi börja följa denna typ i dess vidare utveckling till allt rikare former, skola vi först söka utröna, huru de äldre kyrkornas planer gestaltade sig i de öfriga af ordens hufvudkloster. Vi vända oss då naturligtvis först till Citeaux.

Äfven beträffande cistercienserordens stamkloster äro vi tyvärr hänvisade uteslutande till dokumentariska underrättelser. Ty det mäktiga klostret blef 1790 indraget af nationalkonventet och såldes 1791 såsom nationalegendom.[4] Kyrkobyggnaden delade snart samma öde, som drabbade Clairvaux och så många andra märkliga minnesmärken under denna sorgliga tid. Numera finnes intet i behåll af kyrkan. CITEAUX.

Uppgifterna äro dock icke heller här fullt så sparsamma, som man velat göra gällande. Äfven rörande Citeaux lämna de förutnämnda reseskildringarna från 1667[5] och 1708[6] oss värdefulla upplysningar. Och hvad mera är, vi äro i fråga om grafiskt material lyckligtvis icke enbart hänvisade till den perspektiviska rekonstruktionsbild af klostret, som Viollet-le-Duc meddelat i sin Dictionnaire.[7] I Archives départementales de la Côte-d'Or i Dijon finnes nämligen förvarad en serie ritningar på pergament öfver Citeaux. Bland dessa bär en påskriften Plan Geometral de Citeaux och är signerad af Etienne Prinstet 1718. Denna plan synes vara upprättad för att åskådliggöra vissa påtänkta ändringsförslag, hvilka äro inritade med gul färg och försedda med förklarande upplysningar i kanten af ritningen. Efter detta märk-

---

[1] I 1517 års beskrifning heter det därom p. 228: »et au bout de ladicte croisée y a trente ou quarante grans degrez, par où ladicte dame fut menée au dortoir des religieulx.»

[2] Jfr p. 40.

[3] Jfr p. 35.

[4] Art. Citeaux af F. M. GILDAS i The catholic Encyclopedia III, p. 792. Newyork 1908.

[5] OP. CIT., col. 1591 sq.

[6] OP. CIT., t. I:1, p. 198—224.

[7] I, p. 271.

liga dokument har Mr. Bilson[1] låtit kopiera den plan, som han publicerat i sitt förut citerade arbete, hvilken plan här återgifves i fig. 11. Hvalfbeteckningar förekomma icke på originalet, men äro af Mr. Bilson delvis intecknade för att göra planen mera lättläst. Skrafferingen af östkoret och norra förhallen är tillagd af mig af skäl, som strax skola angifvas. En senare plan af kyrkan gifver ett stick af Lenoir le Romain med titeln Plan des Batiments de Citeaux commencé en 1760.[2] Denna plan visar, att östra kapellraden kring koret då var rifven och ersatt med ett nytt korslut; vidare voro trenne travéer i väster rifna. Planen angifver gamla och nya partier med olika skraffering. Dessutom finnas perspektiviska bilder af klostret: en af P. Brissart från 1674, en af B. Fariat från senare hälften af 1700-talet, båda sedda från söder.[3]

Cistercienserannalerna[4] berätta oss, att klostermenighetens första byggnader alla voro enkla, nödtorftligen uppförda träbyggnader. Det första träkapellet ersattes emellertid redan 1106 med ett enkelt kapell af sten, som fanns kvar ännu 1708, då de lärda maurinermunkarna sågo och beskrefvo detsamma: »Un des plus venerables endroits de Cîteaux, c'est l'ancien monastere, qui fut habité par les premiers religieux de ce saint lieu, et où saint Bernard fut reçû. L'église en fut consacrée l'an 1106, par Gautier évêque de Châlon. Elle est assez petite, et je ne crois pas qu'elle ait plus de quinze pieds de largeur; la longueur est proportionnée; le chœur peut avoir trente pieds. Elle est voutée et fort jolie. Il y a dans le sanctuaire trois fenêtres et deux dans la nef; et c'est assurément ce que l'on entend par cet endroit de la vie de saint Bernard, où il est dit, qu'il étoit si mortifié, qu'il ne sçavoit pas qu'il n'y avoit dans l'église que trois fenêtres, ce qui doit s'entendre du sanctuaire.»[5] Att härur direkt sluta sig till byggnadens utseende i detalj är icke möjligt, men vi kunna tryggt däraf draga den slutsatsen, att den första stenkyrkan i Citeaux — »Citeaux I» — icke öfverensstämde med det af Dehio därför antagna schemat.[6] Snarare skulle man kunna an-

---

[1] Op. cit., p. 215, not 5. Såvidt jag vet, är Mr. Bilson den förste, som offentliggjort denna plan och utnyttjat den för studiet af cisterciensernas arkitektur.

[2] Finnes i Bibliothèque Nationale (Estampes), Paris. Jfr därom Bilson, Op. cit., p. 215, not 5.

[3] Båda i Bibliothèque Nationale (Estampes), Paris. Viollet-le Duc's teckning är antagligen gjord efter Brissart's stick. Jfr Bilson, Op. cit., p. 217, not 1. — Holtmeyer, Op. cit., p. 42 gifver en perspektivbild från söder, som angifves vara från 1718. Några anvisningar om originalet lämnas dock icke.

[4] Manrique, Op. cit. I, p. 10: »Tuguriola magis quam Monasterium de sectorum arborum male dolatis lignis fabricarunt.»

[5] Voyage littéraire, t. I:1, p. 223—224.

[6] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 527; jfr här ofvan p. 32.

taga en enkel, rektangulär, enskeppig kyrka, täckt med ett tunnhvalf. Då denna kyrka byggdes, hade orden ännu ingalunda kommit i den situationen, att några utpräglade ordensbruk utbildats, eller att ens någon större och utvecklad gudstjänstbyggnad vore behöflig.

Att behofvet däraf dock småningom inställde sig äfven i Citeaux, är naturligt som en följd af ordens snabba uppsving efter Bernhards inträde i densamma. Tyvärr sakna vi underrättelser om, när den första stora kyrkan uppfördes i Citeaux. Matthaei[1] och, sannolikt efter honom, Holtmeyer[2] angifva, att en kyrka år 1148 invigdes i Citeaux af påfven Eugen III, en f. d. cisterciensermunk.[3] Detta är emellertid ett misstag.[4] Hvad påfven invigde var en kyrkogård, hvilket för öfrigt icke skedde 1148, utan 1147, då Eugen III besökte generalkapitlet i Citeaux omedelbart efter sedan han tagit afsked af de till det tredje korståget aftågande furstarna.[5] Däremot hafva vi underrättelser om en kyrkoinvigning år 1193.[6] Om denna invigning gällde en helt ny kyrka eller endast en utvidgning af en redan befintlig sådan framgår icke. Senare underrättelser om några större förändringar af kyrkan i Citeaux finnas icke förrän på 1700-talet.[7] Den omtalade invigningen torde med stor sannolikhet kunna hänföras till kyrkan i den hufvudsakliga form, i hvilken vi känna henne genom de förutnämnda dokumenten. Planen skulle då alltså varit den i fig. 11 återgifna. Det är lätt att inse, att man icke kunnat nöja sig med den ofvan omtalade lilla kyrkan från 1106 ända till 1193, allraminst i Citeaux, ordens hufvudkloster, dit samtliga abbotar årligen samlades till generalkapitel och där således mer än annorstädes behof förefanns af en stor gudstjänstlokal. Då vi dessutom känna, att en stor del af dess dotterkloster före eller omkring midten af 1100-talet skaffat sig stora monumentala kyrkobyggnader, är det verkligen »en tvingande nödvändighet» att antaga förefintligheten af en stor kyrka i Citeaux vid midten af 1100-talet. Så antager äfven Dehio, men identifierar denna med den af Viollet-le-Duc återgifna, hvilken motsvarar vår plan fig. 11. Hvad var det då för kyrka, som vigdes 1193? — Det medgifves, att medeltida underrättelser om

---

[1] Op. cit., p. 46.

[2] Op. cit., p. 37.

[3] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 527, uttrycka sig försiktigare om samma byggnad: »den um die Mitte des 12. Jahrhunderts entstandenen Bau.» Därmed menar han den å Viollet-le-Duc's teckning åskådliggjorda kyrkan med koromgång och kapellkrans.

[4] Jfr Bilson, Op. cit., p. 216, not 2.

[5] Vacandard, Op. cit. II, p. 313. Jfr Guignard, Op. cit., p. 75, som äfven gifver det oriktiga året 1148 för kyrkogårdsinvigningen.

[6] Guignard, Op. cit., p. XXV o. LVI.

[7] Jfr ofvan: ritningarna till förändringar af Prinstet och Lenoir le Romain.

kyrkoinvigningar icke alltid få tagas alltför bokstafligt och att de mången gång kunna missleda, men här föreligga äfven en del påtagliga omständigheter, som synas rättfärdiga en hypotes till förklaring af det föreliggande fallet. Vid närmare granskning af planen, fig. 11, finna vi nämligen där alldeles samma egendomligheter, som vid behandlingen af Clairvaux-planen förde oss till den slutsatsen, att högkoret med omgång och kapellkrans icke gärna kunde vara planlagdt samtidigt med tvärskepp och långhus. Dessa däremot förete äfven i Citeaux alla tecken på att höra till en enhetlig komposition. Märk emellertid korkapellens ansats mot tvärskeppet, skiljemurens tjocklek mellan tvärskeppets innersta östkapell och omgångens västligaste kapell. Än mera egendomlig är den olika bredden hos koromgångens armar. Den östra armen är väsentligt smalare än den södra och norra, förmodligen därför att man för den östra kunde välja bredden efter behofvet, men för de båda andra armarna var man bunden af de där förut befintliga kapellens bredd.[2] Däraf synes man alltså kunna sluta,

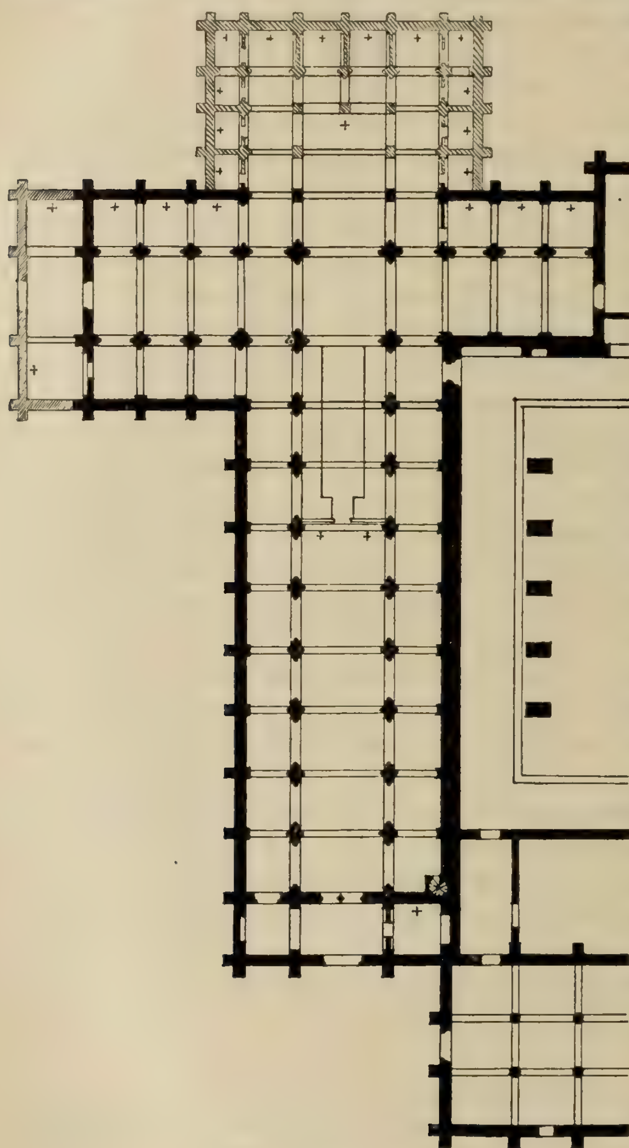
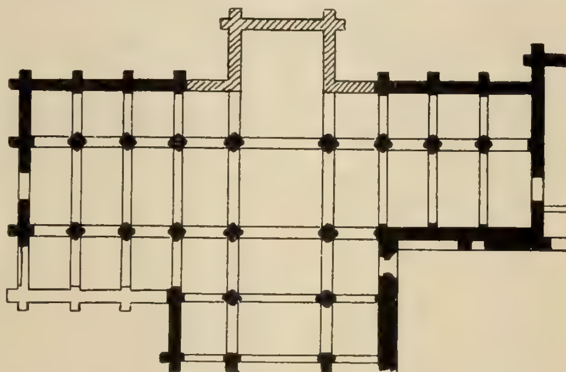

Fig. 11. Citeaux. Plan.[1] 1:800.

[1] Eft. Bilson, Op. cit., pl. XXVI. Skrafferingen af koret och norra förhallen tillagd af mig.
[2] Jfr p. 70 angående korplanen i Dore Abbey (fig. 20) och dess tillkomst.

att högkoret med omgång och kapellkrans är en senare utvidgning af en plan, som med största sannolikhet kan rekonstrueras, såsom fig. 12 visar oss densamma. Att ej heller den vid norra tvärskeppsändan liggande, förhallsliknande delen med tvenne kapell hör till den ursprungliga planen, synes ganska troligt. Märk de sträfpelarartade sprången på den södra innerväggen! — Om däremot, såsom Bilson[1] anser, de på norra tvärskeppets västra sida belägna kapellen nödvändigt måste anses såsom senare tillägg, därför att korsgångens anläggning visar, att västliga kapell icke afsetts på södra korsarmen, vill jag lämna därhän. Skälet synes mig ingalunda öfvertygande.

Förloppet i Citeaux skulle sålunda hafva varit ungefär följande. Redan före midten af 1100-talet tvang den starka tillströmningen till orden konventet i Citeaux att uppföra ett nytt kloster med en stor kyrka, vid hvilken den redan i Clairvaux använda plantypen blef antagen (fig. 12). Sedermera blefvo ytterligare utvidgningar nödvändiga, hvarvid ett nytt, rikt utbildadt högkor uppfördes i stället för det förra, enkelt rakslutna. Detta nya kor invigdes 1193.[2] Till en närmare behandling af det nya korets gestaltning återkomma vi senare. Hvad som nu närmast är af vikt för oss, är konstaterandet af, att med stor sannolikhet äfven Citeaux's andra kyrka (»Citeaux II») haft den enkla, cisterciensiska korplanen. I Citeaux hade planschemat vuxit ut genom anordnande af 4 östliga sidokapell på hvarje korsarm. Därtill kom sannolikt äfven 3 kapell på norra korsarmens västra sida. Om kapellen redan från början, såsom vår plan visar, stått i direkt förbindelse med hvarandra genom bågöppningar, är svårt att afgöra. Denna anordning träffas mycket ofta i de engelska cistercienserkyrkorna, och vi hafva ofvan sett, att äfven Fontenay förändrats i denna riktning under medeltiden. Vid sådan öppen förbindelse mellan kapellen brukade dessa vara skilda från hvarandra med skrankanordningar. En antydan om sådan se vi å fig. 11 mellan koromgångens södra arm och innersta tvärskeppskapellet.

Fig. 12. Citeaux. Rekonstruktion af den ursprungliga korplanen.
1:800.

[1] Op. cit., p. 216.

[2] Jfr Holtmeyer, Op. cit., p. 37—43 och Bilson, Op. cit., p. 215—217.

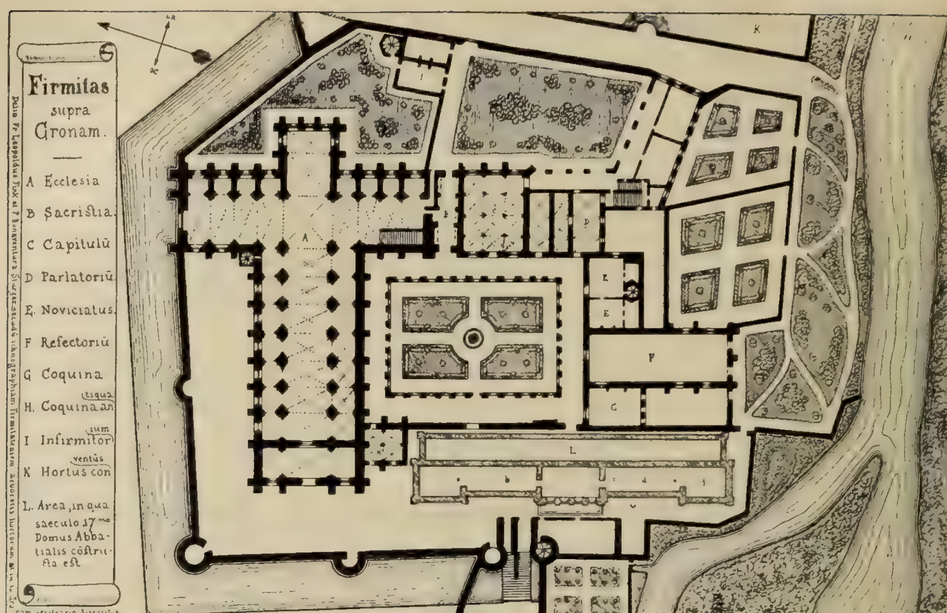

Fig. 13. La Ferté. Plan.[1]
Skala obekant.

La Ferté. Vända vi oss nu till Citeaux's äldsta dotterkloster La Ferté[2], stiftadt 1113, finna vi ganska likartade förhållanden. Ehuru det äldsta af dotterklostren, kom La Ferté aldrig att få samma betydelse som sina medsystrar. Om dess första byggnader hafva vi inga tillförlitliga uppgifter, som meddela något om deras utseende. De voro säkerligen liksom de öfriga tidiga klosteranläggningarnas första byggnader helt enkla, troligen af trä. Om de senare byggnaderna sakna vi icke underrättelser så fullständigt, som man i allmänhet trott, ehuru endast obetydliga rester ännu finnas kvar. B. Stürzer har nämligen publicerat en plan af klostret, hvilken han funnit i La Ferté, samt ett kopparstick från 1680, gifvande en perspektivisk bild af kyrkan från nordväst.[3] Planen (fig. 13) visar oss återigen samma grundschema, som vi funnit i Citeaux och Clairvaux, endast med den skillnaden, att kapell

[1] Efter den hos Holtmeyer, Op. cit., fig. 27, återgifna reproduktionen af Stürzers plan.

[2] La Ferté är beläget i dép. Saône-et-Loire vid floden Grosne, sydväst om staden Châlons-sur-Saône.

[3] B. Stürzer, La Ferté-sur-Grosne, i Cistercienser-Chronik 1895, p. 225. Då Cistercienser-Chronik tyvärr icke varit mig tillgänglig (den finnes icke i något svenskt offentligt bibliotek), har jag min kännedom om uppsatsen endast genom referat i Holtmeyer, Op. cit., p. 43—46. Där återgifvas plan och perspektivbild å p. 44 o. 45.

Se äfven beskrifningen i Voyage littéraire, t. I:1, p. 226—227, hvilken hänför sig till den å omnämnda kopparstick visade gestaltningen af kyrkan.

saknas på korsarmarnas västsidor. Äfven förhallen i väster och dormitorietrappan i södra tvärskeppet återfinnas fullkomligt likartade. Stürzer anser denna anläggning härröra från år 1210. Holtmeyer, hvars referat af Stürzer jag här följer, anser detta antagande stödjas däraf, att de å kopparsticket synliga fönstren hafva massverk, hvilket knappast skulle förekommit under 1100-talets midt i Burgund. Beviset är icke hållbart, ty de på 1680-talsbilden visade fönstren kunna hafva blifvit omgjorda många gånger, sedan byggnaden uppfördes.[1] Utan att närmare känna Stürzers dateringsgrunder kan man naturligtvis ingenting invända däremot. En tidigare datering af planen skulle icke synas mig osannolik. Det intressanta är emellertid, att vi äfven i detta hufvudkloster hafva anträffat det typiska, enkla korschemat i en senast 1210 uppförd kyrkobyggnad.

Rörande det andra dotterklostret, det år 1114 grundade Pontigny,[2] äro vi lyckligare lottade i våra kunskapsmöjligheter, ty där finnes ännu kyrkobyggnaden från 1100-talet bevarad. Angående den första kyrkan meddela oss Martène och Durand[3] från 1708: »On voit derriere cette église (= den nuvarande) les mazures de l'ancienne, c'est-à-dire, de la première église de Pontigny. Elle étoit petite, mais assez belle pour le temps.» Denna låg sydost om nuvarande kyrka och synes på den af Viollet-le-Duc meddelade planen,[4] betecknad med B. Det är en helt PONTIGNY.

[1] I VOYAGE LITTÉRAIRE få vi uppgiften, att kyrkan och klostret blifvit brända af Gaspard de Coligny år 1570 och blifvit iståndsatta först »under den siste abboten», d. v. s. i slutet af 1600-talet.

[2] Pontigny (dép. Yonne) ligger vid floden Serain c:a 20 km. nordost om staden Auxerre. Ett litet samhälle omgifver nu kyrkan inom det gamla klosterområdet. Själfva klosterbyggnaderna hafva efter separationslagens införande sålts till privatpersoner. Kyrkan är nu öde och tom.

Om kyrkan se:

L'abbé HENRY, Histoire de l'abbaye de Pontigny. Avallon 1839; med plan. — CHAILLOU DES BARRES, L'abbaye de Pontigny, Paris 1844. — E. AMÉ, Recherches sur les anciens vitraux incolores du département de l'Yonne, i Bulletin de la Société des Sciences historiques et naturelles de l'Yonne, t. VII (1853), p. 243. — M. QUANTIN, Répertoire archéologique du dép. de l'Yonne. Paris 1868. — VIOLLET-LE-DUC, Op. cit. I, p. 272; II, p. 457, 464 etc. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 528 o. 530; Taf. 191 (plan). — DEHIO, Zwei Cistercienserkirchen, i Jahrbuch d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1891, p. 91—103. — A. MATTHÆI, Op. cit., p. 47—49. — A. PHILIPPE, Pontigny, église abbatiale, i Congrès archéologique de France à Avallon 1907. Paris—Caen 1908, p. 199—204 med utmärkt plan. — HOLTMEYER, Op. cit., p. 46—49. — BILSON, Op. cit., p. 201, 213 o. 219; pl. XXVI innehåller en god plan efter A. Philippe. Fig. 14 återgifves efter Bilson. — A. WEESE, Burgundische Kirchen, i Monatshefte für Kunstwissenschaft 1908, p. 185.

[3] VOYAGE LITTÉRAIRE, t. I:1, p. 58.

[4] Op. cit. I, p. 272. Denna är gjord efter planen i Chaillou des Barres' arbete, hvilken i sin ordning kopierat en ritning från 1760. Så sent funnos alltså åtminstone lämningar af denna första kyrka kvar. Jfr BILSON, Op. cit., p. 201, not 3.

liten, enskeppig byggnad, i öster absidformigt afslutad. Denna lilla kyrka ersattes vid midten af 1100-talet af en stor och monumental kyrkobyggnad, som vi ännu hafva kvar, ehuru förändrad (fig. 14). Det visar sig vid granskning af den nuvarande byggnaden, att koret är en senare tillbyggnad, hvarjämte västfasaden synes vara något förändrad ungefär samtidigt med korets uppförande. Att koret är senare än den öfriga delen af byggnaden, framgår af flera omständigheter, först och främst af den stora skillnad i detaljernas utbildning, som förefinnes dem emellan och som mycket tydligt visar, att koret är yngre. Äfven en granskning af planen, fig. 14, gifver samma resultat. Dehio och efter honom Matthæi och Holtmeyer hafva ansett sig böra rekonstruera det ursprungliga koret såsom ett fyrkantigt högkor med omgång och kapellkrans, likartadt med det vi nyss sett i Citeaux-planen af 1193. Det är emellertid uppenbart, att de därvid misstaga sig. En noggrann undersökning, som jag haft tillfälle göra i byggnaden, visar, att vi med allra största sannolikhet äfven här haft den enkla, cisterciensiska kortypen, sådan den finnes rekonstruerad i fig. 15. Att vi haft sidokapell, där nu koromgången mynnar i tvärskeppet, framgår af den omständigheten, att vi å den kvarvarande väggen på södra sidan hafva både piscina och kre-

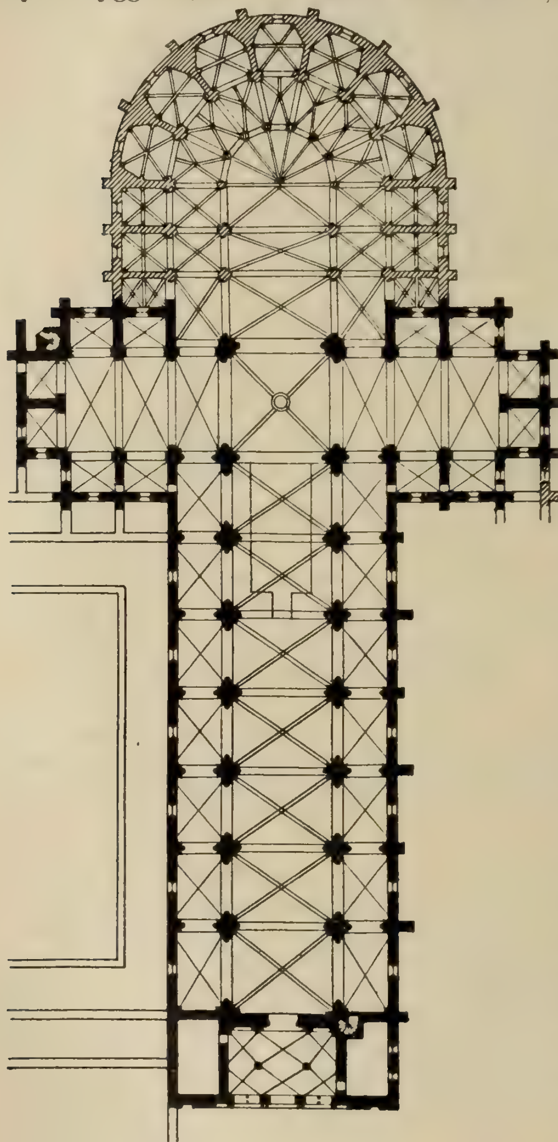

Fig. 14. Pontigny. Plan.[1]
1:800.

[1] Efter Bilson, Op. cit., pl. XXVI.

dens[1] med fullständigt samma form och placering som i de andra tvärskeppskapellen (fig. 16). Dessa skulle vara meningslösa i en omgång utan altare.[2] Det afgörande beviset finna vi emellertid på vinden öfver den nuvarande omgångens hvalf. Där se vi på tvärskeppets östra yttermur å ömse sidor om koret täcklister för de östra tvärskeppskapellens gemensamma luttak löpa utan afbrott ända intill de punkter, där de stötte intill det ursprungliga högkoret. Dessutom sitter öfver hvardera af omgångens mynningar i tvärskeppet ett igenmuradt fönster, som icke skulle hafva haft något berättigande, om den ursprungliga koranläggningen haft omgång, ty dennas tak skulle då hafva skurit af fönstret eller helt och hållet täckt detsamma. På rekonstruktionen i fig. 15 är det alltså endast storleken på presbyteriet, som kan sägas vara oviss. Detta är emellertid en bisak. Vi hafva sålunda i detta fall med säkerhet kunnat konstatera, att Citeaux's andra dotterkloster för sin omkring 1150 började kyrka antagit det enkla, cisterciensiska grundschemat för koranläggningen, här visserligen tillökadt med en nyhet, som vi ej sett i de föregående exemplen, nämligen med sidokapell på korsarmarnas båda gafvelsidor. Att hufvudtemat här på en ännu bestående byggnad med säkerhet kunnat konstateras, gifver en väsentligt ökad styrka åt den föregående framställningens mera hypotetiskt vunna resultat angående Clairvaux och Citeaux.

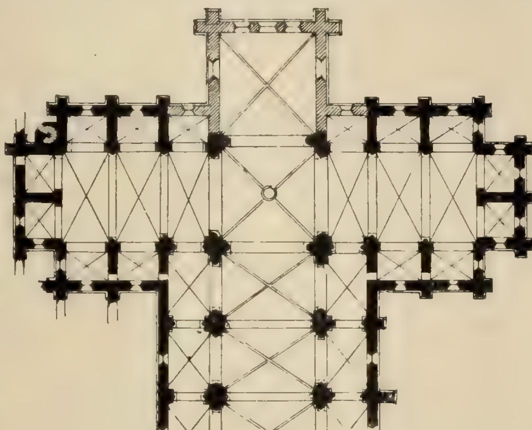

Fig. 15. Pontigny. Rekonstruktion af den äldre korplanen af A. Philippe.[3] 1:800.

Foto. S. Curman 1911.

Fig. 16. Pontigny. Koromgångens mynning i södra tvärskeppet med piscina och kredens. Till höger ett sidokapell med samma anordning.

---

[1] Jfr angående dessa p. 37, not 6.

[2] Jfr Bilson, Op. cit., p. 213, not 4.

[3] Op. cit., p. 202—203.

Dateringen af Pontignys första skede till c:a 1150—1180 baserar sig på stilkritiska grunder, och samtliga citerade forskare äro ense om densamma. Rörande tiden för det senare tillfogade, rikare koret divergera meningarna något. A. Philippe, som studerat dessa nejders arkitektur mera i detalj, anser, att detta senare kor sannolikt var färdigt omkring år 1200. Af den kvarvarande byggnaden gifva sig tvärskeppet och dess kapell tillkänna såsom de äldsta delarna. De hafva ribblösa hvalf, under det att långhusets midtskepp har ribbhvalf.[1] Vi torde därför vara berättigade att hänföra den äldre koranläggningen till 1150-talet.

Man bör särskildt lägga märke till de på tvärskeppets västra sida belägna kapellens anordning. Där hafva tydligen altarena stått vid kapellens östra sida invid skrank eller dylikt, som afspärrat bågöppnin-

[1] Ehuru det icke ligger inom ramen för denna afdelning af framställningen att behandla byggnadernas konstruktionssystem, torde dock några iakttagelser rörande Pontigny i detta afseende här böra meddelas på grund af den allmänna betydelse de äga. Dehio har i sin citerade intressanta uppsats Zwei Cistercienserkirchen framställt den åsikten, att vi i Pontigny hafva ett monument, där gotikens samtliga konstruktionselement äro tillfinnandes redan vid midten af 1100-talet oafhängigt af S. Dénis. Dessa element, ribbhvalfvet och sträfbågen, återfinnas nämligen å långhusets midtskepp i Pontigny, sträfbågarna visserligen dolda under sidoskeppens tak. Pontigny skulle alltså vara ett bevis för, att det gotiska konstruktionssystemet i Burgund vid 1150-talet självständigt utvecklat sig i det närmaste lika långt som i Île-de-France. En undersökning på kyrkans vindar gifver emellertid vid handen, att det ena af dessa viktiga konstruktionselement, nämligen sträfbågen, icke är ursprungligt, utan senare tillfogadt. Ursprungligen försträfvades midtskeppshvalfven endast af sträfpelare, som under sidoskeppstaket vidgade sig utåt, stående på sidoskeppets gördelbågar. Först senare, antagligen på grund af att hvalfven börjat trycka ut midtskeppets högmurar, hafva under taket uppförts sträfbågar, genom hvilka midtskeppshvalfvens sidotryck föres öfver på sidoskeppets sträfpelare. Att dessa sträfbågar äro senare än den ursprungliga byggnaden, framgår däraf, att de helt och hållet sakna förband med sidoskeppets yttermurar och dess sträfpelare, mot hvilka de stöta stumt. Vidare kan mycket tydligt iakttagas, att man å midtskeppets sträfpelare gjort rifningar för att bereda lämplig ansats för sträfbågens öfre ända. Tvärskeppets sträfbågar under taket äro smalare än själfva sträfpelarna och äro lagda stumt mot sträfpelarnas välhuggna kvadrer.

Det torde väl vara sannolikt, att sträfbågarna ganska snart efter kyrkans uppbyggande införts i Pontigny. Men för det af Dehio diskuterade problemet om gotikens oafhängiga uppkomst i Burgund utan inflytande från Île-de-France spelar hvarje försening af tiden för sträfbågarnas införande en stor roll. Viktigast är emellertid konstaterandet af, att det gotiska konstruktionssystemet, som består af en medveten och beräknad kombination af ribbhvalf och sträfbågar, vid planerandet och det första utförandet af kyrkan i Pontigny tydligen icke till sin idé stod klart för arkitekten.

En egendomlig parallellföreteelse till den konstruktiva utvecklingen i Pontigny finna vi i Varnhems kyrka, hvilket jag haft tillfälle konstatera, då sidoskeppstaken sommaren 1911 omlades och möjlighet till noggrann undersökning af sidoskeppsvindarna erbjöd sig. För dessa iakttagelser redogöres i min uppsats om svensk klosterarkitektur i det snart utkommande arbetet SVENSK KONSTHISTORIA, utgifven af A. ROMDAHL och J. ROOSVAL.

garna mot tvärskeppet. Man har trädt in i kapellen genom dörröppningar i skiljemurarnas västra del, alldeles som i Clairvaux. Piscina och kredens befinna sig i dessa kapell i södra väggens västra del. Alla dessa anordningar visa, huru mycken vikt man fäste vid altarenas orientering i kapellen.

Se vi på planens öfriga delar, finna vi här åter förhallen i väster, dock något annorlunda gestaltad än i de föregående exemplen. De delar, som motsvara sidoskeppen, hafva i Pontigny's förhallsanläggning med murar afskilts från midtpartiet. Vi sakna emellertid dormitorietrappan i tvärskeppet. För att få möjlighet att anlägga kapell rundt tvärskeppets alla sidor, har man här undantagsvis nödgats förlägga denna trappa utanför själfva kyrkan.

Det återstår oss ännu att söka utforska, huru det yngsta af de fyra första dotterklostren, Morimond, gestaltat sin kyrka. Morimond[1] var ett mycket viktigt och blomstrande kloster, från hvilket cistercienserordens spridande till Tyskland, Österrike och Polen utgick. Under dess öfverhöghet ställdes äfven åtskilliga af de riddarordnar, som under korstågstiden stiftades, nämligen Calatrava- och Alcantaraordnarna i Spanien, Christusorden i Portugal samt Mauritius- och Lazarusordnarna i Savoyen.[2] Den betydande stiftelsen led under senare tiden mycket af sitt läge i gränstrakterna mot öster vid de ständiga krigen. 1791 skingrades munkarna, och klostret upplöstes. Kyrkan och klosterbyggnaderna förstördes sedermera, och nu existera blott obetydliga ruiner.[3] MORIMOND.

Tyvärr besitta vi ännu icke sådant material, som gör det möjligt för oss att få en tydlig bild af denna klosterkyrkas utveckling. Den enda källa, som tills vidare står till buds, är Dubois' beskrifning[4] från 1852. Då låg kyrkan redan i ruiner sedan 1800-talets början. De meddelade uppgifterna om själfva kyrkobyggnaden äro oklara; de hafva redan gifvit anledning till så många olikartade tydningar, att jag icke skall söka öka deras antal. Hufvudsakliga utvecklingen skall hafva varit följande. Då klostret år 1115 stiftades, uppfördes naturligtvis endast de nödtorf-

[1] Morimond är beläget i dép. Haute-Marne nära gränsen till franska Lothringen i en af skogar och höjder omgifven dal. Om dess nuvarande tillstånd, se B. STÜRZER, Morimond im Jahre 1890, i Cistercienser-Chronik 1890.

[2] Artikel af E. M. OBRECHT i The catholic Encyclopedia X, p. 570.

[3] Klosterkyrkans berömda orgel, en af de härligaste i Frankrike, och dess korstolar pryda nu katedralen i Langres. (Cath. Encycl. X, p. 570.)

[4] DUBOIS, Histoire de l'abbaye de Morimond. Dijon 1852. Arbetet har icke varit mig tillgängligt. Jag har min hufvudsakliga kännedom därom genom Holtmeyers utförliga citat därur. — VOYAGE LITTÉRAIRE, t. I:1, p. 140—141, lämnar inga uppgifter om kyrkans byggnad. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit., p. 527; MATTHAEI, Op. cit., p. 54—57; HOLTMEYER, Op. cit., p. 36—37 o. 53—56; bygga samtliga på Dubois' framställningar.

tigaste byggnader. Dubois angifver, att byggnadsverksamhet utöfvades omkring 1130. Han antager, att det blott var frågan om en flyttning af någon mindre byggnad. Först 1230—1251 skulle en monumentalbyggnad hafva uppförts. Det var denna kyrka, som Dubois såg i ruiner, och hvaröfver han lämnade en långt ifrån klar beskrifning. Af denna tycks dock framgå, att kyrkan hade kapell på tvärskeppets östra sida, samt att högkoret haft en absidial afslutning i öster utan omgång. Det synes emellertid, som om Matthaei[1] och Holtmeyer[2] hade goda skäl för sina antaganden, att den från 1130 bekanta byggnadsverksamheten borde hafva gällt en monumentalbyggnad, som ersatte den första nödfallsbyggnaden. Morimond var ju moderkloster för en mycket stor mängd kloster i Tyskland, af hvilka de flesta redan under 1100-talet skaffat sig stora, utbildade kyrkor. Det är då knappt troligt, att, såsom Dubois antager, Morimond skulle hafva nöjt sig med sina första obetydliga byggnader ända till 1230. Huru denna sannolika första stenkyrka i Morimond såg ut, därom hafva vi ingen underrättelse. Att från den senare uppförda kyrkans form sluta sig tillbaka till dess föregångares är icke möjligt. Om utseendet af Morimonds kyrka på 1100-talet veta vi alltså intet.

Huruvida den vid midten af 1200-talet färdiga kyrkan verkligen hade den korplan, som af Dehio kallats för »Morimond II», är icke alldeles visst. Detta planschema skiljer sig från det vanliga, enkla cistercienserschemat endast därigenom, att högkoret, presbyteriet, har absidial afslutning i öster i stället för rakt slut. Vid en så pass sen tidpunkt som omkring 1250 får man emellertid knappast förutsätta en halfrund, enkel absid på en fransk kyrka, som af beskrifningen i öfrigt att döma var uppförd med utvecklade gotiska former. Man skulle väl snarast kunna tänka sig Morimonds plan från 1250 i hufvudsak öfverensstämmande med den bevarade planen af klosterkyrkan i Aulne[3] (fig. 39), där det polygonala korslutet tydligt visar sig vara rent gotiskt. Därmed må för öfrigt förhålla sig hur som helst. Denna kyrka »Morimond II» kan i alla händelser icke hafva haft någon som helst normgifvande inverkan på ordens kyrkor, ej ens inom Morimonds egen filiation. Ty vid midten af 1200-talet hade de flesta af dessa redan för länge sedan uppfört sina kyrkor. Och efter 1250 äro, såsom vi förut (p. 28) framhållit, ordenstraditionerna på byggnadskonstens område redan stadda i upplösning till följd af den nordfranska gotikens allmänna seger. »Morimond II» kan därför aldrig hafva spelat någon roll såsom förebildlig byggnad inom cistercienserorden.

[1] Op. cit., p. 55.

[2] Op. cit., p. 53.

[3] Jfr därom p. 95.

Är sålunda »Morimond II» såsom typnamn alldeles oberättigadt, så skall därmed icke förnekas, att ett likartadt planschema med absid endast på presbyteriet funnit användning bland de äldre cistercienserkyrkorna. Typologiskt sedt, torde detta kunna betraktas dels såsom en öfvergångsform mellan det äldre cluniacenserschemat och den enkla, vanliga cistercienserplanen, dels såsom en variant af denna senare, förorsakad af det sega fasthållandet vid en inrotad tradition, som åtminstone på högkoret, presbryteriet, ville återfinna den gamla välkända absiden, trots ordensbruket. Vi skola få tillfälle återkomma härtill i den senare behandlingen af de olika monumenten. Såsom en särskild, med det vanliga planschemat jämbördig typ kan den knappast anses, utan endast såsom en variant däraf.

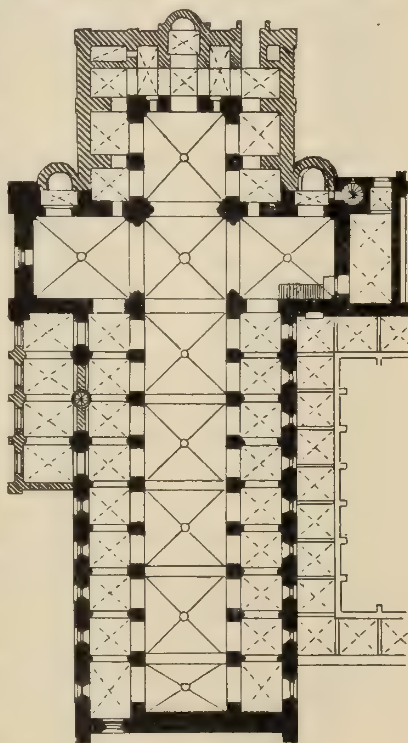

Fig. 17. Arnsburg. Plan.[1] 1:800.

Resultatet af vår undersökning här ofvan rörande de fem hufvudklostrens äldre kyrkor är alltså följande: de kunna samtliga — med undantag af Morimond, om hvars 1100-talsbyggnad intet är bekant — återföras på en och samma grundtyp, hvars korparti karakteriseras af ett rektangulärt, i öster rakslutet presbyterium, till hvilket å ömse sidor sluter sig en fortlöpande rad af lika stora, sammanvuxna, rektangulära sidokapell, som upptaga tvärskeppsarmarnas östra sidor, men som i vissa fall äfven kunna fortsätta på deras öfriga sidor. Plantypens grundtema har fått sitt enklaste uttryck i planen för Fontenay (fig. 5), en genom läge, anläggningstid och personliga relationer hufvudklostren mycket närstående stiftelse.[2]

KORPLANENS RIKARE UTVEKLING.

Vi hafva emellertid äfven i de genomgångna planerna sett, huru elastiskt detta planschema är, och huru många möjligheter det erbjuder att tillmötesgå den tendens till expansion af korpartiet, som redan från begynnelsen framträdde, och i hvilken behofvet af ökadt antal kapell för privatmässorna var den motoriska kraften. Rent schematiskt sedt,

[1] Omritad efter DEHIO-BEZOLD, Op. cit., Taf. 195, hvarvid biabsiderna rättats enligt fig. 1 i MATTHÆI, Op. cit.

[2] Jfr därom p. 35—36.

ter sig förloppet på följande sätt. Den enkla grundtypen, som utgår från ett normalt tvärskepp om tre kvadrater, af hvilka den mellersta motsvaras af presbyteriet, de båda yttre af hvar sina 2 kapell utmed östra sidan, utvidgar sig först genom att sträcka ut korsarmarna, så att flera östkapell få plats. Exempel: La Ferté med 4 östkapell på hvardera korsarmen. Då förlängningen af korsarmarna icke kan drifvas öfver en viss gräns, måste ny plats sökas för kapellens placering, och man lägger då dylika äfven på korsarmarnas västra sida, antingen på båda armarna eller blott på den ena, i senare fallet på den, som är oberoende af korsgången. Exempel: Clairvaux och Citeaux. Korsarmarnas gafvelsidor äro icke så lämpliga för kapellanordning, ty intill den ena sluter sig i regel den östra klosterlängan, till hvilken dormitorietrappan skall föra upp från tvärskeppet, och å den andra befinner sig oftast en ingångsport. Slutligen taga dock kapellen äfven dessa gafvelsidor i anspråk såsom i Pontigny.

När man kommit till denna punkt, äro den enklare typens alla möjligheter utnyttjade. Det alltjämt växande behofvet af kapell måste emellertid fyllas. Det framtvingar därför en ny, rikare utveckling af den gamla, enklare korplanen. Då man ju icke utan stora olägenheter kunde placera altaren i långhuset,[1] där för öfrigt endast sidoskeppens östligare, såsom kommunikationsleder använda delar stodo till buds, återstod endast att söka anordna sidokapell kring högkoret, och därmed var man inne på den väg, som skulle föra till utbildning af ordens rikaste plantyp, den i Citeaux förekommande, med omgång kring det rektangulära presbyteriet och utanför denna en sammanhängande krans af rektangulära kapell (fig. 11).

Äfven här finnas dock mellanstadier, som ur typologisk synpunkt
Arnsburg. förmedla öfvergången från den enklare till den rikare typen. Ett synnerligen belysande exempel därpå finna vi i klosterkyrkan i Arnsburg[2] (fig. 17). Å denna kyrka har man nämligen rundt omkring det rektangulära presbyteriet lagt en serie kapell, som omedelbart ansluta sig till detta utan någon mellanliggande omgång. Kommunikationen till kapellen kunde emellertid icke få förmedlas af presbyteriet, kyrkans allraheligaste, som ej i onödan fick beträdas, utan för densamma äro små dörröppningar upptagna i kapellens skiljemurar omedelbart intill presbyteriets väggar. Därigenom bildas en antydan till omgång. — Det synes för öfrigt icke vara alldeles osannolikt, att denna kapellkrans i Arnsburg blifvit senare uppförd än det öfriga koret, som

[1] Först i senare tid, då långhuset icke längre helt upptogs af munk- och converskoren, uppställdes altare äfven i långhuset invid pelarna eller annorstädes.

[2] För närmare uppgifter därom se p. 130.

då antagligen tidigare varit af vanlig enkel Fontenay-typ. Då behofvet af flera kapell nödvändiggjorde en utvidgning, tillades den beskrifna kapellkransen kring det ursprungliga högkoret, hvars murar genombrötos med bågöppningar. Tyvärr äro just de å fig. 17 streckade partierna så förstörda, att någon säker uppfattning af desammas ursprungliga uppbyggnad icke lär kunna ernås.[1] — Från denna typ till den fullt utvecklade är steget icke långt. Därtill fordras blott, att den antydda kommunikationsgången utbildas till arkitektonisk självständighet. Ett annat sådant mellanstadium i utvecklingen mot den rikare typen representeras af den stora engelska klosterkyrkan i Byland[2] (fig. 18). Där är det icke kapellen, utan omgången, som först utvecklats. Den östra delen af omgången användes emellertid för uppställande af altare och dessa voro sannolikt, liksom äfven tvärskeppskapellen i denna kyrka, skilda från hvarandra medelst skrank. Kommunikationen förmedlades här af omgångens norra och södra armar samt af den östligaste travéen af högkoret.[3] Presbyteriet omfattade nämligen blott de båda återstående travéerna och omgafs med skrank såväl på norra och södra, som på östra sidan. Byland är en enhetligt planlagd kyrka, uppförd under sista tredjedelen af 1100-talet.

Byland.

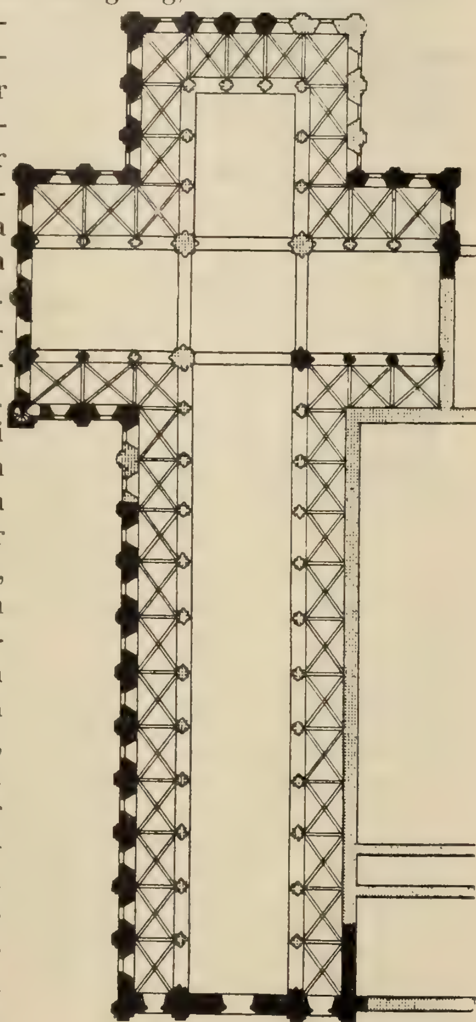

Fig. 18. Byland. Plan.[4] 1:800.

Wettingen.

Ett karakteristiskt exempel på samma korform, ovanligt tydligt åskådliggörande utvecklingen från Fontenay-typen, visar kyrkan i Wettingen[5]

[1] Matthæi, Op. cit., p. 16.

[2] Närmare uppgifter och litteraturhänvisningar å p. 120.

[3] Jfr Bilson, Op. cit., p. 214.

[4] Efter Bilson, Op. cit., pl. XXVI.

[5] Närmare därom å p. 99.

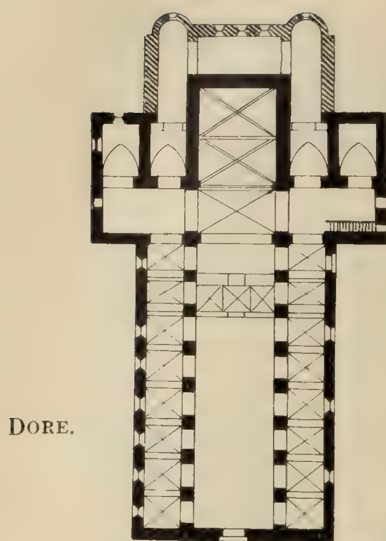

Fig. 19 Wettingen. Plan.[1]
1:800.

i Schweiz. Där har man kring ett ursprungligt kor af den enklaste plantypen senare lagt en omgång, hvarest de små absiderna i fonden på sidogångarna bilda antydningar till kapell. De öfriga altarena stodo antagligen tätt utmed väggen i den östra omgångsarmen, ty man har i Wettingen ej kunnat begagna sig af den anordning, vi känna från Byland.

DORE.

Den ur arkitektoniskt-liturgisk synpunkt ganska oegentliga lösning, som problemet om korets utvidgning erhållit i Byland, fick sin rationella vidare utveckling i den plantyp, som upptogs i Dore Abbey[2] (fig. 20) vid den utvidgning af koret (å fig. streckad), som strax efter år 1200 ersatte det enligt enklaste cistercienserschemat anlagda, från andra hälften af 1100-talet stammande, ursprungliga koret, då detta icke längre kunde tillfredsställa behofvet af sidokapell. Där få vi en visserligen smal, men dock arkitektoniskt markerad omgångsarm mellan högkoret och raden af östliga korkapell. Bredden på de båda andra omgångsarmarna bestämdes af de äldre tvärskeppskapell, som sattes ur bruk vid korutvidgningen och användes i omgångsanläggningen. Dore gifver oss ett reellt exempel på det schema för en cisterciensisk korplan, som återfinnes i Villard de Honnecourts intressanta skissbok. Denna plan (fig. 21) har följande underskrift: »Vesci une glize desquarie ki fu esgardee a faire en l'ordene d Cistiaux.»[4] Den gifver oss sålunda ett utom-

VILLARD DE HONNECOURT.

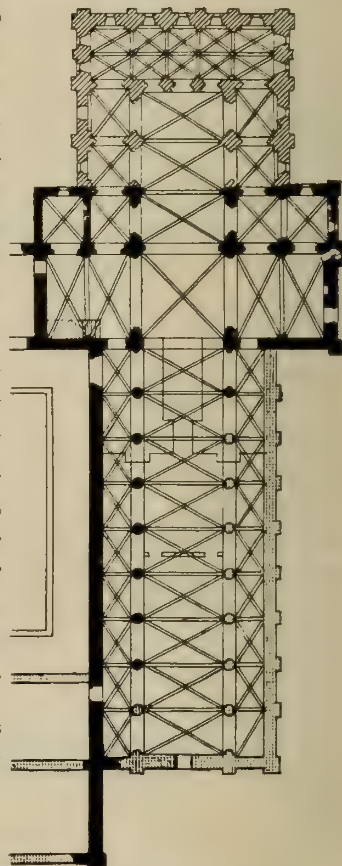

Fig. 20. Dore. Plan.[3]
1:800.

[1] Omritad efter RAHN, Die Mittelalterlichen Kirchen des Cistercienserordens in der Schweiz, Mittheil. d. antiquar. Gesellschaft in Zürich XVIII, Taf. 1.

[2] Närmare därom å p. 114.

[3] Efter BILSON, Op. cit., pl. XXVI.

[4] »Detta är en fyrkantig kyrka afsedd att utföras för Cisterciensorden.» — Teckningen finnes på baksidan af skissbokens fjortonde blad tillsammans med en typisk nord-

ordentligt värdefullt bevis för, att man under första hälften af 1200-talet ansåg en sådan plangestaltning såsom typisk för cistercienserna, och vi få däraf också veta, att de cisterciensiska byggnadstraditionerna i Frankrike ännu på Villards tid icke voro helt och hållet brutna beträffande planformen.[1]

Från denna sist omtalade planform med fullständig omgång, men med kapell blott utefter östra omgångsarmen är steget ej heller långt till den rikast utvecklade korplanen.

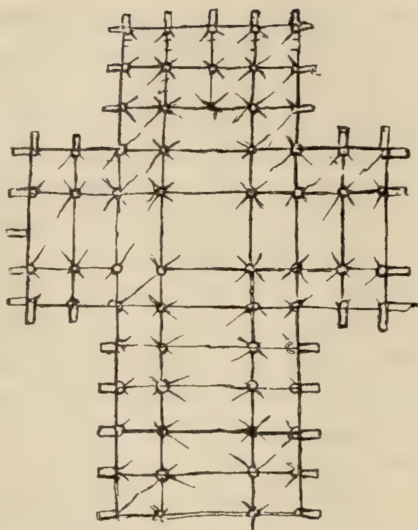

Fig. 21. Plan för en cistercienserkyrka af Villard de Honnecourt.[2]

---

fransk korplan med omgång och kapellkrans (Notre Dame i Cambrai) samt en figurteckning (ett par brottande män.) Reproduerad å pl. XXVII i Facsimile of the Sketch-book of Wilars de Honecort, an architecte of the thirteenth century; with commentaries and descriptions by M. J. B. A. Lassus . . . . and by M. J. Quicherat. Translated and edited by the Rev. Robert Willis. London, 1859. — Den senaste editionen af den märkliga skissboken, Album de Villard de Honnecourt, architecte du XIIIe siècle, Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Paris 1907, har icke varit mig tillgänglig. — Jfr ofvan cit. upplaga p. 80—86. Texten innehåller en del intressanta uttalanden om planen i fråga, gjorda i bref till en af skissbokens förste bearbetare, Lassus. Af särskildt intresse är ett bref från de Montalembert, som talar om att han gjort omfattande undersökningar om cistercienserkyrkorna och i de äldre alltid funnit rätvinkligt korslut. Han skrifver vidare: »Si vous faites mention de ce détail dans votre livre permettez-moi de tenir à ce que vous y parliez de mon futur ouvrage sur les moines d'Occident, parce qu'à ce fait, *découvert* par moi, se rattachent diverses autres considérations que je n'ai pas le temps de vous expliquer.» Tyvärr hann de Montalembert i sitt stora arbete Les moines d'Occident (Paris, 1860—1867, 5 Bd) icke till behandlingen af cistercienserna.

Lassus synes antaga, att Villard funnit förebilden till sin skiss i Tyskland, emedan han (Lassus) icke kände några exempel därpå i Frankrike, men däremot genom meddelanden från Schnaase fått kännedom om tyska cistercienserkyrkor med omgång och kapell. Lassus hade tydligen icke kännedom om Citeaux's plan. Ur Lassus' nämnda antagande. som säkerligen är felaktigt, har Willis (p. 85) dragit slutsatsen, att Villard vid sin resa utöfver Schweiz och Ungern äfven besökt trakterna på andra sidan Rhen. Denna slutsats måste numera bortfalla, för så vidt ej andra stöd därför kunna gifvas.

[1] Beträffande Villard de Honnecourt's förhållande till cistercienserorden hänvisas till p. 21, not 3 och där angifven litteratur.

[2] Efter den engelska editionen 1859 af Villard de Honnecourts skissbok, pl. XXVII.

Man behöfde blott tillfoga kapell utefter omgångens båda sidoarmar för att åter vara framme vid denna.

Den typologiska metoden och dess begränsning.

Det torde måhända vara nödvändigt att här framhålla, att jag i ofvan gjorda framställning af den rikare korplanens uppkomst och de mellanstadier, som existera mellan denna och den enklare typen, alls icke velat påstå, att utvecklingen skett genom de här åberopade byggnaderna. Dessa äro ju allesammans från vidt skilda länder och från mycket olika tider, hvarför en sådan bevisföring skulle vara mer än orimlig. Meningen med framställningen har varit, att medelst konkreta exempel belysa de olika stadier, som plantypen rent schematiskt sedt genomlöpt från den enklaste till den rikaste formen. Att kunna fastställa utvecklingsgången från monument till monument sådan den en gång i verkligheten ägt rum, är en omöjlig sak. Därtill är vår kännedom om de äldre byggnaderna alltför fragmentarisk. Det är dock blott en ringa bråkdel af alla cistercienserkyrkor, hvaraf vi känna några rester, och äfven där sådana finnas, äro de ännu i de flesta fall alltför litet undersökta och bearbetade för att tillåta det ingående studium, som skulle kräfvas för en så komplicerad uppgift. Vi måste därför inskränka oss till att söka fastställa den typiska utvecklingen och äro därvid berättigade att schematisera utvecklingens förlopp. Då vi ju här behandla en arkitektur, som med säkerhet sträfvade efter enhetlighet öfver hela Europa, så äro vi också berättigade att såsom typologiska exempel använda monument utan direkt individuellt sammanhang med hvarandra, alldeles med samma rätt, som man t. ex. vid bestämmandet af en viss förhistorisk fornsaks utvecklingshistoria begagnar sig af exemplar, funna i grafvar o. dyl. i olika trakter inom det ifrågavarande kulturområdet, där sålunda respektive exemplar ej alls hafva något med hvarandra att skaffa, men väl deras typer. Dock måste man vid användandet af en dylik metod göra klart för sig dess begränsade värde, i synnerhet då det gäller högre utvecklad konstnärlig verksamhet. Inom denna kan visserligen i stort sedt konstateras en organiskt fortskridande utveckling, men det saknas på det konsthistoriska lika litet som på det biologiska området språng och mutationer. Det är alltså ingalunda absolut säkert, att ett exemplar, som typologiskt sedt är tidigare än ett annat, äfven är det ur kronologisk synpunkt. Det existerar ej blott utveckling från enklare till rikare former. Det finns äfven reduktionsprocesser, genom hvilka rikare typer förenklas för att anpassas efter gifna förhållanden. Det är också därför af stor vikt att vara försiktig vid generaliseringen af på typologiska undersökningar grundade resultat. För att undvika felslut är en kontrollerande undersökning af hela studiematerialet nödvändig,

hvarvid de särskilda fallen måste underkastas sin speciella pröfning. Först sedan detta är gjordt, kan man våga draga några mera detaljerade slutsatser, beroende på kontrollundersökningens resultat.

Ett mycket tydligt exempel på ett dylikt »språng» i utvecklingen synes just hufvudkyrkan i Citeaux lämna oss. I den föregående undersökningen visade sig den år 1193 verkställda invigningen med all sannolikhet gälla en utvidgning af högkoret, som i sin nya gestaltning hade omgång och sammanhängande kapellkrans (fig. 11). Där försiggår alltså utvecklingen från det enklare till det rikaste schemat i ett enda språng. Vi känna icke, att något af mellanstadierna i korets utveckling existerat vare sig i Citeaux själft eller i något annat kloster, som rimligtvis kunnat påverka detsamma. Byland (fig. 18) var visserligen planlagdt och utfördt ungefär samtidigt, men kan knappast tänkas hafva inverkat på Citeaux.[1] Vi hafva snarare att söka förklaringen i ett annat förhållande, nämligen i ett utifrån kommande inflytande, ehuru förmedladt af en ordensbyggnad.

Tidigare hafva vi sett, att man i Clairvaux år 1174 invigde ett nytt högkor, som hade en från ordenstraditionen fullkomligt afvikande form (fig. 9). Det cisterciensiska rätvinkliga schemat hade fått vika för en halfrund koromgång, omgifven af en fortlöpande krans af kapell. Det torde vara ganska visst, att detta berott på inflytande från den yngre cluniacensiska byggnadsskolan, hvilken upptagit korformen med halfrundt kor, omgång och radierande kapell.[2] Dessa absidiala kapell lågo emellertid icke intill hvarandra såsom i Clairvaux, utan bildade särskilda utbyggnader hvart och ett för sig framträdande i den yttre arkitekturen och bidragande att förläna denna en stor rikedom i konturen. Förebildad i S. Martin de Tours, där omgången synes hafva spelat en särskild roll vid de ceremonier, som utfördes vid den helige Martins inom korrunden belägna graf, blef denna kortyp upptagen i abbot Hugos stora kyrka i Cluny och vann därigenom en stor spridning, sär-

CLAIRVAUX 1174.

---

[1] Härmed skall icke förnekas, att exempel på de enklare mellanstadierna kunnat existera bland de många af moderlandets äldre klosteranläggningar, om hvilkas gestaltning intet är oss bekant. Sannolikt återgår den af Villard de Honnecourt gjorda planskissen (fig. 21) på något sådant monument, för så vidt den icke inspirerats af själfva Citeaux. (Jfr p. 21, not 3). Det är emellertid påfallande, att det i Citeaux exemplifierade planschemat i öfrigt icke är kändt från någon fransk cistercienserkyrka. Detta kan möjligen bero därpå, att de flesta af de franska klostren redan före 1190-talet hade sina kyrkor färdiga. Då sedermera på 1200-talet utvidgningar eller ombyggnader företogos, valde man hellre det af Clairvaux gifna exemplet med halfrundt kor, för så vidt man ej helt öfvergaf ordenstraditionen och upptog det nordfranska katedralkoret t. ex. i Vaucelles (jfr. p. 94).

[2] Jfr p. 33.

skildt i Burgund.[1] Bakom högaltaret blef abbot Hugo begrafven i korets halfrunda östparti, och genom omgången vandrade vallfärdande bröder omkring hans helgongraf.[2] Det torde icke vara alltför djärft att sätta uppförandet af det runda koret i Clairvaux i ett visst sammanhang härmed. Ty det är väl knappast en tillfällighet, att detta nya kor invigdes samma år, som Bernhard blef heligförklarad och hans lik upptaget ur den första grafven för att sedermera nedläggas i den monumentala helgongrift, som bereddes bakom högaltaret i presbyteriets halfrund.[3] Trots motsättningen mellan cluniacenser och cistercienser, en motsättning, som för öfrigt så småningom utjämnades, synes man här hafva grundad anledning att antaga ett direkt inflytande från det yngre, samtida Cluny på den nya korformen i Clairvaux. Det cluniacensiska planschemat har dock icke direkt efterbildats, utan modifierats i cisterciensisk anda. Från den yngre cluniacensiska typen skiljer sig Clairvaux-planen därutinnan, att kapellen bilda en oafbruten krans kring omgången samt att de på alla fyra sidorna begränsas af rätliniga murar och sakna absider. Kapellkransen täckes med ett sammanhängande luttak. Modifikationen tillförde icke Clairvaux någon estetisk fördel, tvärtom, men planen blef ur praktisk och ekonomisk synpunkt bättre samt fick något af den stränga, cisterciensiska enkelheten öfver sig. Egentligen betecknar dock upptagandet af den nya korformen ett affall från det rätliniga och rätvinkliga cisterciensiska byggnadsidealet.

Såsom direkt förebild för Clairvaux anför Dehio katedralen i Langres. Det synes mig knappast troligt, ty denna hade visserligen koromgång, men den saknade helt och hållet kapell. Däremot skulle möjligen den icke alldeles halfrunda, utan månghörniga formen på koret hafva kunnat påverkas från Langres, där sådan förekommer. Dock synes korbyggnaden i Langres icke vara så säkert daterad,[4] att icke ett motsatt inflytande skulle kunna ifrågasättas. Den månghörniga modifikationen af den runda korplanen skulle då möjligen förklaras såsom framkallad af den cisterciensiska förkärleken för rätliniga former. I alla händelser hör månghörnigheten i planens ytterkontur icke till typens konstituerande drag och återfinnes icke alltid i Clairvaux-planens närmaste efterbildningar, af hvilka korutvidgningen i Pontigny från det föregående är oss bekant (fig. 14). Det synes mig också, som om de förut nämnda

[1] Planen till Cluny's senare kyrka återgifves af DEHIO-BEZOLD, Op. cit., Taf. 120, 1. Jfr öfriga å Taf. 120 återgifna planer tillhörande den yngre cluniacenserskolan.

[2] Artikeln Cluny i LAROUSSE, Grand dictionnaire universel du XIXe siècle IV, p. 484.

[3] Jfr uppgiften i Chronicon Claravallense återgifven å p. 51, not 6. Se vidare GUIGNARD, Lettre à Montalembert i Migne, Patr. Lat. vol. 185, col. 1674—1677, samt Liber sepulchrorum IBID. col. 1553. — VACANDARD, Op. cit. II, p. 549—550.

[4] Jfr. DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 398.

omständigheterna talade mera för ett direkt inflytande från Cluny än från Langres.

Däremot har typens ursprung intet direkt att skaffa med det gotiska katedralkoret, såsom Dohme och andra med honom velat påstå. Dessa båda korformer äro af hvarandra fullt oafhängiga utvecklingar af samma urtyp, nämligen det i Frankrikes flesta trakter förekommande romanska koret med omgång och radiala kapell. Att den nordfranska katedralplanen förekommer i en del senare cistercienserkyrkor såsom Longpont, Ourscamp m. fl. i Nordfrankrike, i Marienstatt och Altenberg i Tyskland o. s. v., beror icke på någon utveckling af planen i Clairvaux, utan har sin grund däruti, att man i dessa kyrkor fullständigt brutit med ordenstraditionerna och gifvit sig helt åt den nordfranska gotiken, som anammades med plan, konstruktion, detaljer och allt. I dessa kyrkor är den cisterciensiska byggnadstraditionen redan afklippt, såsom redan förut påpekats (p. 24). Däremot är det mycket sannolikt, att den halfrunda omgångsplanens upptagande i Clairvaux kan hafva medverkat till, att man bland de senare cistercienserkyrkorna lättare afföll från rätvinkligheten och upptog den besläktade katedralplanen.

Det var helt visst ett inflytande från den nya korplanen i Clairvaux, CITEAUX
som gjorde sig gällande vid utformandet af den senare korutvidgningen 1193.
i Citeaux, ehuru man där icke ville frångå det gamla, cisterciensiska planidealet och dess rätvinklighet. Den i det berömda dotterklostret redan antagna planidén med omgång och kapellkrans kring presbyteriet upptogs i Citeaux, då behofvet af flera kapell framtvingade en utvidgning. Men kompositionsidén omsattes och anpassades efter det cisterciensiska schemat på så sätt, att en omgång lades kring det rätvinkliga presbyteriet och däromkring en fortlöpande kapellkrans. Omgångens och kapellkransens tak täcktes med hvar sitt luttak. Den sålunda bildade korformen är typiskt cisterciensisk. Ur konstnärlig synpunkt betyder denna modifikation af planformen en försämring. Om Clairvaux-koret visserligen var af betydligt mindre rik och pittoresk verkan än sin förebild, så saknade det dock icke möjligheter till en rik och harmonisk linjeverkan,[1] men den rätvinkliga typen i Citeaux med sina i hörnen brutna luttak i två våningar verkar väsentligt mindre organisk och sammanhållen i uppbyggnaden.[2] För Citeaux betydde

---

[1] Korets uppbyggnad i Clairvaux framgår af ett kopparstick af Israel Silvestre, Veuë de L'Eglise de l'Abaye de Clervaux en Bourgogne (Bibliothèque Nationale, Estampes, Paris). Det reste sig i tre våningar, med särskilda luttak öfver kapellen och öfver omgången, som hade fönster å den fria delen af yttermuren. — Jfr BILSON, Op. cit., p. 219, not 2.

[2] Jfr bilden hos VIOLLET-LE-DUC, Op. cit. I, p. 271.

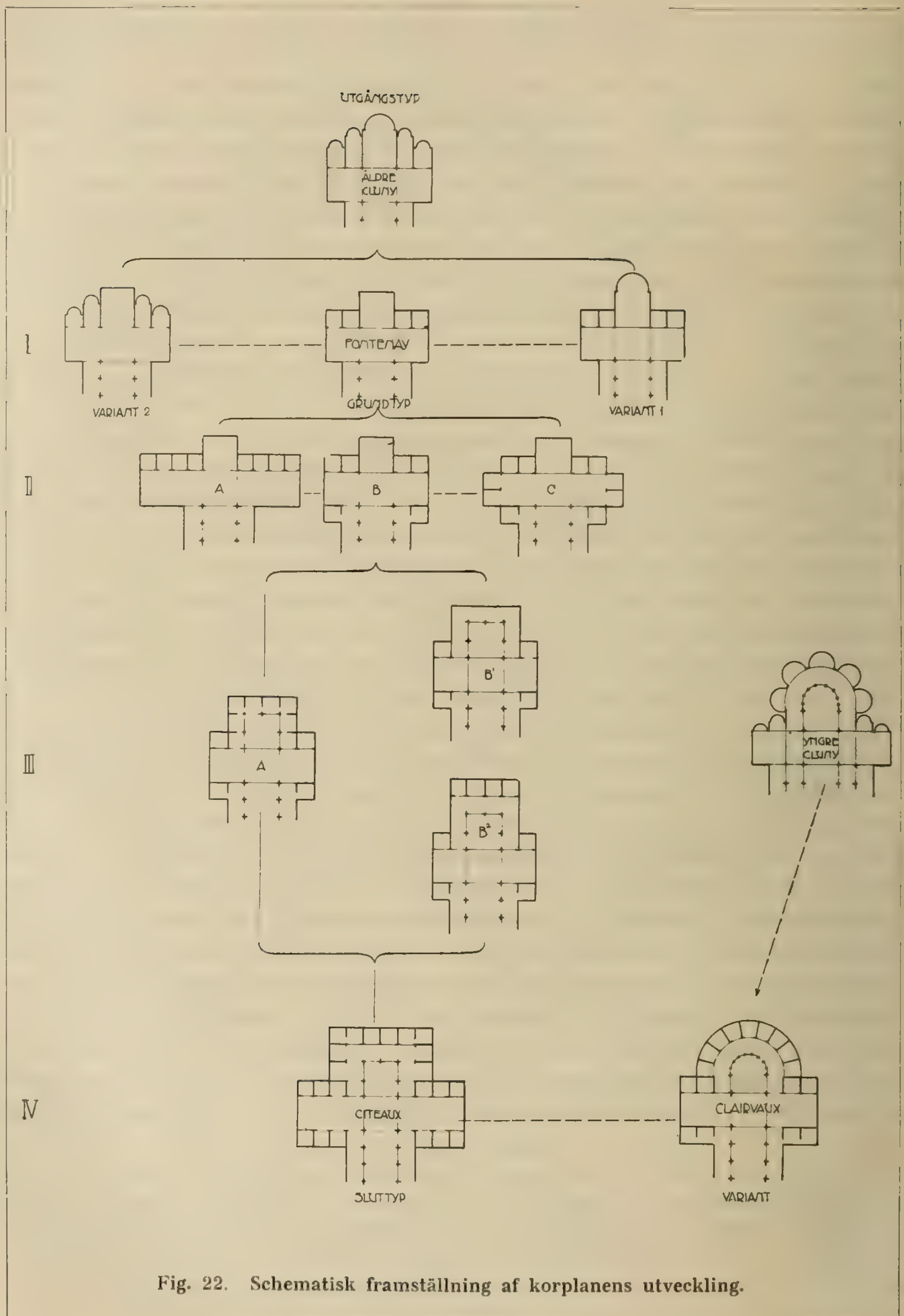

Fig. 22. Schematisk framställning af korplanens utveckling.

dock troligen den konstnärliga förlusten mindre än bibehållandet af den gamla ordenstraditionen.

På koret i Citeaux återgå antagligen en stor del af de exempel på rikare koranordning med rektangulär kärna, som vi finna bland öfriga cistercienserkloster. De utgöra i så fall mer eller mindre fullständiga försök att efterbilda ordens hufvudkloster, försök, som äro förklarliga nog, då vi veta, att de flesta kloster hvarje år sände sin abbot till generalkapitlet i Citeaux, hvars gestaltning sålunda blef allom bekant. I sådana fall äro de förekommande mellanformerna mellan det enklare och det rikare schemat väl egentligen att betrakta såsom reduktioner af det senare.

På grundval af den föregående undersökningen har jag å fig. 22 sökt gifva en schematisk sammanställning af den cisterciensiska korplanens olika former och dessas förhållande till hvarandra.[1] Uppställningen är gjord ur formellt typologisk synpunkt. Beträffande utvecklingsmoment inom densamma hänvisar jag uttryckligen till de ofvan gjorda reservationerna rörande förhållandet mellan typologi och kronologi samt till den påpekade möjligheten af reduktionsprocessers uppträdande, i synnerhet då det gäller mellantyperna. Söka vi i ord sammanfatta innebörden af fig. 22, så blir det ungefär följande. SAMMANSTÄLLNING AF PLANTYPERNA.

Utgångspunkten för den cisterciensiska korplanens utveckling är att finna i de äldre cluniacenserkyrkorna med den under Majolus' tid uppförda kyrkan såsom prototyp. Dennas korplan upptages visserligen i ett antal cistercienserkyrkor oförändrad, men modifieras mycket tidigt bland hufvudklostren i Burgund — sannolikt under den helige Bernhards personliga inflytande — till den enklare form, som representeras af Fontenay-typen. Orsaken till denna modifikation är att söka i cisterciensernas sträfvan efter största möjliga enkelhet. Denna enkla grundtyp, som utan all jämförelse är den vanligast förekommande korplanen, kan med smärre förändringar anpassas efter de större eller mindre klostermenigheternas behof af flera eller färre kapell för prästmunkarnas privatmässor dels genom förlängning af korsarmarna (II A), dels genom anordnande af kapell äfven på dessas västra sida (II B) samt dels slutligen undantagsvis genom sådanas förläggning rundt korsarmarnas alla fria sidor (II C). Då antalet kapell sedermera ändock

[1] Jfr de af HOLTMEYER, Op. cit., p. 70—72, meddelade planschemata, som i väsentliga delar öfverensstämma med den af mig gifna uppställningen, ehuru utvecklingsmomentet där icke åskådliggöres. En del uppgifter under de af H. gifna schemata äro emellertid felaktiga. Så t. ex. uppgifves, att Ourscamp tillhörde den enkla Fontenay-typen; Ourscamp hade emellertid den af Holtmeyer såsom B. I. b betecknade planen (jfr p. 93). Vidare uppgifves det äldre koret i Pontigny såsom exempel på den af Villard de Honnecourt skisserade typen, hvilket vi ofvan (p. 62) visat vara oriktigt.

icke är tillräckligt, måste korplanen utvecklas än ytterligare genom att man låter kapellraderna växa ut rundt högkoret. Schematiskt sedt, sker detta genom en i tvenne parallella serier fortlöpande utveckling, den ena utgående från en kapellkrans utan omgång, den andra från en koromgång utan kapellkrans. Båda utmynna i en gemensam sluttyp, Citeaux-typen, som betecknar höjdpunkten af den specifikt cisterciensiska korplanens utbildning. Den motoriska kraften i denna utveckling har varit behofvet af allt flera sidokapell för privatmässors läsande, och det formbestämmande direktivet har gifvits af cisterciensernas karga enkelhetssträfvanden.

Af såväl den enkla grundtypen som af den rikast utbildade sluttypen finnas varianter, som bibehållit den halfrunda afslutningen å högkoret. Schematiskt sedt, förhålla sig dessa båda former sinsemellan till hvarandra såsom Fontenay-typen till Citeaux-typen. Den rikare är bildad genom att en omgång med kapellkrans blifvit lagd omkring den enklares högkor. Den enklare af dessa varianter kan äfven betraktas såsom en kompromiss mellan de äldre cistercienser- och cluniacensertyperna, liksom Clairvaux-typen är en kompromiss mellan cisterciensisk och yngre cluniacensisk korgestaltning.

Utvecklingen har ledts af de stora hufvudklostren i Burgund, och bland dessa ha redan före 1100-talets slut de rikaste kortyperna hunnit utbildas och antagas.

ÖFVERSIKT AF PLANERNA VID BEVARADE MONUMENT.

Innan vi kunna draga de vidare konsekvenserna ur den föregående typologiska undersökningen, måste vi söka genomgå och undersöka de bevarade monumenten med afseende på deras planer dels för att därmed kontrollera de i det föregående vunna resultaten, dels för att söka vinna ytterligare kronologiska hållpunkter för bestämmandet af de olika typernas förekomsttid och spridning.

De uppgifter, som här nedan skola lämnas om de olika monumenten, måste med nödvändighet inskränkas till de viktigaste data om planerna och dessas förhållande till de förut beskrifna typerna. Därvid skall på förut angifna grunder hufvudvikten fästas vid de äldre kyrkorna. Att eftersträfva någon som helst grad af fullständighet vid denna behandling skulle vara detsamma som att göra den omöjlig. Därtill skulle på grund af de betydande luckorna i förefintligt material erfordras forskningar, hvilkas omfattning knappast skulle stå i rimlig proportion till resultatet i detta sammanhang. Äfven en undersökning af ett material af den begränsade omfattning, som stått mig till buds, torde lämna god ledning för slutsatsers dragande rörande hufvuddragen i ordenskyrkornas planutveckling.

Jag kommer alltså i den följande framställningen endast att upptaga sådana cistercienserkloster, om hvilka det varit mig möjligt att vinna upplysningar rörande plan och utseende. Därvid skola dock äfven sådana kloster medtagas, om hvilka blott rent negativa uppgifter kunna lämnas, d. v. s. uppgift om, att ett kloster är totalt försvunnet, att det är helt nybyggdt i sen tid o. s. v. Jag har ansett mig böra gifva äfven dylika för själfva undersökningsresultatet betydelselösa uppgifter, dels för att lämna någon ledning för eventuella fortsatta undersökningar af denna art, dels för att undanröja missförstånd rörande mitt materials omfång.

De i det följande meddelade uppgifterna om stiftelseår, moderkloster m. m. äro i allmänhet angifna efter Janauscheks på grundliga forsk-

ningar baserade arbete Origines Cistercienses.[1] Samtliga planer, som här reproduceras, hafva, så vidt storleken gjort det möjligt, återgifvits i samma skala, 1 : 800. Undantag därifrån bilda egentligen endast de fall, där äfven klosteranläggningens öfriga byggnader medtagits för att gifva exempel på kyrkans läge i byggnadskomplexet, samt då skala ej kunnat erhållas på grund af bristande upplysningar i källorna.

I noter lämnas litteraturhänvisningar för närmare orientering öfver kyrkornas byggnadshistoria, där sådant kunnat ske.[2] Dessa hänvisningar göra emellertid icke något som helst anspråk på fullständighet. Det hade måhända varit önskvärdt, att den följande undersökningen uppställts så, att hvarje typ och dess utveckling behandlats särskildt i fortlöpande framställningar. Detta är emellertid ännu icke möjligt på grund af materialets ofullständighet. En rent topografisk uppställningsordning har därför blifvit vald. Att utgå från stiftelseåren skulle icke erbjuda några fördelar för den byggnadshistoriska undersökningen, då kyrkornas ålder sällan står i något direkt förhållande till dessa årtal. Att välja byggnadsåren till utgångspunkt skulle i många fall medföra godtycklighet och svårigheter, i synnerhet då flera olika byggnader eller byggnadsskeden äro kända för samma kloster eller där ovisshet råder rörande dateringen.

FRANKRIKE.

På grund af jämförelsevis sparsam litteratur[3] öfver ämnet och dennas svårtillgänglighet kunna här endast ganska obetydliga notiser meddelas om ett i förhållande till det en gång befintliga monumentbeståndet ytterst ringa antal klosterkyrkor.

Citeaux (Cistercium) i dép. Côte d'Or, stiftadt 1098, är ordens hufvudkloster. Kyrkans byggnadshistoria har i det föregående utförligt behandlats[4] och var i sammandrag följande: först enklaste träbyggnad, ersatt 1106 med en mindre, sannolikt enskeppig stenkyrka. Denna ersattes

[1] Jfr p. 12, not 1.

[2] Jag har ansett mig böra meddela hänvisning äfven till sådana arbeten, som icke varit mig tillgängliga, då dessa anvisningar möjligen skola kunna underlätta andras fortsatta undersökningar på området. En del af de bibliografiska hänvisningarna äro nämligen rätt svåra att ernå.

[3] Jfr Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 526, not 2.

[4] Jfr p. 55 o. p. 75.

under 2:dra fjärdedelen af 1100-talet af en stor kyrka med korplan (hypotetisk) enligt fig. 12. Mot 1100-talets slut utvidgades kyrkan med ny koranläggning, hvilken invigdes 1193. Detta nya kor hade omgång och fortlöpande kapellkrans kring ett rektangulärt presbyterium och utgjorde ordens rikaste korschema.

La Ferté[1] (Firmitas) i dép. Saône-et-Loire, Citeaux's äldsta dotterkloster, grundadt 1113. Om dess äldsta byggnadshistoria intet bekant. I en senare, möjligen först omkring 1210 börjad kyrkobyggnad (fig. 13) upptogs en utvidgning af Fontenay-typen med 4 kapell på hvardera korsarmens östsida (schema II A). Förhall i väster. Jfr i öfrigt p. 60, där kyrkan utförligare behandlats.

Pontigny[2] (Pontiniacum) i dép. Yonne, Citeaux's andra dotterstiftelse, från 1114. Först en liten enskeppig stenkyrka af enklaste typ. Denna ersattes med ett omkring 1150 börjadt monumentalbygge, hvars äldsta korplan (fig. 15) utgör en rikare utbildning af den cisterciensiska grundtypen (schema II C). Vid en efter 1180 utförd utvidgning af koret upptogs den i Clairvaux förebildade typen med halfrundt kor, omgång och sammanhängande kapellkrans. Förhall i väster. — Jfr. i öfrigt p. 61.

Clairvaux[3] (Clara-Vallis) i dép. Aube. Det berömda tredje dotterklostret till Citeaux grundlades 1115 af den helige Bernhard. Såsom sammanfattning af den tidigare, utförliga behandlingen å p. 50 och p. 73 må här anföras: först enkel nödfallsbyggnad af nästan kvadratisk form; därefter en ny, stor monumentalbyggnad, uppförd 1133 (1135)—1138 (1145)[4] under Bernhards ledning. I denna kyrka (»Clairvaux II») en korplan (fig. 10), byggd på det såsom grundtyp för cistercienserna uppställda schemat, men med den utvidgade modifikation, som kräfdes på grund af klostermenighetens stora antal (schema II B). Efter Bernhards död uppfördes ett kor med halfrund afslutning, omgång och kapellkrans, omslutande den helige Bernhards helgongraf, detta sannolikt efter förebild af de berömda klosterkyrkorna i Cluny och Tours, äfven dessa i korrunden omslutande sina speciella klosterhelgons och grundläggares grafvar. Detta utvidgade kor invigdt 1174. — Förhall i väster, sannolikt äfven i byggnaden från 1130-talet.

Morimond[5] (Morimundus) i dép. Haute-Marne, stiftadt 1115, är det sista af hufvudklostren. Dess byggnadsutveckling under äldre tid oklar.

---

[1] Litteraturhänvisningar p. 60, not. 3.
[2] Littteraturhänvisningar p. 61, not. 2.
[3] Litteraturhänvisningar p. 50, not 1—6; p. 51, not 1—6.
[4] Ang. siffrorna inom parentes jfr p. 51.
[5] Litteraturhänvisningar p. 65, not 4.

Först en enkel träbyggnad; möjligen ersattes denna med en utbildad stenkyrka efter 1130. Den under 2:dra fjärdedelen af 1200-talet uppförda kyrkan hade enligt Dubois' beskrifning måhända en korplan af ungefär den typ, som representeras af fig. 39. Jfr i öfrigt p. 65.

Samtliga dessa kloster äro belägna inom det gamla burgundiska området. De härefter följande uppgifterna äro ordnade så, att de kloster, som ligga i mellersta och östra Frankrike, d. v. s. i eller omkring Burgund, först behandlas, därefter följa sydöstra, sydvästra, nordvästra och nordöstra delarna af landet.

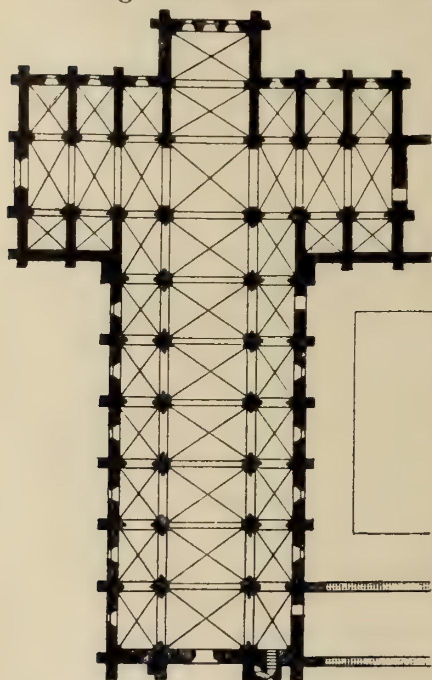

Fig. 23. La Cour-Dieu. Plan.[2] 1:800.

Fontenay[1] (Fontanetum) i dép. Côte-d'Or, grundadt 1119 från Clairvaux. Vi hafva redan förut (p. 48—49) utförligt behandlat dess kyrka (fig. 5), som gifver oss det äldsta kända exemplet på det enkla, för cistercienserplanen grundläggande korschemat. Kyrkan står ännu jämförelsevis oförändrad kvar och utgör ett synnerligen värdefullt vittnesbörd om de äldre cistercienserklostrens byggnadssätt (jfr. fig. 1, 7, 8).

La Bussière[3] (Buxeria) i dép. Côte-d'Or, stiftadt 1131 från Citeaux. Dess korplan är af enkel Fontenay-typ enligt uppgift af A. Saint-Paul[4] och J. Bilson.[5] Någon plan har icke varit mig tillgänglig. Kyrkan stammar från senare hälften af 1100-talet.

La Cour-Dieu[6] (Curia Dei) i dép. Loiret, stiftadt 1119 med munkar från Citeaux. Klostret gick långsamt framåt i begynnelsen. Först 1169 kunde abboten Sévin börja bygga en stor kyrka i stället för det första enkla oratoriet. Denna kyrkas uppförande pågick under längre tid.

---

[1] Litteraturhänvisning p. 48, not. 3.

[2] Efter Bilson, Op. cit., pl. XXVI.

[3] J. Marion, Notice sur l'abbaye de la Bussière, 1843.

[4] A travers les momuments historiques. Paris 1877, p. 31.

[5] Op. cit., p. 207.

[6] L. Jarry, Histoire de l'abbaye de La Cour-Dieu. Orléans 1864. — A. de Dion, Op. cit., p. 21—22; med plan å pl. D. — Bilson, Op. cit., p. 212; återgifver de Dions plan å pl. XXVI.

1182 kunde biskopen af Orléans inviga 5 altare. Ytterligare 3 invigdes före 1198. Kyrkan fullbordades 1216, då biskoparna af Orléans, Paris och Chartres invigde ytterligare 7 altare.

Numera ligger kyrkan i ruiner. Dess plan (fig. 23) visar en rikare utbildning af grundtypen med kapell å ömse sidor af korsarmarna (schema

Fig. 24. Noirlac. Plan[2] af klostret.
Skala obekant.

II B). Korplanen öfverensstämmer i det allra närmaste med Bernhards bygge i Clairvaux (jfr fig. 10), hvilket väl torde varit den närmaste förebilden. Östra partiet var helt visst den del, som först uppfördes. Dess planläggning torde alltså kunna sättas till slutet af 1160-talet. Ungefär till denna tidpunkt har man väl att tänka sig, att Clairvaux's äldre kor stod kvar, innan man började uppföra det år 1174 invigda.

Noirlac[1] (Niger-Lacus) i dép. Cher, stiftades 1136 från Clairvaux.

[1] E. Lefèvre-Pontalis, L'abbaye de Noirlac, i Congrès archéologique de France à Bourges 1898, Paris-Caen, 1900, p. 223—235 med plan och goda afbildningar. — Buhot de Kersers, Statistique monumentale du département du Cher, p. 106. — Voyage littéraire, t. I: 1, p. 38. — Vacandard, Op. cit. II, p. 409.

[2] Efter plan af A. Ventre i Congrès archéologique de France à Bourges 1898 p. 232—233.

Den förste abboten, Robert, uppgifves hafva varit nevö till den helige Bernhard. Kyrkan (fig. 3 o. 24) började uppföras omkring 1170. Korafdelningen, tvärskeppet och långhusets två östligaste travéer afslutades före århundradets utgång. Långhusets öfriga del blef jämte västfasaden och den framför dess portal liggande förhallen uppförd i början af 1200-talet. Koret är hvälfdt med tunnhvalf, öfriga delar hafva kryss-hvalf. Kyrkan följer helt och hållet Fontenay-typens plan. — Den västra förhallen är något förkrympt.

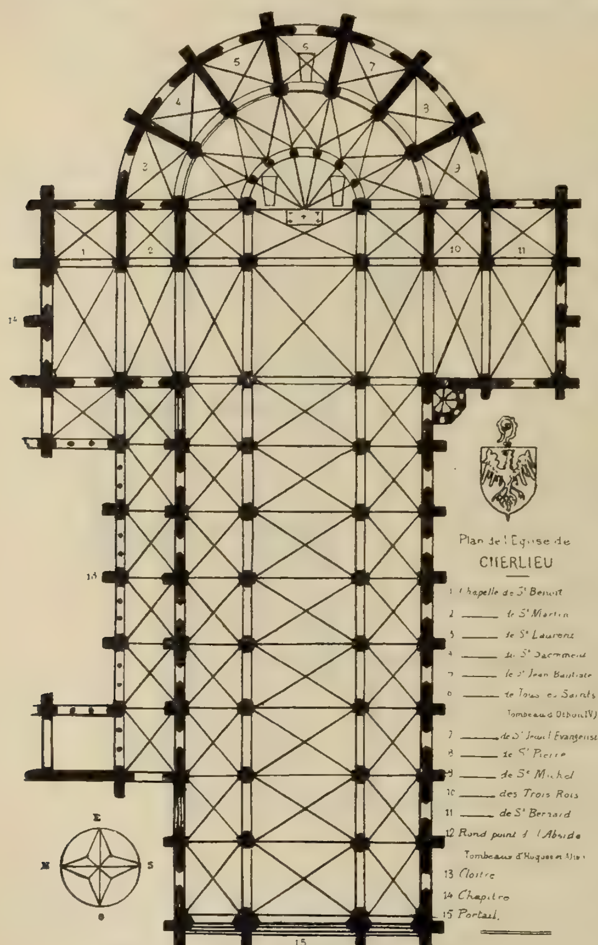

Fig. 25. Cherlieu. Plan.[2] 1:800.

Kyrkan finnes ännu bevarad, ehuru den en tid under 1800-talet användts till porslinsfabrik. 1893 påbörjades restaureringsarbeten, som med vissa afbrott sedermera pågått. Kyrkan och klosteranläggningen höra till de mera typiska äldre cistercienserbyggnaderna i Frankrike.

Cherlieu[1] (Carus-Locus) i dép. Haute-Saône, grundades 1131 af munkar från Clairvaux. Den kyrka, hvars plan här meddelas (fig. 25), uppfördes enligt Châtelet under slutet af 1100-talet och början af 1200-talet efter en enhetlig plan. Den halfrunda koraf-

[1] L'abbé Châtelet, Les monuments de l'abbaye de Cherlieu, i Académie des sciences, belles-lettres et arts de Besançon, année 1885, Besançon 1886, p. 301—326, med plan samt intressanta arkivutdrag rörande kyrkans äldre inredning m. m. — L'abbé Besson, Mémoire historique sur l'abbaye de Cherlieu, Besançon 1847. — Archives de la Comm. des Monum. histor. Livr. 31—35. — I Archives du Doubs finnas 2 litografier öfver kyrkoruinens utseende 1827, utförda af C.-P. Lainé, förvarade i Album de Cherlieu.

[2] Ur Académie de Besançon 1885 pl. I.

slutningen med omgång och kapellkrans skulle alltså redan från början vara afsedd. Därför synes också en egenhet i planen tala. Tvärskeppsarmarnas mellersta travée är smalare än de öfriga, och skälet därför synes vara att ernå en god anslutning till kapellkransen, hvars djup man icke kunde göra för stort utan att därmed alltför tydligt framhäfva kapellens afvikelser från den rätvinkliga formen. Förebilden

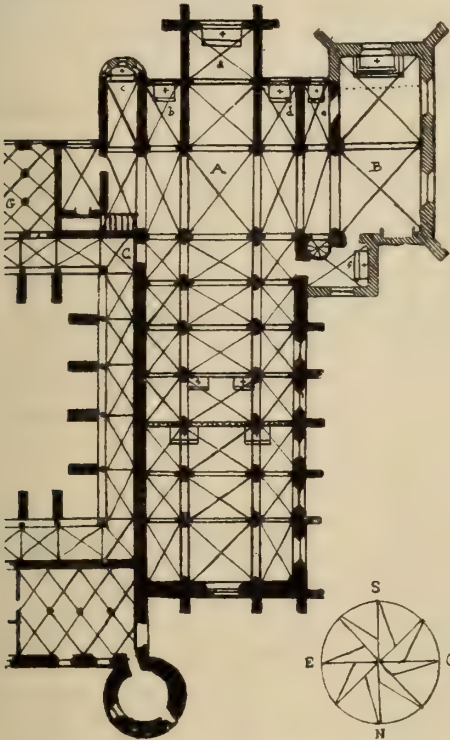

Fig. 26. Mont-Sainte-Marie. Plan.[1]
1:800.

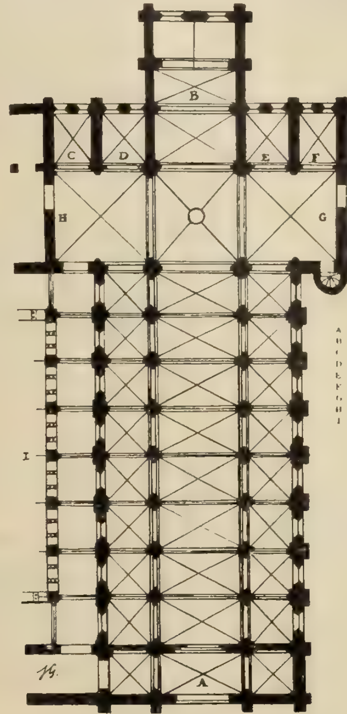

Fig. 27. Acey. Plan.[2]
1:800.

har Cherlieu helt visst haft i sitt moderkloster Clairvaux, ehuru man icke haft behof af fullt så många kapell.

Kyrkan är numera ruin, ty sedan klostret år 1790 upphäfdes, begagnades byggnaderna en längre tid till stenbrott.

Mont-Sainte-Marie[3] (Mons S. Mariæ) i dép. Doubs, grundades

---

[1] Efter en plan från 1773, publicerad i Académie des sciences, belles-lettres et arts de Besançon année 1883, pl. I. Skrafferingen är tillagd af mig.

[2] Efter plan i Académie de Besançon, année 1896, pl. I.

[3] Chan. Suchet et J. Gauthier, L'abbaye de Mont-Sainte-Marie et ses Monuments, i Académie de Besançon, année 1883, p. 230—266; med en plan af klostret från 1773 samt utdrag ur äldre beskrifningar och syneprotokoll.

1199 från Clairvaux. Kyrkan är numera totalt försvunnen. Icke ens ruiner existera däraf. Klostret upphäfdes 1790 och förstördes då i grunden. En plan från 1773 (fig. 26) gifver oss dock en föreställning af densamma. Kyrkan är enligt dokumentariska uppgifter uppförd under senare delen af 1200-talet, afslutad först i början af 1300-talet. Vi se, att man t. o. m. så sent fasthållit vid det enkla grundschemat för korplanen. De streckade partierna äro senare tillagda. B är »Chapelle des princes de Chalon», uppfördt omkring år 1400. Absiden på det yttersta sidokapellet på vänstra korsarmen är troligen äfven en senare tillsats. — Ingen förhall.

Acey[1] (Aceyum) i dép. Jura, är stiftadt 1136 med munkar från Cherlieu. Klostrets kyrka (fig. 27), som i mycket omgjord form ännu finnes kvar, uppfördes i flera repriser. Koret, korsmidten och södra korsarmen äro uppförda under senare delen af 1100-talet, under det att den norra korsarmen och långhuset, som i väster afslutas med en förhall, äro byggda under 1200-talet och afslutade omkring 1250—1270. Det synes vara ganska sannolikt, att den östligaste delen af högkoret är en senare tillsats. Detta antagande vinner stöd i den uppgiften, att denna del »återuppfördes» af de trappistmunkar, som på 1800-talet tagit klostret i besittning. Borttages detta östliga parti, så återstår en typisk, cisterciensisk korplan efter det enklaste schemat.

Klostret härjades under 1600-talet upprepade gånger af eld vid krigstillfällena. På 1700-talet blef kyrkan grundligt ombyggd och förkortad i väster. Dock har man kunnat konstatera den gamla planen.

La Bénissons-Dieu (Benedictio-Dei) i dép. Loire, är grundadt 1138 från Clairvaux. Af kyrkan återstår numera blott långhuset. Tvärskepp och kor ligga i ruiner. Korplanen följer Fontenay-typen enligt uppgift af A. Saint-Paul.[2]

Haute-Combe (Alta-Cumba) i dép. Savoie, grundadt 1135 från Clairvaux. Kyrkan blef nästan helt ombyggd på 1700-talet.

Sénanque[3] (Sinanqua) i dép. Vaucluse, grundadt 1148 från Mazan. Kyrkan (fig. 28) är uppförd under andra hälften af 1100-talet. I sidokapellens absider finnas inskrifter, som säga, att altarena blifvit invigda af Benedikt, som var biskop i Cavaillon 1156—1178. Planen är en egendomlig kompromiss mellan cistercienserplanen och den i dessa trakter van-

---

[1] J. Gauthier, L'église et les monuments de l'abbaye cistercienne d'Acey, i Académie de Besançon, année 1895, Besançon 1896, p. 264—287.

[2] Op. cit., p. 31.

[3] Revoil, Architecture du Midi de la France II, p. 7; med plan och detaljer. — L. Rostan, Trois abbayes de l'ordre de Cisteaux, i Bulletin Monumental 1852. — L'abbé Magne, L'abbaye de Sénanque. Avignon 1857.

liga planen med absider. Under det att högkorets absid äfven framträder utåt, hafva sidokapellens små absider liksom blifvit utgräfda ur den östra begränsningsmuren. Plantypen är här alltså starkt lokalt påverkad.

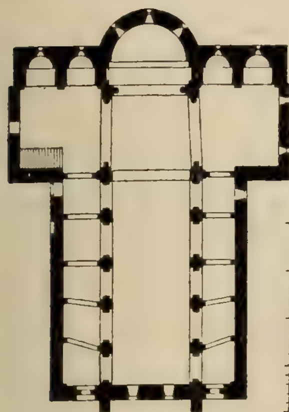

Fig. 28. Sénanque. Plan.[1]
1:800.

Fig. 30. Silvacane. Plan af klostret.[3]
1:800.

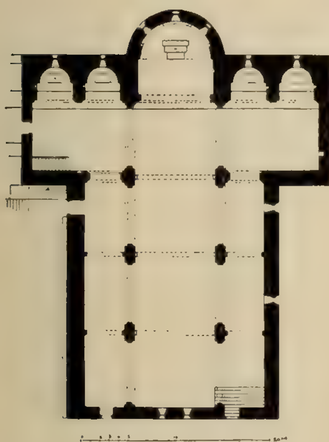

Fig. 29. Le Thoronet. Plan.[2]
1:800.

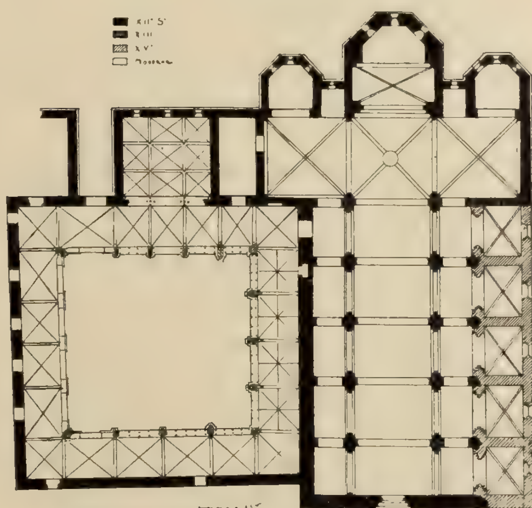

Fig. 31. Fontfroide. Plan af klostret.[4]
1:800.

[1] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 118.

[2] Efter Revoil, Op. cit. II.

[3] Efter Lenoir, Architecture Monastique. Paris 1852, II, fig. 334.

[4] Efter uppmätning af A. Ventre i Congrès archéologique de France à Carcassonne et Perpignan en 1906, p. 62—63.

Detsamma är förhållandet i Le Thoronet.

Le Thoronet[1] (Toronetum) i dép. Var, grundadt 1136 från Mazan. Klostret flyttades från Florièges på 1140-talet till nuvarande plats. Kyrkan (fig. 29) uppförd under andra hälften af 1100-talet. Planen öfverensstämmer helt med den i Sénanque.

Silvacane[2] (Silva-Cana) i dép. Bouches-du-Rhône, stiftadt 1147 från Morimond. Kyrkan (fig. 30), som är uppförd under senare delen af 1100-talet, ansluter sig helt till det enklaste cisterciensersschemat. Långhuset ovanligt kort.

Fontfroide[3] (Fons-Frigidus) i dép. Aude, grundadt 1146 från Grande-Selve. Kyrkan (fig. 31) uppfördes under senare delen af 1100-talet. Äfven här se vi cisterciénserplanen starkt modifierad, i det att såväl högkoret, som de båda yttersta sidokapellen hafva tresidig afslutning, hvilket beror på inverkan af provinsiella traditioner.

De streckade kapellen utmed södra långhusväggen äro tillbyggda på 1400-talet. Vid denna sena tid tillgrep man utan tvekan denna utväg för att öka antalet altarkapell. Åtskilliga exempel finnas därpå i andra kyrkor. — Den intressanta byggnaden har nyligen restaurerats.[4]

Bonnefont (Bonus-Fons) i dép. Haute-Garonne, grundadt 1137 af munkar från Morimond. A. Saint-Paul[5] uppgifver, att dess kyrka sannolikt hade den enkla Fontenay-typen. Kyrkan blef nedrifven 1856. Enlart[6] sätter dess uppförande till omkring 1150.

Flaran[7] (Flaranum) i dép. Gers, grundadt 1151 från l'Escale-Dieu. Att döma af en icke fullt tydlig bild, som återgifves hos Joanne,[8] har kyrkans högkor absid. Koret omgifves å ömse sidor af 2 kapell,[9] som äfven äro försedda med absider. Således en korbildning, som nära ansluter sig till den från Sénanque och Le Thoronet kända. Kyrkan stammar från tiden omkring 1175.

---

[1] Revoil, Op. cit. II, p. 14. — Rostan, Op. cit. — F. Bérard, Etude historique et archéologique sur l'abbaye de Thoronet. Avignon 1884.

[2] Revoil, Op. cit. II, p. 17. — Rostan, Op. cit.

[3] J. de Lahondes, Abbaye de Fontfroide, i Congrès archéologique de France à Carcassonne et Perpignan en 1906, Paris-Caen 1907, p. 61—64 med plan. Den af Dehio-Bezold Taf. 118 meddelade planen är oriktig, ty den saknar de yttre sidokapellen. — Cauvet, Etude historique sur Fontfroide, 1875. — H. Faure, Recherches historiques sur l'abbaye de Fontfroide dans les archives départementales de l'Aude, 1894. — Archives de la Commission des Monum. histor., t. V.

[4] Marcel Aubert, Französisches Referat, i Zeitschrift für Geschichte der Architektur IV (1910—1911), p. 267.

[5] Op. cit., p. 31.

[6] Manuel d'archéologie française I, p. 436, not 6.

[7] Benouville et Lauzun, L'abbaye de Flaran, i Ami des Monuments 1893.

[8] Dictionnaire géograph. III, p. 1497

[9] Enlart, Manuel I, p. 237, not 2.

Bonneval[1] (Bona Vallis) i dép. Aveyron, grundades 1161 med munkar från Mazan. Kyrkan uppfördes under tredje fjärdedelen af 1100-talet. Dess kor blef emellertid ombyggdt på 1300-talet. Dess plan är mig obekant. Långhusets konstruktionssystem öfverensstämmer med det i Fontenay använda.

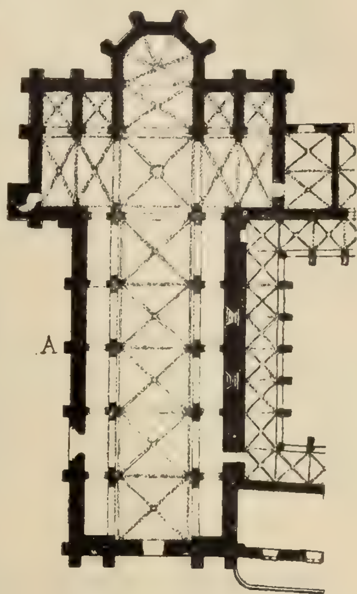
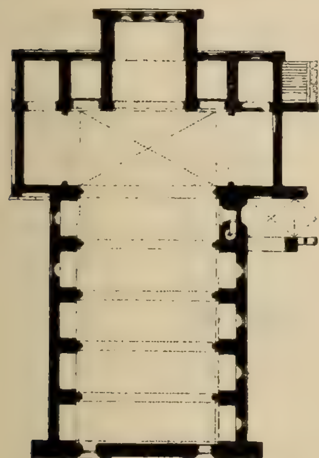

Fig. 32. Loc-Dieu. Plan.[2] 1:800.

Loc-Dieu[2] (Locus-Dei) i dép. Aveyron, anslöts 1162 till cistercienserorden tillika med sitt moderkloster Dalon. Kyrkan (fig. 32) visar det enkla planschemats variant 1, ehuru korslutet är tresidigt. Om byggnadens tillkomsttid har jag icke funnit några uppgifter, men att döma af de uppmätningar, som finnas publicerade i Archives de la Commission des Monuments historiques, torde kyrkan hafva uppförts mot slutet af 1100 talet. Hvalfkonstruktionen med longitudinala tunnhvalf i sidoskeppen synes tala för en tidig datering, men korets gestaltning och en del detaljer synas peka mot århundradets slut. Möjligen är koret senare ombyggdt.

Fig. 33. Silvanès. Plan.[4] 1:800.

Silvanès[3] (Salvanesium) i dép. Aveyron. Grundades 1136. Moderkloster var Mazan. Den väl bevarade och synnerligen intressanta kyrkan (fig. 33) visar den enkla, cisterciensiska grundtypen öfversatt på sydfransk dialekt. Koranläggningen är den normala, men midtskeppet har bredt ut sig på sidoskeppens bekostnad på ett sätt, som är synnerligen typiskt för trakterna utmed Pyrenéerna och i Garonnedalen. Sidoskeppen äro rudimentära och hafva ombildats till en serie sidonischer mellan de i kyrkan indragna sträfpelare, som skola försträfva det ovanligt vidspända tunn-

[1] A. Anglès, Les églises à berceaux transversaux dans la Rouergue, i Bulletin Monumental 1910, p. 24—35. — Jfr äfven Joanne, Op. cit. I, p. 499.

[2] Archives de la Commission des Monuments historiques V, pl. 84.

[3] Archives d. la Com. d. M. h. V, pl. 88. — A. Anglès, L'abbaye de Silvanès, i Bulletin Monumental LXXII, p. 41.

[4] Efter Arch. d. la Com. d. M. h. V, pl. 88.

hvalfvet öfver midtskeppet. Denna på vidrummighet anlagda kyrkotyp återfinnes ofta i dessa trakter, t. ex. i kyrkor i Narbonne, i Perpignan, Carcassonne m. fl. orter. Kyrkan i Silvanès torde stamma från andra hälften af 1100-talet.

Obazine[1] (Obasina) i dép. Corrèze. Ett kloster anlades här af S. Stefan af Obazine. Det anslöts snart efter hans död till cistercienserorden. Kyrkan (fig. 34) är uppförd mellan 1156—1176 med korpartiet såsom äldsta del. Vi se här ett ovanligt långsträckt tvärskepp med 3 sidokapell på hvardera armen. Presbyteriet har i öster en tresidig afslutning. Korplanen torde närmast böra hänföras till grundtypens variant 1, ehuru något utvidgad enligt typ II A.

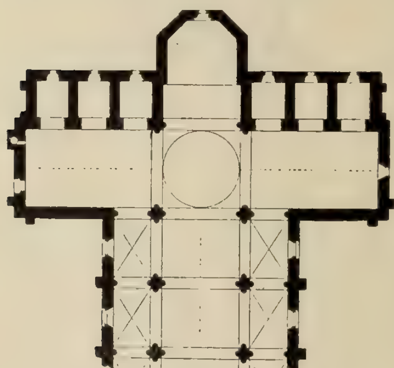

Fig. 34. Obazine. Plan.[2] 1:800.

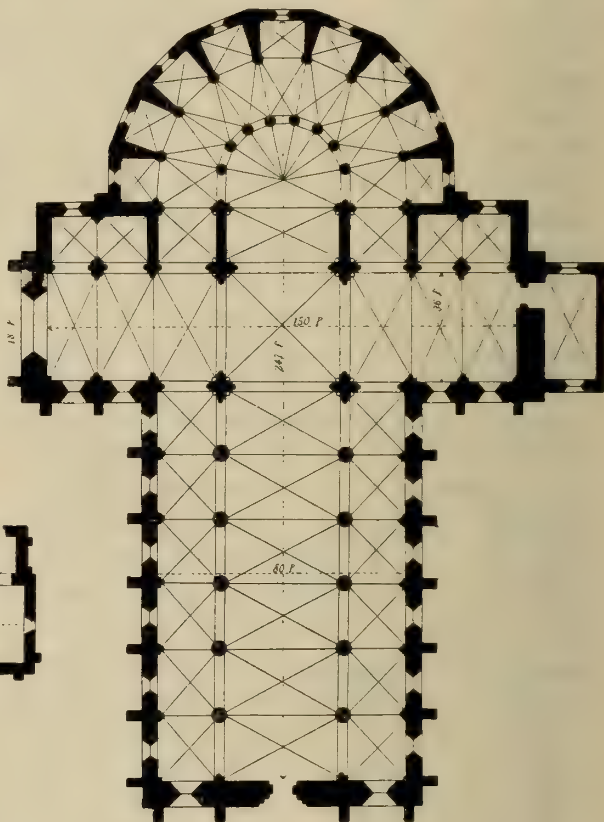

Fig. 35. Savigny. Plan.[3] 1:800.

Af långskeppet är numera större delen rifven.

Clermont (Clarus-Mons) i dép. Mayenne. Grundlagdt 1152 från

[1] VIOLLET-LE-DUC, Op. cit. IX, p. 225. — DIDRON'S Annales archéologiques X, p. 87. — A. DE DION, Op. cit., p. 19 o. pl. C. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 359, 531. — A. MOULINS, L'église d'Aubazine, i Musées et Monuments de France 1907, II, p. 78—80.

[2] Efter DEHIO-BEZOLD, Op. cit., Taf. 191.

[3] Efter A. DE DION, Op. cit., pl. A.

Clairvaux. Dess kyrka från slutet af 1100-talet har en korplan, som ansluter sig till det enkla Fontenay-schemat.[1]

Savigny[2] (Saviniacum) i dép. La Manche, var ursprungligen hufvudklostret för en särskild reformkongregation, Savignykongregationen,[3] hvarom förut talats. Grundad 1112 af Vital l'Ermite växte kongregationen snart ut att omfatta ett rätt stort antal kloster i Frankrike och äfven i England. Emellertid anslöt sig kongregationen år 1147 till cistercienserna, hvarvid Clairvaux blef dess moderkloster.

Den första kyrkan i Savigny blef färdig 1124. Den ersattes emellertid vid århundradets slut, alltså i cisterciensisk tid, med en ny, grundlagd 1175 af abbot Josse. Den nya kyrkan invigdes år 1200. Af denna finnas betydande delar i behåll, använda i den nuvarande kyrkan Savigny-le-Vieux.

Planen till kyrkan 1175—1200 (fig. 35) ansluter sig helt och hållet till den rikare Clairvaux-typen, ja, själfva korrunden med omgång och kapellkrans utgör en nästan exakt kopia af moderklostrets motsvarande delar. I Savigny saknas emellertid kapell på korsarmarnas västra sidor. Man hade säkerligen där icke lika stort behof af mässkapell, som i det stora moderklostret. Korsarmskapellen äro i Savigny förenade genom bågöppningar.

Är den efter A. de Dion angifna dateringen stödd på självständiga och säkra uppgifter, så hafva vi här ett bestyrkande af det allmänna antagandet, att invigningen i Clairvaux år 1174 gällde det runda koret. Ty omedelbart därefter upptages ju denna typ i dotterklostret Savigny. Då de Dion icke angifver grunderna för sin datering, har jag icke kunnat finna, huruvida de nyssnämnda förutsättningarna för slutledningen äro förhanden. Någon direkt anledning att betvifla dem synes icke finnas.

Aulnay (Alnetum) i dép. Calvados, öfvergick år 1147 med Savigny till cistercienserna. Dess kyrka följde enligt A. Saint-Paul[4] antagligen den vanliga, enkla grundtypen för planen. Kyrkan stammade från slutet af 1100-talet.

Bonport[5](Bonus-Portus)i dép. Eure, grundades af Richard Lejonhjärta år 1191 med munkar från Notre-Dame du Val. Kyrkan, som upp-

---

[1] Enligt A. Saint-Paul, Op. cit., p. 31. — Jfr äfven Enlart, Manuel I, p. 237, not 2.

[2] A. de Dion, Op. cit., p. 3—8, 13, 15, 16; pl. A.

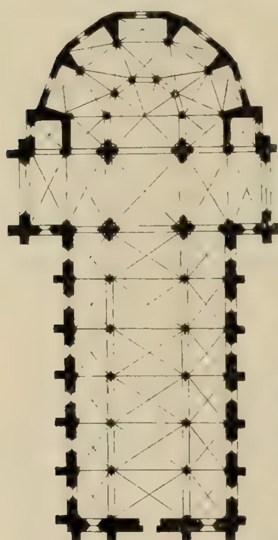
[3] Utom förut angifven litteratur därom se äfven Dom Cl. Aubry, Histoire de la congrégation de Savigny publiée avec introduction et des notes par A. Laveille. Rouen 1898.

[4] Op. cit., p. 31.

[5] Abbé E. Chevallier, Notre-Dame de Bonport. Mesnil-sur-l'Estrée 1904, med plan. — Idem, Guide à l'abbaye de Bonport. Pont-de-l'Arche s. a.

fördes omkr. 1200—1225, har en koranläggning enligt den rikare Clairvaux-typen. Den har 7 kapell i kransen.

Le Breuil-Benoit[1] (Brolium-Benedicti) i dép. Eure. Detta kloster grundades redan 1137 af munkar från Vaux de Cernay och tillhörde Savignykongregationen. Med denna öfvergick klostret 1147 till cistercienserorden. De nu befintliga ruinerna af kyrkan tillhöra en byggnad, uppförd c:a 1190—1224. Dess plan (fig. 36) visar den rikare Clairvaux-typen, ehuru något reducerad. Omgångskapellen äro endast 5 och tvärskeppsarmarna äro kortare och hafva endast ett östkapell hvardera. Typen är omisskännlig. Liksom Savigny har äfven Breuil-Benoit efterliknat den i Clairvaux förebildade månghörniga formen på kapellkransens ytterkontur. — Af det ståtliga koret återstå nu endast ruiner. Kyrkans långhus restaurerades på 1850-talet af ägaren.

Fig. 36. Le Breuil Benoit. Plan.[3] 1:800.

Mortemer[2] (Mortuum-Mare) i dép. Seine-Inférieure. Grundadt 1137. Moderkloster var Ourscamp. Kyrkan ligger nu fullkomligt i ruiner. Den tycks egendomligt nog vara började i väster, och de östra delarna äro de senast uppförda. Om jag förstått Reigners beskrifning rätt, så ansluter sig koret till det vanliga nordfranska katedralschemat med omgång och särskildt utbyggda kapell. Här har man alltså redan på 1200-talets allra första år öfvergifvit ordenstraditionerna. — Det måste ju dock framhållas, att Clairvaux-planen gifvetvis var ägnad att föra korgestaltningen öfver till det nordfranska katedralschemat. De äro ju parallellföreteelser, utgångna ur samma ursprungstyp, men formade och utvecklade under olika förutsättningar.

Vaux de Cernay[4] (Valles-Sarnay) i dép. Seine-et-Oise, grundlades 1118 såsom filial till Savignykongregationen och öfvergick med denna till cistercienserorden år 1147. Vi hafva redan i det föregående (p. 31) behandlat kyrkans plantyp (fig. 4), som befunnits vara en variant af den äldre cluniacenserplanen. Att korplanen i Vaux de Cernay icke har

---

[1] A. DE DION, Op. cit., p. 13, 15, 17; pl. B. — Abbé E. CHEVALLIER, Op. cit., p. 105.

[2] L. REIGNER, Excursion à Lyon-la-Forêt, Mortemer et Lisors (13 juillet 1905), i Mémoires de la société historique et archéologique de Pontoise et du Vexin XXVIII:1, p. 75—83. Pontoise 1907.

[3] Efter A. DE DION, Op. cit., pl. B.

[4] Litteraturhänvisningar p. 31, not 2.

något direkt med cistercienserna att skaffa, har äfven framhållits. Koret, påbörjadt omkring 1140, var nämligen uppfördt, innan anslutningen till cistercienserna ägde rum, och den öfriga delen af kyrkan var helt visst äfven planlagd, ehuru utförandet däraf fortskred långsamt, så att hela kyrkan knappast blef fullt färdig förrän mot 1100-talets slut. Långhuset och framför allt hvalfsystemets gestaltning kan därför hafva rönt inflytande från det cisterciensiska hufvudområdet i Burgund.

Royaumont[1] (Regalis-Mons) i dép. Seine-et-Oise, grundades af Ludvig den helige år 1228 med munkar från Citeaux. Kyrkan, som invigdes 1235, är numera förstörd. Den hade ett nordfranskt gotiskt högkor. Tvärskeppsarmarna hade sidokapell, den norra både på östra och västra sidan, den södra endast på den östra. Fullständigt nordfranskt gotiskt bygge.

Ourscamp[2] (Ursi-Campus) i dép. Oise, grundades 1129 med munkar från Clairvaux. Dess första, sannolikt obetydliga kyrka invigdes 1134. Mot midten af 1100-talet uppfördes emellertid en ny, stor kyrka, invigd 1201. Af denna stora kyrka finnas numera endast smärre rester i behåll, nämligen delar af tvärskeppet och dess kapell samt af den västligaste travéen. M. Lefèvre-Pontalis har emellertid kunnat rekonstruera denna kyrkas plan, såsom fig. 37 återgifver densamma. I huru pass

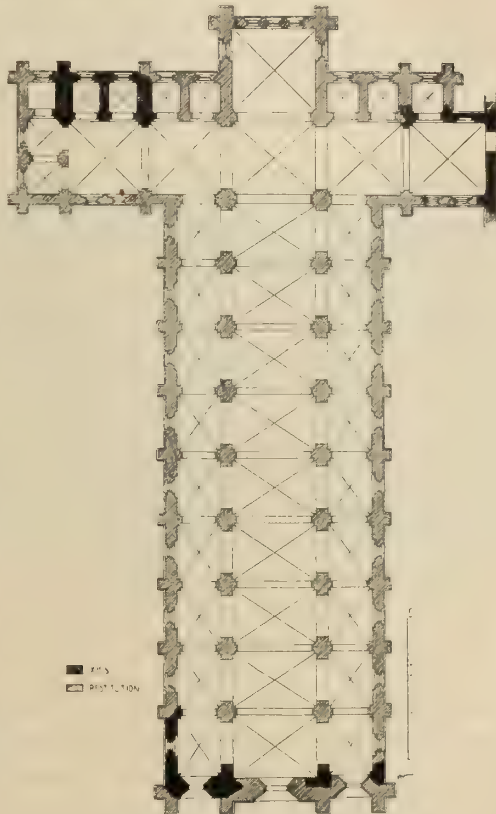

Fig. 37. Ourscamp. Plan af 1100-talskyrkan. Rekonstruktion af E. Lefèvre-Pontisal.[3] — Pontalis
1:800.

[1] Ph. Lauer, L'abbaye de Royaumont, i Bulletin Monumental LXXII, p. 215, med plan. — A. Bouillet, L'abbaye de Royaumont, i Notes d'Art et d'Archéologie Janvier, Févr., Mars 1906. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 115. — Bilson, Op. cit., p. 216, not 3; 221.

[2] E. Lefèvre-Pontalis, Église d'Ourscamp, i Congrès archéologique de France à Beauvais en 1905. Paris-Caen 1906, p. 165—169 med planer. — Archives de la Comm. des Monum. hist. II. — Peigné-Delacourt, Histoire de l'abbaye de Notre-Dame d'Ourscamp. Amiens 1876. — Matthaei, Op. cit., p. 61. — Holtmeyer, Op. cit., p. 64.

[3] Op. cit., vid p. 166. Det svarta utmärker stående partier, det skrafferade rekonstruktion.

hög grad denna rekonstruktion är hypotetisk, framgår icke fullt klart af hans text. Kyrkan hade enligt denna plan ett mycket utsträckt tvärskepp med kapell på östra sidan. Den södra korsarmen hade 3 kapell, den norra 4. Till den norras gafvelsida slöto sig äfven kapell. Vi se här en korplan, som närmast liknar den vi förut känna från La Ferté (fig. 13), men än ytterligare utbildad i den riktning, som förebildats af Pontigny (fig. 15), nämligen med kapell äfven på gafvelsidan af korsarmen. Korplanen kan sägas utgöra ett mellanstadium mellan typerna II A och II C. Då koranläggningen med största sannolikhet hörde till den först uppförda delen, torde den kunna dateras till 1150- eller 1160-talet. Detta kor ersattes omkring 1280 af ett nytt, gotiskt med omgång och kapellkrans, ett kor, där den cisterciensiska traditionen icke på något sätt gör sig gällande.

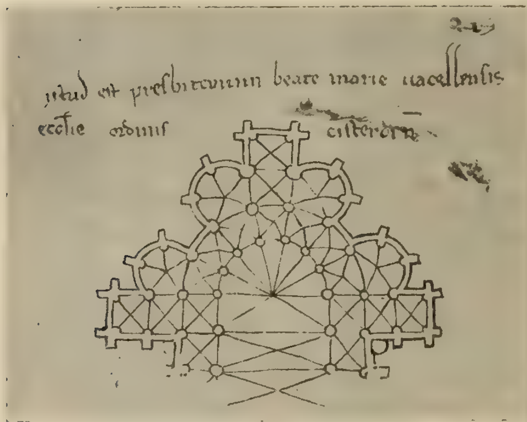

Fig. 38. Vaucelles. Plan af den 2:dra kyrkans kor enligt teckning af Villard de Honnecourt.[2]

Longpont[1] (Longus-Pons) i dép. Aisne, grundadt 1132 från Clairvaux. Kyrkan ombyggdes i början af 1200-talet och invigdes 1227. Af denna anläggning finnas ståtliga ruiner. Kyrkan är en gotisk katedral såväl i plan som uppbyggnad och erinrar påfallande om den närbelägna katedralen i Soissons. Longponts klosterkyrka har icke bevarat något af ordenskaraktären.

Vaucelles[3] (Valcellæ) i dép. Nord, stiftades år 1132. Moderkloster var Clairvaux. Rester finnas kvar af klostrets andra kyrka, som uppfördes i början af 1200-talet. Åtminstone det östligaste partiet, koret, torde hafva utförts under ledning af Villard de Honnecourt och Pierre de Corbie. Invigning ägde rum 1235. Villard har i sin skissbok efterlämnat en teckning öfver korets plan[4] (fig. 38). Öfverskriften

---

[1] Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 112. — Bilson, Op. cit., p. 221.

[2] Efter Willis' edition af skissboken, pl. XXXII.

[3] Willis edition af Villard de Honnecourt's skissbok (jfr p. 70, not 4) pl. XXXII o. p. 103—104. — Voyage littéraire I: 2, p. 257. — A. Wilbert, Substructions de la seconde église de Vaucelles, érigée au XIII:e siècle sur les plans et sous la direction de Villard de Honnecourt, i Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai XXVIII: 2. — Enlart, Villard de Honnecourt et les cisterciens, i Op. cit., p. 17, not 1.

[4] Skissen återfinnes öfverst på det sjuttonde bladets rätsida i originalet.

säger: »istud est presbiterium beate marie vacellensis eccl[es]ie ordinis cisterci[e]n[sis].» Skissen visar oss en rikt utbildad, gotisk korplan,[1] som icke förråder det minsta drag af cisterciensisk ordenstradition, hvilket däremot var fallet med den förut omtalade planskissen (p. 70 och fig. 21) för en cistercienserkyrka i Villards skissbok. Det enda, som man möjligen skulle kunna säga bero på cisterciensisk tradition är den kvadratiska formen för en del af omgångskapellen.[2]

Kyrkan i Vaucelles blef förstörd under 1700-talet. Af 1200-tals byggnaden återstår blott grunden till en del af koret samt ett kapitäl från skeppet.

NEDERLÄNDERNA.

Om cistercienserklostren i Nederländerna hafva tyvärr endast ytterst sparsamma underrättelser stått till mitt förfogande. Trots sin knapphet kunna de dock bidraga till belysningen af vårt problem.

Aulne[3] (Alna) i Belgien. Sedan 600 talet existerade i Aulne ett benediktinerkloster. Emellertid tillkallades år 1147 munkar från Clairvaux, hvilka införde cistercienserregeln. Angående den kyrka, som funnits på 1100-talet, är intet bekant. De nu befintliga ruinerna tillhöra en kyrka, som började uppföras 1214 och som slutfördes under 3:dje fjärdedelen af 1200-talet. Denna kyrkas plan återgifves i fig. 39. Vi se här det cisterciensiska planschemat omsatt i gotisk dräkt. Den förnämsta ändringen är det polygona slutet på presbyteriet. Att väggarna mellan östkapellen saknas, hör också till de modifikationer, som typen undergick under denna senare period. De båda utskjutande kapellen på östsidan stamma från 1758. Förhallen med västfasaden stammar likaledes från 1700-talet.

---

[1] Enlart skrifver i sitt arbete Origines etc. p. 228 i sammanhang med behandlingen af Citeaux-planen, att en likartad plan återfinnes i Vaucelles, af hvilken Villard de Honnecourt lämnat en teckning. Detta kan endast bero på en förväxling mellan den förut nämnda teckningen, fig. 21, och den verkliga planen af Vaucelles.

[2] Man bör med denna plan jämföra en annan i Villards skissbok befintlig plan med inskriften: »istud bresbiteriu[m] invener[un]t ulardus d'hunecort & petrus de corbeia i[nte]r se disputando.» Den skiljer sig från Vaucelles-planen hufvudsakligen genom att kvadratiska kapell införts mellan de absidiala. Jfr Willis' edition af skissboken, pl. XXVIII.

[3] L. Cloquet, L'abbaye d'Aulne, i Revue de l'art Chrétien 1898, p. 369—376, 456—467. — G. Boulemont, L'abbaye d'Aulne, origines, splendeurs, épreuves et ruines etc. IIe fasc. contenant la déscription complète des ruines. Namur 1898.

Alla de typiska cisterciensiska elementen i korplanen återfinnas här. Den polygona korafslutningen är ju blott en gotisk öfversättning af den äfven tidigare förekommande planvarianten med absid på högkoret. Men vi se också här typens begynnande upplösning under gotikens inverkan. Borttagandet af kapellens mellanväggar och kapellens arkitektoniska indragande i det öfriga kyrkorummet har redan upphäft kapellpartiets egenskap af självständig byggnadsdel. Kapellen äro nu liksom inarbetade i kyrkorummet. Det skulle icke dröja länge, innan de helt skulle uppslukas af den gotiska byggnadskonstens tendens att organiskt sammansmälta och sammandraga alla delarna af korplanen till en enda sammanvuxen, komplicerad organism, där ingen del kan borttagas utan att det hela faller samman.

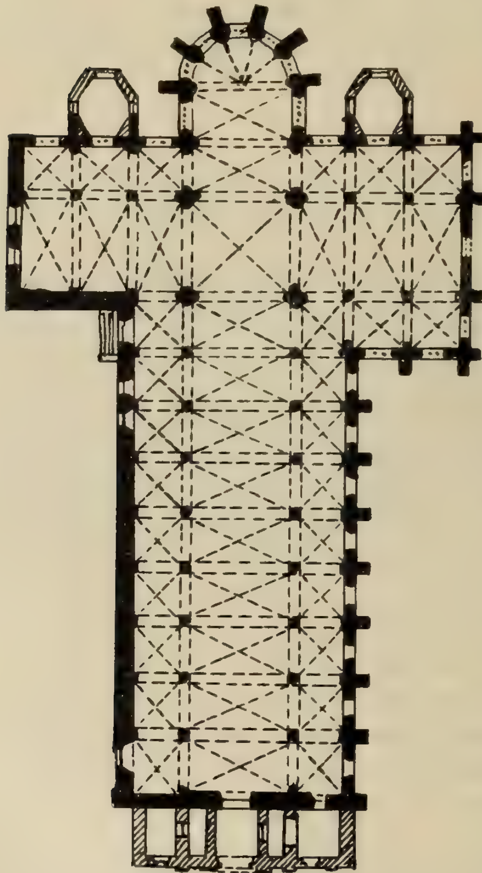

Fig. 39. Aulne. Plan.[2] 1:800.

Vi hafva redan ofvan uttalat en förmodan, att den kyrka, som uppfördes i Morimond under första hälften af 1200-talet och hvilken beskrifves af Dubois, sannolikt hade en korplan, öfverensstämmande med den i Aulne.

Ännu ett exempel på densamma finnes bevaradt i det belgiska klostret Villers[1] (Villarium), grundadt 1146 från Clairvaux. Jag har icke haft någon plan däraf tillgänglig, men enligt uppgifter i Cloquets ofvan citerade uppsats om Aulne uppgifver han, att Villers har en med Aulne identisk korplan samt är uppfördt vid samma tidpunkt.

Orval (Aurea-Vallis) i Belgien (Luxemburg), grundadt 1132 från Trois-Fontaine. Detta klosters kyrka, om hvilken jag saknar närmare upp-

---

[1] G. Boulemont, Les ruines de l'abbaye de Villers.

[2] Omritad efter Cloquet, Op. cit., pl. XIX. Hvalfbeteckningarna äro af mig införda efter de i samma arbete meddelade sektionsritningarna.

gifter, skall enligt uppgift af A. de Dion[1] hafva en korplan af den rikare Citeaux-typen.

Aduard[2] (S. Bernardus in Adwert) i Holland, grundades 1192 med munkar från Klaarkamp. Den första kyrkan blef småningom för liten, och en ny skulle uppföras. Abbot Wigbold sände 1224 en lekbroder till Clairvaux, den helige Bernhards kyrka, för att studera densamma och uppmäta dess plan. Omkring 1230 började det nya kyrkobygget, som skred framåt, så att kyrkan kunde invigas 1263. Tyvärr äro klostret och kyrkan numera fullkomligt försvunna, men af en beskrifning öfver kyrkan framgår tydligt, att hon uppförts efter Clairvaux-planen. Huru denna i detalj var gestaltad, kan man icke sluta däraf. Kyrkan var af tegel. Den utgör ett intressant exempel på den roll, som S. Bernhards kyrka i Clairvaux spelade vid valet af förebild för nya kyrkor utom ordensklostren. Och särskildt är berättelsen om sättet för planens förmedling af största intresse.

SCHWEIZ.

De schweiziska klostren äro jämförelsevis väl kända genom Rahns sammanställning af desamma.[3] De kunna topografiskt naturligt indelas i tvenne grupper, hvardera bestående af 4 kloster, den ena tillhörande det franska Schweiz, den andra belägen inom dess tyska område.

Bonmont[4] (Bonus-Mons) i kanton Waadt. Grundlades 1131 med munkar från Clairvaux. Kyrkan (fig. 40) ansluter sig i planen till Fontenay-typen. Äfven dess konstruktion öfverensstämmer med den i Fontenay. Huru presbyteriets östparti varit beskaffadt, är dock icke fullt klart, då detsamma numera är bortrifvet. För den af Rahn antydda polygonala formen angifves såsom grund en uppgift af dåvarande (c:a 1870) ägaren till ruinen, hvilken vid något tillfälle trott sig kunna konstatera denna. Såsom säker torde den icke få anses. Rahn angifver inga bestämda

[1] Op. cit., p. 19.

[2] J. Nanninga Uitterdijk, Etude sur l'abbaye d'Aduard, i Bulletin Monumental 1874, p. 216—235.

[3] J. R. Rahn, Die mittelalterlichen Kirchen des Cistercienserordens in der Schweiz, i Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich XVIII, p. 65—88. Zürich 1872. — Jfr W. Gisi, Zur Geschichte der westschweizerischen Cistercienserklöster, i Anzeiger für schweiz. Geschichte. N. F. XVII, 1886, nr 4.

[4] Rahn, Op. cit., p. 80—81. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 359, 362, 529; Taf. 99.

byggnadsdata för kyrkan, men af den ålderdomliga konstruktionen att döma torde kyrkans uppförande hafva ägt rum omkring midten af 1100-talet.

Kyrkan är numera vanställd genom senare inbyggnader och våningsindelningar.

Hauterive[1] (Alta-Ripa) i kanton Freiburg, stiftades 1138 med munkar från Cherlieu i Frankrike. Kyrkan (fig. 41) ansluter sig i plan och konstruktion till Fontenay-typen. Sannolikt hade äfven presbyteriet tunnhvalf, hvilka ersattes i början af 1300-talet med nuvarande krysshvalf.

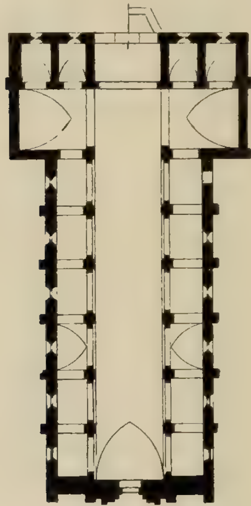

Fig. 40. Bonmont. Plan.[2]
1:800.

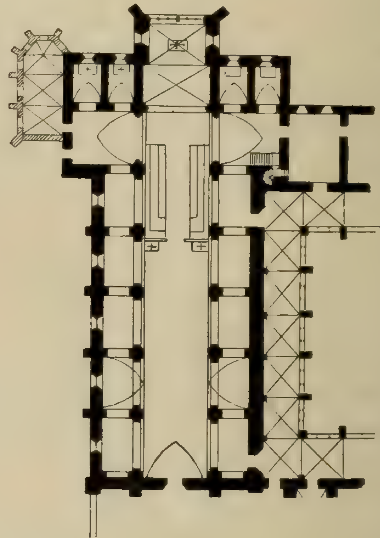

Fig. 41. Hauterive. Plan.[3]
1:800.

Samtidigt upptogs det stora östra korfönstret (1327). Dettas präktiga glasmålningar befinna sig sedan 1856 i Münstern i Freiburg. — På 1700-talet undergick kyrkan förändring, hvarvid detaljerna förvanskades. Se-

[1] Rahn, Op. cit., p. 81. — Anzeiger für schweizerische Alterthumskunde. Zürich 1872. H. 2, p. 346. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 359, 362, 529; Taf. 99,118,193. — Rahn gifver en felaktig plan, där koret framställes abnormt djupt och tvärskeppet för smalt. Detta har anmärkts af A. de Dion, Op. cit., p. 22—23. Han gifver å pl. F en riktig plan efter egna mätningar. — Genoud, Hauterive 1138—1884, i Revue de la Suisse Catholique 1885 och 1886. — Un cul-de-lampe de l'ancienne abbaye Hauterive i Revue de l'art Chrétien 1895, jan.

[2] Efter Rahn, Op. cit., Taf. I.

[3] Omritad efter A. de Dion, Op. cit., pl. F.

dan 1904 har kyrkan restaurerats. Företagna gräfningar hafva visat, att kyrkan ursprungligen haft förhall i väster.[1]

Angående bestämningen af kyrkans ålder må anföras, att en urkund från 1142 omnämner en invigning af kyrkan i Hauterive. Hvad denna invigning gällde, är icke angifvet. Den kan möjligen hafva gällt korafdelningen. Kyrkan anses vara i hufvudsak uppförd under senare hälften af 1100-talet.

Hautcrêt[2] (Alta-Crista) i kanton Waadt, grundadt 1143 med munkar från Cherlieu. Kyrkan förstördes sannolikt strax efter reformationen. Den var antagligen från 1100-talet, ty 1166 lämnade biskopen af Lausanne bidrag till dess byggande.

Montheron[3] (Thela) i kanton Waadt, stiftadt 1135 från Bellevaux. Kyrkan rifven omkring år 1778.

Frienisberg[4] (Aurora) i kanton Bern, stiftadt 1138; moderkloster var Lützel i Elsass. Af kyrkan (fig. 42) återstå numera endast södra tvärskeppet och delar af södra sidoskeppet. Dessa rester tillåta dock en ganska tillförlitlig analogirekonstruktion af planen. Den ansluter sig till det enkla Fontenay-schemat. Genom sin konstruktion öfverensstämmer Frienisberg, så vidt man af resterna kunnat döma, med Bonmont och Hauterive och torde tillhöra tiden närmast omkring 1150.

Wettingen[5] (Marisstella) i kanton Aargau. Stiftadt 1227 med munkar från Salem i Baden. Kyrkan (fig. 19) är en flattäckt pelarbasilika med en plan, som sannolikt ursprungligen följt det enkla Fontenay-schemat. Vi finna här en påfallande ringa bredd på tvärskeppet. Sidokapellen äro liksom indragna i tvärskeppet och framträda icke utåt så-

[1] J. Zemp, Schweizerisches Referat, i Zeitschrift für Geschichte der Architektur II (1909—1909), p. 57—58.

[2] Rahn, Op. cit., p. 78. — Mémoires et documents de la société d'histoire et d'archéologie de la Suisse Romane XII, p. 28.

[3] Rahn, Op. cit., p. 78.

[4] Rahn, Op. cit., p. 81.

[5] Rahn, Op. cit., p. 83—84. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 534; II, p. 352; Taf. 193. — H. Lehmann, Führer durch die ehemalige Cistercienser-abtei Wettingen. Mit 10 Taf. Aarau 1894 (ref. i Zeitschrift für christliche Kunst 1894, n:r 11). — G. Müller, Die kurze und einfache Uebersicht des Gotteshauses Wettingen vom Jahre 1807—1817 i Cistercienser-Chronik n:r 50. — B(aer), Von den Chorstühlen der ehemaligen Cistercienserabtei Wettingen, i Schweizer Kunstkalender 1907, n:r 610. Ang. de berömda glasmålningarna se: W. Lübke, Die Glasgemälde im Kreuzgange zu Kloster Wettingen, i Mittheil. d. antiquar. Gesellsch. in Zürich XIV, H. 5 (1862). — H. E. v. Berlepsch, Die Glasgemälde im Kreuzgange des ehemaligen Klosters Wettingen, i Kunstgewerbeblatt-Beilage zu Lützows Zeitschrift für bildende Kunst XXI (1886). — Zeitschrift des Kunstgewerbevereins in München 1886, n:r 3, 4. — Detzel, Die Schweizer Scheiben im Kloster Wettingen bei Baden, i Archiv für christliche Kunst XXIII (1905), p. 57 o. 65.

som självständig arkitektonisk del af byggnaden. Det är en liten reduktion af den ursprungliga typen, där kapellens roll af särskilda, mera privata sidorum är klart uttryckt såväl i plan som uppbyggnad.

Till den å planen med svart markerade koranläggningen lades sedermera en omgång rundt presbyteriet, hvars yttermurar bibehöllos ogenombrutna. I de små absiderna, anlagda i fonden på de långsgående omgångsarmarna, samt i den östra armen hafva vi att tänka oss altaren uppställda. Jag har å planen streckat det tillagda partiet.[1] Rahn har egendomligt nog icke särskilt de båda byggnadsperioderna,

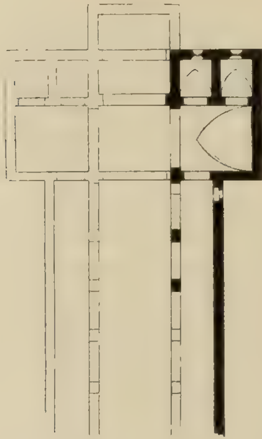

Fig. 42. Frienisberg. Plan.[2]
1 : 800.

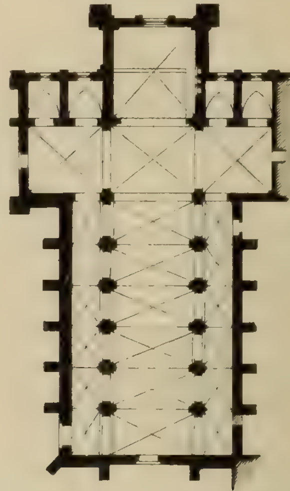

Fig. 43. Kappel. Plan.[3]
1 : 800.

utan synes hänföra båda till en anläggning, som invigdes 1256. Emellertid känna vi ännu en invigning från 1294, då biskop Eberhard i Konstanz invigde högaltaret och »kapellen med deras 13 altare». Just denna uppgift om de många altarena göra det ganska sannolikt, att 1294 års invigning gällde det med omgången tillökade koret. Det faller sig rätt svårt att placera de 13 altarena utan att äfven tillgripa omgången. Att icke äfven den öfriga delen af kyrkan kan hänföra sig till året 1294, såsom ansetts, har Rahn på grund af detaljformernas karaktär i detta parti ådagalagt.

Munkkoret har tydligen omfattat större delen af korsmidten samt långskeppets östligaste travée. Väster därom stod det såsom pulpitum

[1] Jfr ofvan p. 69.

[2] Efter Rahn, Op. cit., Taf. I.

[3] Efter Rahn, Op. cit., Taf. I.

utformade stenskrank, som bildade munkkorets begränsning. — Någon förhall på västfasaden är här icke bekant.

Kappel[1] (Capella) i kanton Zürich, är stiftadt år 1185. Moderkloster var Hauterive. Nuvarande kyrka (fig. 43) är icke stiftelsens första gudstjänstbyggnad. Den är ej heller enhetligt utförd. Tvärskepp och korafdelning stamma från senare hälften af 1200-talet och följa Fontenay-typen. Långhuset är uppfördt under 1300-talets förra hälft. Märk de trenne nischerna i presbyteriets södra mur. De utgöra de förut (p. 37) omtalade platserna för den officierande prästen och hans båda medhjälpare. Dessa platser hafva här fått en monumental gestaltning i sten. Annars äro de oftast af trä. — Förhall i väster saknas.

S. Urban[2] (S. Urbanus) i kanton Luzern. Stiftadt 1195 från Lützel. Om utseendet af dess medeltida kyrka är intet närmare bekant. Den ersattes nämligen 1711—1717 af ett barockbygge. Man vet, att en kyrka nybyggdes på 1200-talet.

I Schweiz råder alltså beträffande plantypen den största enhetlighet. Fontenay-typen har allmänt antagits i alla de kända kyrkor, som uppförts under tiden 1150—1250. Först mot slutet af 1200-talet gör sig behofvet af utvidgning gällande, hvilket tillfredsställes genom anordnande af en enkel omgång kring presbyteriet. Inflytandet från Burgund, till hvilket det västliga Schweiz egentligen kan räknas, synes hafva gjort sig mycket starkt gällande att döma af konstruktionssystemet.

ITALIEN.

För kännedomen om de italienska cistercienserklostren har jag varit så godt som uteslutande hänvisad till Enlart's arbete rörande desamma.[3] De ur konstruktionens och detaljutbildningens synpunkt så ytterst in-

[1] Rahn, Op. cit., p. 85—87. — Hottinger, Zeller-Werdmüller o. Rahn, H. Bullingers Beschreibung des Klosters Kappel und sein heutiger Bestand, i Mittheil. d. antiquar. Gesellsch. in Zürich XXIII, H. 4. — Rahn, Wandgemälde in der Klosterkirche zu Kappel, i Anzeiger für Schweizerische Alterthumskunde, N. F. 1884.

[2] Rahn, Op. cit., p. 78. — Th. von Liebenau, Zur Geschichte des Klosterbaues St. Urban, i Anzeiger für Schweiz. Alterthumskunde 1883, n:r 3. — Idem, Die Filiation von St. Urban, ibid. N. F. XIV, nr 5. — Idem, Die Abtei St. Urban und die Könige von Frankreich, ibid. N. F. XVI, nr 5. — Geschichte des Klosters St. Urban, i Cistercienser-Chronik 1898, nr 111—117.

[3] Enlart, Origines françaises de l'architecture gotique en Italie. Paris 1894. — Jfr äfven Frothingham, Introduction of Gothic architecture into Italy by the French Cistercian monks, i American Journal of Archæol. VII.

tressanta italienska klosterkyrkorna, hvilka spelat en högst betydande roll i den italienska byggnadskonstens medeltida utveckling, förete däremot för det här föreliggande planstudiet väsentligt mindre intresse. De bidraga visserligen att bestyrka, huru ofantligt allmänt det enkla Fontenay-schemat upptagits i alla länder, men de lämna icke några bidrag till kännedom om denna typs vidare utveckling inom orden. Vi kunna därför fatta oss mycket kort om desamma. Vi börja norrifrån.

Chiaravalle di Milano (Clara Vallis) i Lombardiet, grundlades

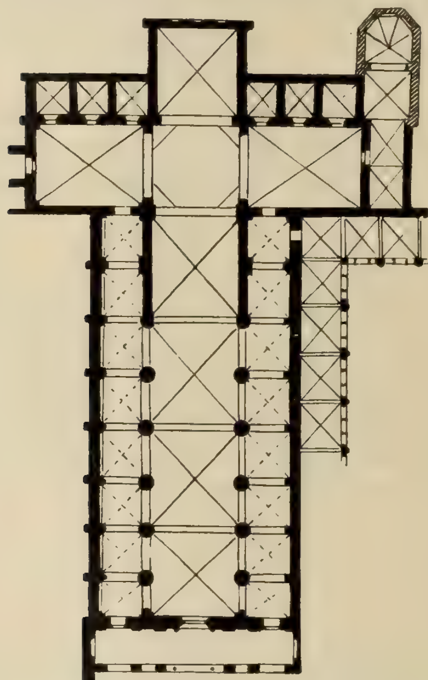

Fig. 44. Chiaravalle di Milano. Plan.[1] 1:800.

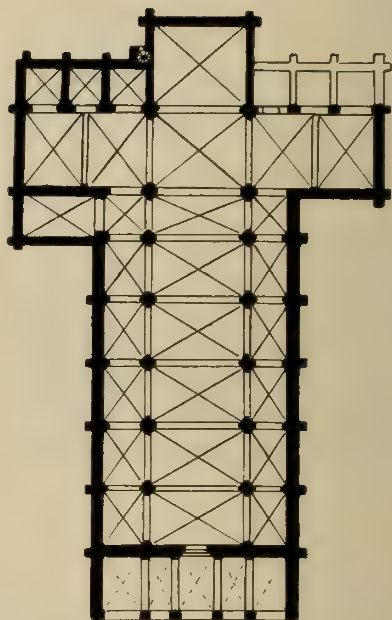

Fig. 45. Chiaravalle di Castagnola vid Ancona. Plan.[2] 1:800.

1136 med munkar från Clairvaux. Den ännu bevarade kyrkan (fig. 44) anses af Enlart[3] vara färdig 1221. En i kyrkan befintlig inskription angifver nämligen, att den invigdes 1221 af biskopen i Milano.[4] Dehio-Bezold[5] anse dock, att denna invigning endast kan gälla någon restaurering af kyrkan, hvars karaktär visar hän mot 1100-talet såsom bygg-

[1] Omritad efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 192.
[2] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 192.
[3] Op. cit., p. 68.
[4] Ibid., p. 15.
[5] Op. cit. I, p. 531.

nadstid. Då koranläggningen sannolikt är den först uppförda delen, torde dess daterande till senare hälften af 1100-talet vara berättigadt.

Planen följer det enkla schemat, dock med 3 sidokapell på hvardera korsarmen. Att observera är den östligaste midtskeppskvadraten, som med massiva murar är afskild från sidoskeppen. Konstruktivt betingas förstärkningen af detta murparti af det stora, rikt utbildade centraltornet af tegel öfver korsmidten, hvilket här trots ordensstatuterna kom-

Fig. 46. S. Galgano. Klosterkyrkan.[1]
1 : 1000.

mit till utförande. Den liturgiska indelningen af kyrkan har sannolikt anslutit sig härtill på så sätt, att munkkorets västra afslutningsskrank uppställts mellan dessa midtskeppsmurars västra ändar. Möjligen kan man häruti se en inverkan från äldre cluniacensisk anordning.[2]

I väster en förhall. Den nuvarande ej ursprunglig, men en sådan existerade antagligen redan från början enligt förefintliga spår.[3]

[1] Efter CANESTRELLI, Op. cit., fig. 21.

[2] Jfr vidare därom vid behandlingen af Pforte i Tyskland, p. 149, där äfven litteraturhänvisningar finnas. — Öfver korsmidten hade de cluniacensiska kyrkorna i regel ett stentorn.

[3] Jfr i öfrigt U. NEBBIA, I recenti restauri della Badia di Chiaravalla Milanese, i Bolletino d'Arte 1910.

Chiaravalle della Colomba (Columba) i Lombardiet, grundadt 1137 från Clairvaux. Kyrkan hade enligt Enlart[1] två sidokapell på tvärskeppsarmarnas östra sida, hvarjämte kapell äfven äro anlagda på gafvelsidorna ungefär som i Pontigny. Förhall i väster. Slutet af 1100-talet.

Chiaravalle di Castagnola[2] (S. M. de Castaneola) vid Ancona i Markerna, stiftadt 1147 från Loccelio. Kyrkan färdig omkring år 1200. Korplanen (fig. 45) öfverensstämmer med den i Chiaravalle di Milano. Kapellet i vinkeln mellan långhuset och norra tvärskeppet visar en viss utvidgning af typen hän mot schema II B. Jag känner ej, om detta kapell är ursprungligt. Förhall i väster.

S. Galgano[3] (S. Galganus) i Toscana, grundades 1201 med munkar från Casamari. Denna kyrka, af hvilken ståtliga ruiner ännu finnas kvar, är byggd enligt en korplan (fig. 46), som ansluter sig helt till schema II B. Dock saknas mellanväggar i kapellen på tvärskeppets västsida. Af befintliga dokument framgår, att kyrkan uppfördes under 2:dra och 3:dje fjärdedelarna af 1200-talet, korpartiet först.

Kyrkan har spelat en icke obetydlig roll genom det inflytande, den utöfvade på det stora dombygget i Siena.

S. Martino sul Monte Cimino[4] (S. Martinus de Montibus Viterbii) nära Viterbo i Latium, grundades 1150 från San Sulpizio. Kyrkan (fig. 47) började uppföras omkring 1215 och slutfördes före århundradets slut. Korafdelningen är det äldsta partiet. Ett västkapell på södra korsarmen. Märk den lilla ingången till detsamma från södra sidoskeppet. Absidens polygona form beroende på gotiska inflytelser.

Valvisciolo[5] (Valviscoli) nära Sermoneta i Latium. Det är en rätt liten kyrka (fig. 48), uppförd under slutet af 1100-talet och 1:sta hälften af 1200-talet. Den är 3-skeppig, men saknar tvärskepp. Koranläggningen består af ett fyrkantigt högkor med rak östmur, flankeradt af ett mindre, fyrkantigt kapell på hvardera sidan, utgörande direkta fortsättningar på sidoskeppen. Denna plan är visserligen en afvikelse från

---

[1] Op. cit., p. 70.

[2] Enlart, Op. cit., p. 71—74. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 531; Taf. 192, 196. — L. Cucchi, Chiaravalle nella storia e nell'arte, i Marche illustrate 1908, N. S. III, n:r 4—5.

[3] A. Canestrelli, L'abbazia di S. Galgano. Firenze 1896. Utmärkt monografi. — Enlart, Op. cit., p. 48—56. — Idem, L'abbaye de S. Galgano au treizième siècle, i Mélanges d'archéologie et d'histoire (1891) XI, p. 201—240. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 501; Taf. 538, 541, 593.

[4] Enlart, Op. cit., p. 57—64. — P. Egidi, L'abbazia di S. Martino sul Monte Cimino secondo documenti inediti, i Rivista storicha benedittina 1906, I, n:r 4.

[5] Enlart, Op. cit., p. 64—67.

det normala,[1] men kan också uppfattas såsom en reduktion af Fontenay-typen. Den östligaste travéen närmast kor och kapell gör tjänst som tvärskepp. Vi finna på norra sidan den port, som plägar finnas å tvärskeppsgafveln. Midt emot ligger ingången till sakristia och kapitel. I sin konstruktion och sin detaljbildning visar kyrkan stora likheter med de partier af Vaux de Cernay, hvilka härstamma från dess cisterciensiska tid.

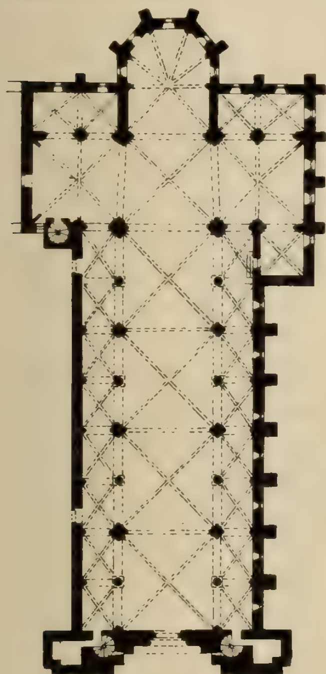

Fig. 47. S. Martino sul Monte Cimino. Plan.[2] 1:800.

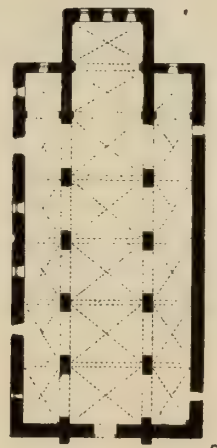

Fig. 48. Valvisciolo. Plan.[3] 1:800.

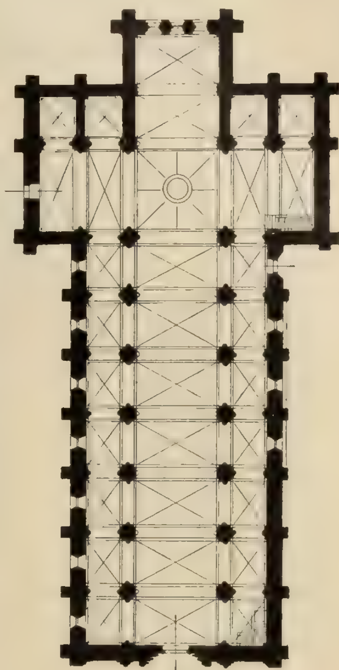

Fig. 49. Fossanova. Plan.[4] 1:800.

Fossanova[5] (Fossa-Nova) ligger mellan Piperno och Sonnino sydost om Rom. Det grundades 1135 med munkar från Haute-Combe. Den väl bibehållna kyrkan (fig. 49) är ett för den italienska gotikens historia

[1] Janauschek säger (Op. cit., p. LXXVI), att Valvisciolo varit ett benediktinerkloster ända till 1864. I så fall kan den något afvikande planen förklaras af denna omständighet. I alla händelser har dess byggnad utförts under starkt cisterciensiskt inflytande.

[2] Efter Enlart, Op. cit., fig. 15.

[3] Efter Enlart, Op. cit., fig. 19.

[4] Efter Dehio, i Jahrb. d. preuss. Kunstsamml. 1891, p. 99.

[5] Enlart, Op. cit., p. 33—39. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 532, 537; II, 500; Taf. 359.

högst märkligt monument. Den är uppförd 1187—1208 i rent burgundisk öfvergångsstil eller protogotik, i sitt system närmast öfverensstämmande med Pontigny. Dess konstruktion och detaljformer tyda på, att den uppförts af från Burgund inkomna arbetare, sannolikt conversi. Här är emellertid icke platsen att behandla dessa frågor.[1] — Planen följer

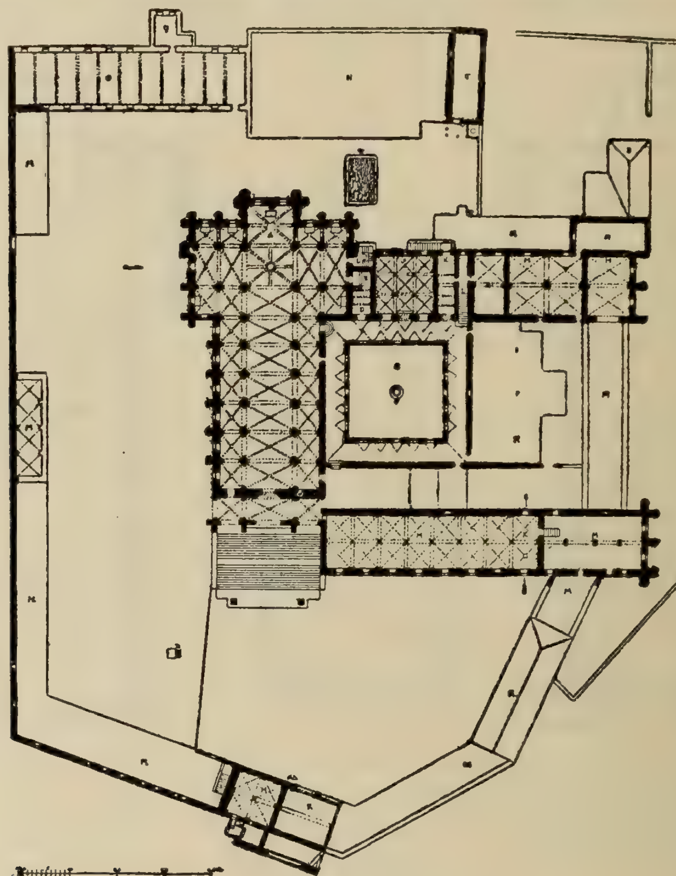

Fig. 50. Casamari. Klostrets plan.[2]
1:1600.

fullkomligt den enkla Fontenay-typen. I väster har funnits en förhall, numera förstörd.

Casamari[3] (Casamarium) i närheten af Subiaco, grundades 1140 från

[1] Jfr därom Dehio, Zwei Cisterzienserkirchen, i Jahrbuch d. kgl. preuss. Kunstsamml. XII (1891), p. 91—103.

[2] Efter Enlart, Op. cit., fig. 2.

[3] Enlart, Op. cit., p. 40—45. — Dehio, Op. cit. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 532, 537; II, p. 500; Taf. 192, 196, 308.

Clairvaux. Dess kyrka (fig. 50) är sannolikt utförd af samma arbetarstam, som byggt i Fossanova. Kyrkan invigdes 1217. Planen visar en utvidgning af det enkla grundschemat genom västkapells anordnande å korsarmarna, alltså schema II B. I väster en förhall.

SS. Vincenzo ed Anastasio alle Tre Fontane[1] (SS. Vincentius et Anastasius Trium-Fontium) i Roms närmaste omgifning. En äldre anläggning öfverlämnades år 1140 till cistercienserna. Kyrkan (fig. 51) ombyggdes, hvarvid ett tvärskepp och en typisk, cisterciensisk koranläggning tillfogades (å planen streckade). Långhuset utgöres af den gamla kyrkan, framför hvars front äfven lades en förhall. Förändringen utfördes i slutet af 1100-talet.

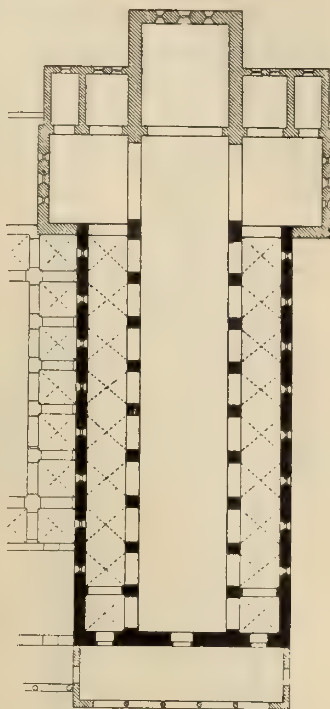

Fig. 51. SS. Vincenzo ed Anastasio alle Tre Fontane utanför Rom.[6] 1 : 800.

Arbona[2] (Ara-Bona) i Syditalien, grundadt 1209 från SS. Vincenzo ed Anastasio alle Tre Fontane. Kyrkan (fig. 52) började uppföras snart efter klostrets grundläggande. Långhuset blef aldrig fullbordadt, däraf dess obetydliga utsträckning. Korplanen följer grundtypen.

S. Nicolò i Girgenti[3] var icke ett verkligt kloster, utan en mindre filialstiftelse, som uppehölls af munkar från Casamari.[4] Kyrkan uppförd efter 1219. I detta det sydligaste cistercienserklostret i Europa anlades kyrkan i hufvudsak enligt den enkla grundtypen. Dock äro tvärskeppsarmarna afskilda från korsmidten med hela murar, i hvilka endast finnas portartade ingångar.[5]

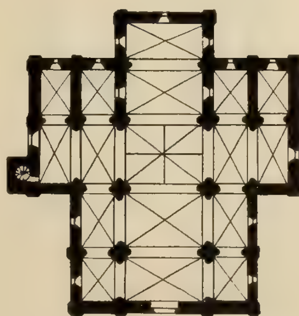

Fig. 52. Arbona. Plan.[7] 1 : 800.

---

[1] Dehio-Bezold. Op. cit. I, p. 531.

[2] Enlart, Op. cit., p. 45—48. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 532; Taf. 192, 196.

[3] Enlart, Op. cit., p. 74—79.

[4] Janauschek, Op. cit., p. LXXX.

[5] Jfr Maulbronn, p. 137.

[6] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 192.

[7] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 192.

SPANIEN OCH PORTUGAL.

Angående cistercienserklostren i dessa länder har jag icke haft tillgång till någon som helst speciallitteratur, om sådan öfverhufvudtaget finnes. Därför måste jag här inskränka mig att blott lämna några tillfälligt erhållna notiser om desamma. I Spanien hade cluniacenserna redan tidigt vunnit insteg och med dem de cluniacensiska planschemata, som gjorde sig gällande äfven bland cistercienserkyrkorna därstädes.

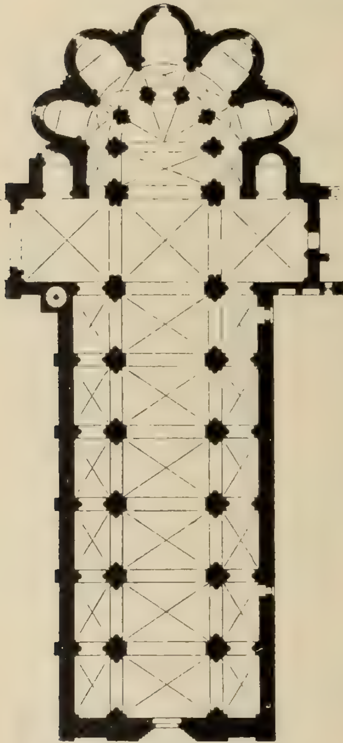

Fig. 53. Veruela. Plan.[1] 1:800.

Veruela[1] grundadt 1146 från L'Escale-Dieu, följer sålunda den yngre cluniacenserplanen (fig. 53). Likaså Moreruela[2] (Morerola) grundadt 1132 från Clairvaux.

Val de Dios[3] (Vallis-Dei) grundadt 1198 från Sobrado, visar däremot den äldre Cluny-planen i reducerad form (fig. 54).

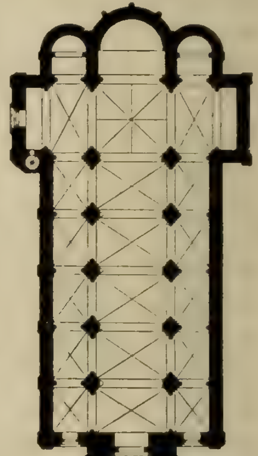

Fig. 54. Val de Dios. Plan.[3] 1:800.

Santas Creus (Sanctae Cruces) grundadt 1152 från Grande-Selve, följer Fontenay-typen.[4]

Poblet (Populetum) grundadt 1151 från Font-froide, lär enligt Enlart[5] ansluta sig till det rikare Clairvaux-schemat. Bilson[6] sammanställer dock denna kyrka med Veruela.

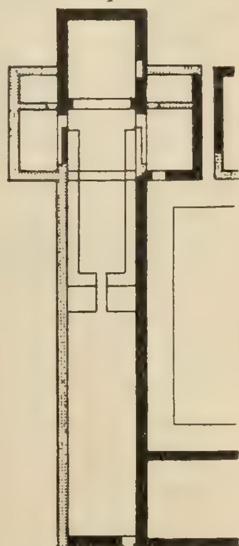
Samtliga ofvannämnda kloster ligga i Spanien. I Portugal ligger Alcobaça[7] (Alcobatia) grundadt 1148 från Clairvaux. Dess kyrka visar Clairvaux-schemat. Kyrkan invigdes 1222.

[1] Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 192. — Enlart, Op. cit., p. 228, not 2.
[2] Bilson, Op. cit., p. 221.
[3] Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 192.
[4] Enlart, Op. cit., p. 229.
[5] Op. cit., p. 224 o. 228, not 2.
[6] Op. cit., p. 221.
[7] Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 481—482; Taf. 528 a. — Enlart, Op. cit., p. 223, not 2.

ENGLAND.

De engelska cistercienserklostren visa i mycket en afvikande hållning särskildt i uppbyggnad och formgifning. Men i plananläggningen ansluta de sig, åtminstone under det första århundradet, i allmänhet till de häfdvunna ordensplanerna, ehuru en större omväxling bland dem gör sig gällande.

Några af de engelska klostren, som nästan undantagslöst äro ruiner, hafva blifvit synnerligen noggrant studerade och behandlade af de engelska klosterforskarna W. H. St. John Hope och H. Brakspear. Om de öfriga äro däremot uppgifterna sparsammare och ofta mycket svårtillgängliga. Mina följande uppgifter måste följaktligen blifva ganska ojämna.

Fig. 55. Waverley. Den äldsta kyrkans plan.[2] 1 : 800.

Waverley[1] (Waverleia) i Surrey, grundadt 1129 från Aumône, är Englands äldsta cistercienseranläggning. Ruinerna af dess kyrka och kloster hafva under Mr. Brakspears ledning blifvit utgräfda i senare tid, och Mr. Brakspear har däröfver utgifvit en större monografi, som tyvärr icke varit mig tillgänglig annat än i referat. Af hans undersökningar framgår emellertid, att den första klosterkyrkan haft en ganska egendomlig plan, visad å fig. 55. Ett mycket långsträckt, enskeppigt långhus, kort tvärskepp samt ett rektangulärt presbyterium, omgifvet af ett mindre, rektangulärt sidokapell på hvardera sidan. Schematiskt taget utgör denna plan ett enklare förstadium till den kända Fontenay-typen. Om man till planen å fig. 55 lägger sidoskepp å ömse sidor om långhuset, förlänger korsarmarna och till hvardera af dem lägger ännu ett östkapell, så får man Fontenay-planen. Brakspear och med honom Bilson synas också böjda att uppfatta denna plan såsom ett slags embryo till den cisterciensiska planutvecklingen, och jag vill gärna medgifva, att det ligger något mycket förledande i denna åsikt. Planen passar utmärkt såsom inledningstyp i en typologisk serie af det utseende, som fig. 22 visar i stadierna I—II, varianterna frånräknade. — Brakspear har äfven konstaterat alldeles samma plan i den äldsta kyrkan i Tintern (fig. 58 prickbetecknad), hvarjämte densamma obetydligt modifierad återfinnes i Lyes

[1] H. Brakspear, Waverley Abbey. Surrey Archaeological Society 1905. — Bilson, Op. cit., p. 204, 215.

[2] Efter Bilson, Op. cit., pl. XXVI.

kloster (fig. 122) i Norge, som grundats från Fountains i England. Brakspear daterar Waverley's första kyrka till omedelbart efter stiftandet 1129.

Det synes mig dock, som om den nämnda tydningen af förloppet knappast kan vara riktig. Det var dock de burgundiska moderklostren, som voro de ledande, och där hafva vi hvarken i Citeaux, Clairvaux eller Pontigny kunnat konstatera något likartadt. Jag vill snarare i den åsyftade planen se en reduktion af det första enklare cistercienserschemat, uppkommen därigenom, att man i vissa kloster i början nödgats inskränka sig till det allra nödvändigaste i byggnadsväg, men ändock velat ansluta sig till de tongifvande hufvudklostrens exempel. Man borttog då de delar, som kunde undvaras utan att gudstjänsten däraf förhindrades. Sålunda bortföllo sidoskeppen, och tvärskeppet undergick en motsvarande förminskning. Endast om man ser typen såsom en dylik reduktion, kan dess oproportionerliga skapnad förklaras. Man har haft en stor kyrka till förebild, hvars midtskepp hade stor längdutsträckning och upptogs af de nödvändiga koren. Man hade icke möjlighet att kopiera förebilden i hela dess utsträckning och nöjde sig därför med att efterbilda den i hufvudpartiet, midtskeppet. Lägg sidoskepp utefter långhuset i fig. 55 och förläng korsarmarna med en sidoskeppsbredd, och man får normala proportioner för en cistercienserkyrka.

Så vidt jag känner, finnas inga bestämda skäl för denna första plans datering till omedelbart efter grundandet af klostret 1129. Det är då mera troligt, att denna kyrka uppförts såsom en reducerad efterbildning af något af de burgundiska hufvudklostrens nya kyrkor, som byggdes under 1130-talet (jfr p. 51). Waverley's första kyrka skulle då kunna sättas till slutet af 1130-talet, och däri ligger alldeles ingenting orimligt, ty de allra flesta kloster hafva under de första decennierna ofta fått nöja sig med provisoriska byggnader.

I början af 1200-talet ersattes denna kyrka med en ny stor kyrka, som hade en plan närmast öfverensstämmande med den i Byland (fig. 18), ehuru man i Waverley hade 3 östkapell på hvardera korsarmen och ett längre presbyterium. I den östra omgångsarmen voro 5 altarkapell anordnade. Äfven här torde östligaste travéen af högkoret användts såsom kommunikationsled bakom presbyteriet. Östra delen af kyrkan färdig 1231.

Beaulieu[1] (Bellus-Locus Regis) i Hampshire, grundadt af konung John år 1204 med munkar från Citeaux. Af den enhetligt utförda kyrkan, som togs i besittning af munkarna 1227, finnas endast få rester,

[1] W. H. St. John Hope & H. Brakspear, The Cistercian Abbey of Beaulieu, i Archaeological Journal LXIII, p. 129—186.

som resa sig högre öfver marken (å fig. 56 markerade med svart). Grundmurarna genom gräfningar klarlagda (å planen prickade). Beaulieu afviker alldeles från andra engelska kloster i sin plan och synes

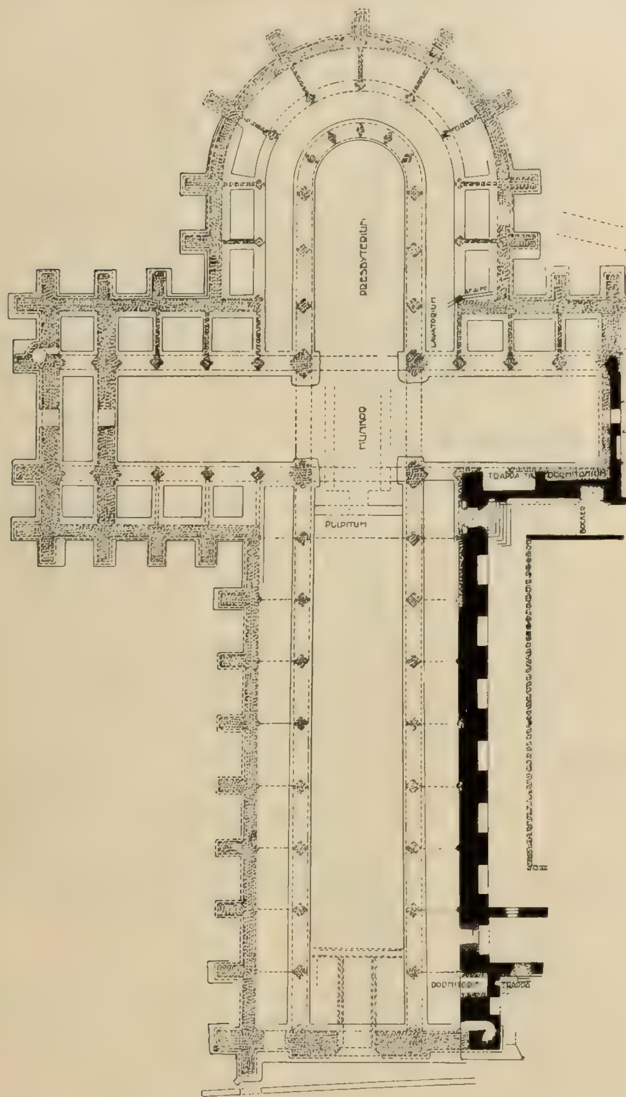

Fig. 56. Beaulieu. Plan.[1]
1 : 800.

uppfördt med Clairvaux såsom förebild. Dennas plan återfinnes nämligen här, ehuru högkoret i Beaulieu blifvit något förlängdt. Äfven för-

[1] Omritad efter BRAKSPEAR, i Op. cit.

hallen på norra tvärskeppsgafveln återfinnes. Denna plantyps exceptionella upptagande i Beaulieu beror måhända på konung Johns personliga vilja, att man skulle följa föredömet från den heliga Bernhards berömda kloster. Jämför härmed en annan samtida kunglig stiftelse, nämligen Royaumont i Frankrike, anlagdt af Ludvig den helige (jfr p. 93).

Netley[1] (Locus S. Eduardi) i Hampshire, grundadt 1239 från Beaulieu. I denna kyrka (fig. 57), som började uppföras 1239, finna vi en korplan, som är ganska vanlig i de senare cistercienserkyrkorna i England. Den är å ena sidan en reduktion af det i Byland exemplifierade schemat III B[1] genom borttagande af omgångens östra arm. Å andra sidan kan den härledas från den särskilda utveckling, som den äldre cluniacenserkorplanen genomgått i England genom presbyteriets och de närmaste sidokapellens utsträckning på längden, hvarvid sidokapellen småningom utvecklades till sidoskepp öppna mot presbyteriet genom arkader.[2] De absidiala afslutningarna å såväl presbyterium som sidoarmar bortföllo å dessa planer sannolikt genom cisterciensisk inverkan. Den i Netley använda planen existerar sålunda äfven i andra engelska kyrkor än de cisterciensiska. — Troligen omfattade presbyteriet endast de tre västligare travéerna af högkorets midtskepp, under det att det östligaste användes såsom omgång till uppställande af mässaltare.

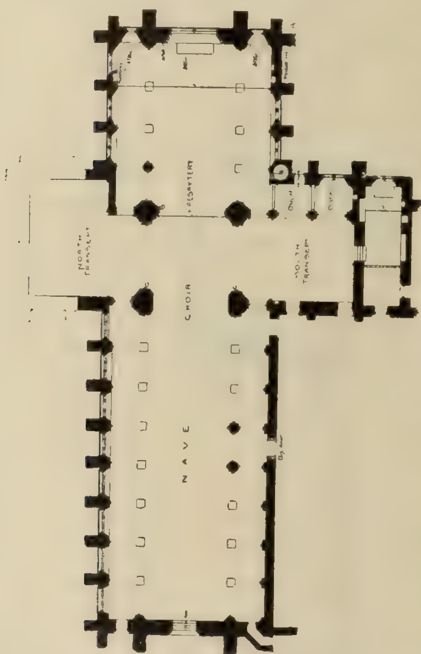

Fig. 57. Netley. Plan.[3]
1 : 800.

Bindon[4] (Bindonium) i Dorset, grundadt 1172. Moderkloster var Ford. Dess kyrka hade enligt Bilson enkel Fontenay-plan. Jag saknar i öfrigt uppgifter om densamma.

---

[1] The Builder 1895, 6 april, p. 262. — Bilson, Op. cit., p. 221.

[2] Jfr katedralen i Durham, Romsey m. fl. Se vidare därom Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 282—285 samt planer å Taf. 80. Jfr äfven F. Bond, Gothic architecture in England. London 1905, planer å p. 148—154.

[3] Efter Roland W. Paul, i Builder, 6 april 1895.

[4] Bilson, Op. cit., p. 207. — Gordon M. Hills, i Journal of British Archæological Association XXVII, p. 299; pl. 20 (har ej varit mig tillgänglig).

Hayles[1] i Gloucestershire, grundadt 1246 med munkar från Beaulieu. 1251 var kyrkobyggnaden så färdig, att 13 altaren kunde invigas. Kyrkan hade ursprungligen (enligt Brakspear) samma plantyp som Dore

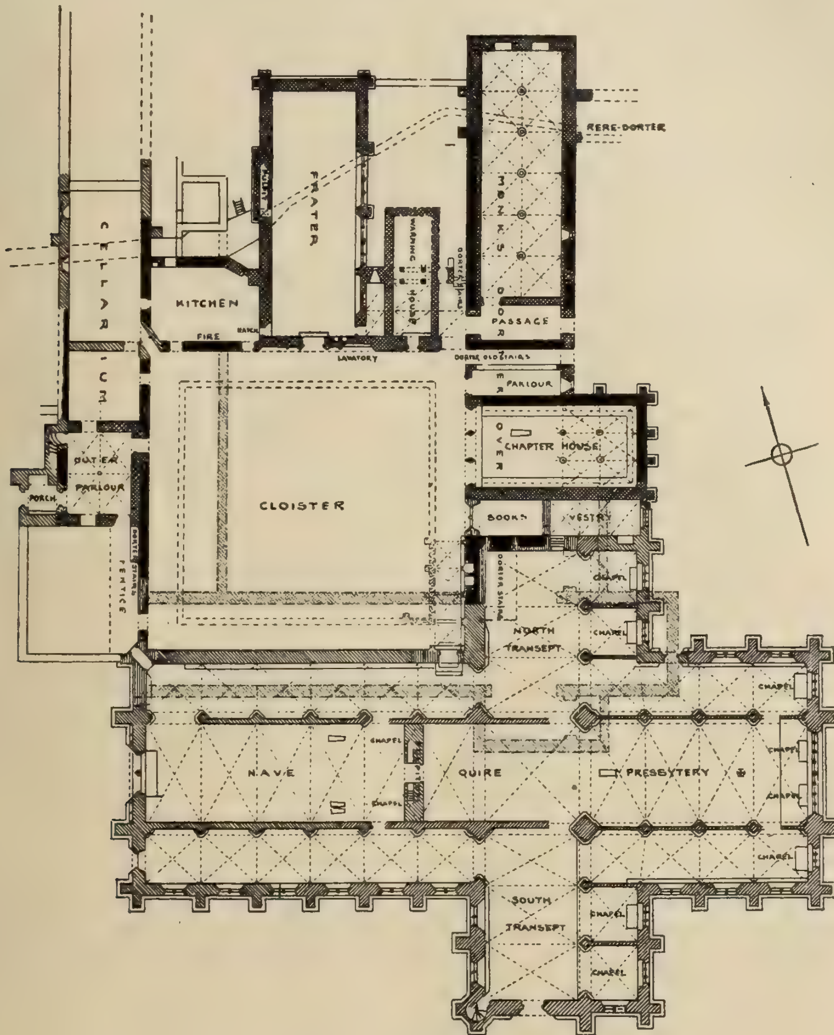

Fig. 58. Tintern. Plan af klosteranläggningen.[2]
1:800.

(fig. 20), d. v. s. den anslöt sig till typen III B². Den hade 3 östkapell på hvardera korsarmen. 1270 skänkte earlen Edmond af Cornwall det

[1] H. Brakspear, The Church of Hayles Abbey, i Archaeological Journal LVIII, p. 350—357, med god plan. — Idem, ibid. LXIII, p. 261—262, med plan.

[2] Efter H. Brakspear, i Arch. Journal, LXI, p. 212—213.

heliga blodets berömda relik till klostret. Man skyndade att uppföra ett nytt kor till dess ära. Det skedde genom att rifva det äldre korets östliga parti och till detsamma foga ett halfrundt parti, omgifvet af en omgång, mot hvilken en serie polygonala kapell öppnade sig. Midt i korrunden uppställdes det heliga blodets relikskrin. Det nya östpartiet på koret var alltså gestaltadt i det närmaste såsom ett nordfranskt katedralkor. Det blef färdigt 1277. Märk, att man äfven här, då det gällde att uppställa en helig klenod, valde den halfrunda korplanen med omgång, alldeles som i S. Martin i Tours, i det yngre Cluny och i Clairvaux (jfr p. 74). — Anordningen i Hayles liknar f. ö. äfven Edvard Confessors graf i Westminster, byggd 25 år tidigare.

Tintern[1] (Tinterna) i Monmouthshire, grundades 1131 med munkar från Aumône i Frankrike. Den äldsta kyrkan (fig. 58) hade en likartad plan som den äldsta kyrkan i Waverley (jfr fig. 55). Af denna kyrka återstå ännu smärre partier i norra tvärskeppets nordvästra hörn. Å fig. 58 är denna äldsta byggnadsperiod markerad med svart. De under marken befintliga grundmurarna till samma anläggning äro prickbetecknade. Denna efter reducerad Fontenay-typ uppförda, äldre kyrka ersattes under andra hälften af 1200-talet med en ny, som hade samma slags plantyp, som vi ofvan sett i Netley. Koranläggning, tvärskepp och två travéer af långhuset uppfördes 1269—1288. Resten af långskeppet blef färdigt först under loppet af 1300-talet.

Å planen äro de olika korskranken, som här varit af sten, markerade. Munkkoret omfattade större delen af korsmidten. »Introitus superior» är belägen omedelbart invid korsmidtens östra pelare. Presbyteriet omfattar tre travéer af högkorets midtskepp. Högaltaret markeradt med ett kors. Den östligaste travéen tjänstgör som omgång och kapellkrans.

Dore[2] (Dora) i Herefordshire, grundades 1147 från Morimond. Dess kyrka (fig. 20) hade ursprungligen ett kor af vanlig Fontenay-typ. Detta var sannolikt uppfördt under tredje fjärdedelen af 1100-talet. För att skaffa tillräckligt antal mässaltaren måste koret utvidgas. Detta skedde under de sista åren af 1100-talet och början af 1200-talet. Om denna korplan har redan ofvan talats p. 70.

---

[1] H. Brakspear, i Archaeological Journal LXI, p. 213. — The Builder, 2 july 1898, p. 9 med plan af Roland W. Paul. — Blashill, Tintern Abbey, i Archaeologia Cambrensis, 1886, oct.

[2] Roland W. Paul, i Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archaeological Society XXVII, p. 117—126. — Idem, i Builder, 4 april 1896, p. 298. — Blashill, The architectural history of Dore abbey, i Journal of the British Archaeol. Association XLI, p. 4. — Bilson, Op. cit., p. 215.

Buildwas[1] (Bildewasium) i Shropshire, tillhörde ursprungligen Savignykongregationen, men antog vid dennas anslutning till cistercienserorden 1147 den cisterciensiska regeln. Kyrkan (fig. 59) är emellertid uppförd efter dess anslutning till cistercienserna, sannolikt mot slutet af 1100-talet. Dess korplan öfverensstämmer helt med Fontenay-typen.

Strata Florida[2] i Cardiganshire, grundades 1164 med munkar från Whiteland. Dess kyrka är uppförd 1166—1203 och ansluter sig till Fontenay-typen.

Croxden[3] (Vallis S. Mariæ de Crokesden) i Staffordshire, grundades 1178 med munkar från Aulnay i Frankrike. Dess kyrka (fig. 61), som

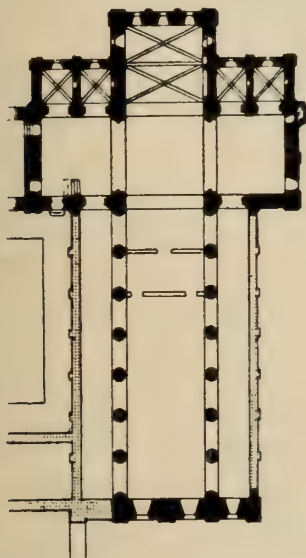

Fig. 59. Buildwas. Plan.[4]
1 : 800.

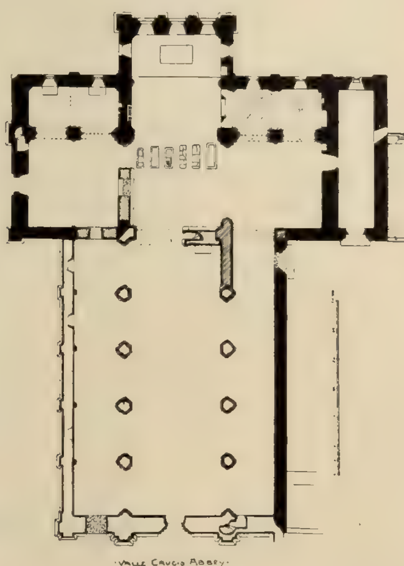

Fig. 60. Valle Crucis. Plan.[5]
1 : 800.

angifves vara uppförd i början af 1200-talet, visar en korplan, som i det närmaste ansluter sig till det yngre cluniacenserschemat, halfrundt korslut med omgång och radiala absider. Korsarmarna hafva tvenne

---

[1] J. Potter, Remains of ancient monastic architecture in England. London 1847, pl. 1. — Roland W. Paul, i Builder 6 oct. 1900, p. 292. — Bilson. Op .cit., p. 206, pl. XXVI. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 535.

[2] Stephen W. Williams, The Cistercian abbey of Strata Florida. London 1889. — Bilson, Op. cit., p. 207.

[3] Gordon M. Hills, Croxden abbey and its chronicles, i Journal of the British Archaeological Association XXI, p. 294—315.

[4] Efter Bilson, Op. cit., pl. XXVI.

[5] Efter Roland W. Paul, i Builder, 1 july 1899.

östkapell. Någon tillfredsställande förklaring på denna afvikande anordning har jag icke kunnat finna. Att likna denna korplan vid Beaulieu's (fig. 56) är icke riktigt. Möjligen kunna här inflytanden från västfranska kyrkor med dylik koranordning hafva förmedlats genom

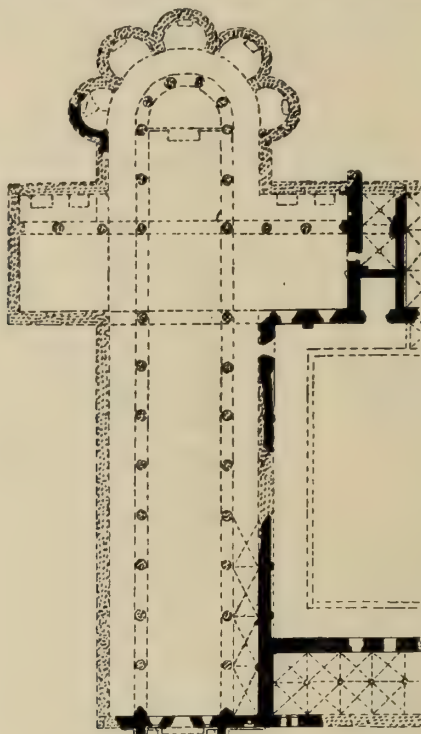

Fig. 61. Croxden. Plan.[1]
1: 800.

moderklostret Aulnay. I England är nämligen denna plantyp ganska sällsynt i denna gestaltning. Det är förvånande att finna en dylik plan i en byggnad från första hälften af 1200-talet i västra Europa.

Valle Crucis[2] i Denbighshire, grundadt 1201 från Strat-Margel. Kyrkan (fig. 60) uppfördes under första hälften af 1200-talet och följer Fontenay-schemat. Dock äro sidokapellen förenade med bågöppningar såsom i de flesta engelska cistercienserkyrkor från något senare period. Munkkoret har i denna kyrka omfattat endast korsmidten, ty grundmurarna till korskranket äro funna mellan det östligaste pelarparet (se fig. 60). Ovanligt kort långhus.

---

[1] Omritad efter Gordon M. Hills, Op. cit., pl. 14.
[2] Roland W. Paul, i Builder 1 july 1899, p. 13.

Louth Park[1] (Parchum-Ludæ) i Lincolnshire, grundadt 1139 från Fountains. Kyrkans kor följer Fontenay-typen och torde stamma från senare hälften af 1100-talet.

Rievaulx[2] (Rievallis) i Yorkshire, grundadt 1132 från Clairvaux. I den omkring 1145 påbörjade kyrkan, af hvilken långhus och tvärskepp finnas kvar, anslöt man sig till det enkla cistercienserschemat, ehuru med 3 kapell på hvarje korsarm. Under 1200-talet utvidgades detta, så att koranläggningen fick en plan öfverensstämmande med den vi sett i Tintern och Netley, ehuru ännu mera långsträckt.

Fountains[3] (Fontes) i Yorkshire, grundades 1135 med munkar från Clairvaux. W. H. St. John Hope har i en förträfflig monografi klarlagt klostrets intressanta byggnadshistoria. Han anser, att kyrkan sannolikt blifvit grundlagd under ledning af Clairvaux-munken Geoffroy d'Ainai. Denna första kyrka var i det närmaste afslutad 1147, då den blef härjad af eldsvåda, men strax därefter återställd. Till denna första anläggning höra de å fig. 62 med svart betecknade partierna. Gräfningar hafva ådagalagt, att det äldsta koret hade den plan, som visas å fig. 63. Det var sålunda en anläggning helt och hållet efter den nya, cisterciensiska plantypen. Dock ser man å korplanen en liten afvikelse, som vittnar om denna cisterciensertyps ursprung. De närmast presbyteriet liggande sidokapellen skjuta framför de andra och äro med öppningar satta i förbindelse med presbyteriet. Denna anordning är sannolikt ett rudiment af den äldre cluniacensiska korplanen med dess trappstegsformigt aftagande sidokapell. Och i de cluniacensiska kyrkorna och deras afläggare hade ofta väggen mellan presbyteriet och sidokapellen varit genombruten med bågöppningar. Denna anordning hade äfven sin praktiska betydelse. Då munkkoret, såsom hos cluniacenserna, i allmänhet inskränktes till korsmidten utan att inkräkta på långhuset,[4] behöfde korstolsraderna utsträckas så långt österut som möjligt. Därvid kommo de i vissa fall att sträcka sig tvärs öfver hela tvärskeppsbredden, så att ingen plats längre fanns för munkarnas öfre ingång, »introitus superior», till munkkoret. Denna kommunikation förmedlades då genom de bågöppningar, som funnos mel-

---

[1] E. Trollope, The architectural remains of Louth Park Abbey, i Associated Architectural Societies Reports XII, p. 22 o. pl. 1. — Bilson, Op. cit., p. 207.

[2] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 536; Taf. 193 med plan.

[3] W. H. St. John Hope, Fountains Abbey, i Yorkshire Archaeological Journal XV, p. 269—402 med en utmärkt plan af H. Brakspear. — Memorials of the abbey of St. Mary of Fountains, i Surtees Society, 42. — Bilson, Fountains Abbey, i Journal of the Royal Institute of British Architects 1901, p. 365. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 536; Taf. 197.

[4] Jfr därom Mettler, Op. cit. IV, p. 2.

Fig. 62. Fountains. Plan.[1]
1 : 800.

[1] Omritad efter plan af H. Brakspear, i Yorkshire Archaeol. Journal XV, p. 402.

lan presbyteriet och de närmaste sidokapellen. Liknande var förhållandet i Fountains. Munkkorets skrank sträckte sig tvärs öfver tvärskeppet. Tillträdet till kor och presbyterium förmedlades af två dörröppningar i presbyterieväggarnas västra delar (fig. 63).

Under abbot John af York (1203—1211) tillväxte munkarnas antal så starkt, att en utvidgning af korafdelningen blef nödvändig för anordnande af ett tillräckligt antal altaren. Den utvidgning, som då påbörjades, är å korplanen (fig. 62) betecknad med streckning med prickar mellan strecken. Det nya koret fullbordades först under abbot John af Kent (1220—1247). Det består af ett treskeppigt högkor, framför hvars östra ända lagts ett andra tvärskepp, kalladt »de nio altarenas kapell», afsedt att inrymma de nya mässaltarena. Denna utvidgning går otvifvelaktigt utanför de vanliga cisterciensiska typerna. Den ansluter sig i stället

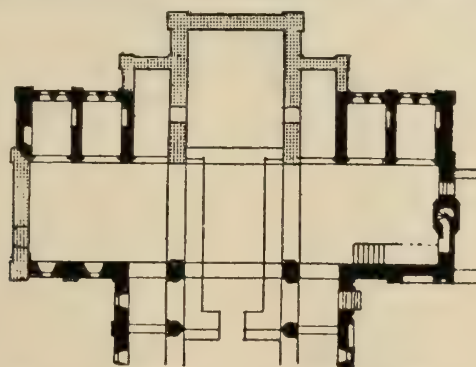

Fig. 63. Fountains. Den äldsta korplanen.[1]
1:750.

till det i England vanliga bruket af en särskild korsarm på koret. Sådan finna vi t. ex. i Canterbury, Rochester, Beverly och Lincoln. — Tornet framför norra tvärskeppsgafveln uppfördes först 1494—1526.

Planen i Fountains erbjuder, i synnerhet sedan Mr. Hope utredt densamma, en mängd intressanta detaljer, hvilkas ingående behandling dock här skulle föra för långt. Jag hänvisar därför till planen och dess anteckningar. Blott en liten detalj skall här förklaras. I västra delen af midtskeppet synas en mängd täta små kvadrater med inskrifna cirklar markerade å planen. De utgöras i verkligheten af i golfvet inlagda, hvita stenar med en ingraverad rundel på hvar och en. De härröra sannolikt från senare delen af medeltiden, då converser icke längre funnos i större mängd, hvarför deras korstolar ej längre upptogo västpartiets sidor. Stenarna förklaras af Mr. Hope antagligen vara inlagda för att tjäna till märken vid uppställningen af vissa processioner.

[1] Efter Bilson, Op. cit., pl. XXVI.

För hvar och en, som vill hafva en närmare inblick i detaljerna inom ett cistercienserklosters olika byggnader, är Mr. Hopes monografi öfver Fountains en guldgrufva.

Byland[1] (Bellalanda) i Yorkshire. Det anlades 1134 i Calder och tillhörde i begynnelsen Savignykongregationen. 1143 flyttade man till Old Byland. 1147 öfvergick klostret till cistercienserorden. Först 1177 bosatte man sig på nuvarande plats. Kyrkan hade möjligen börjat

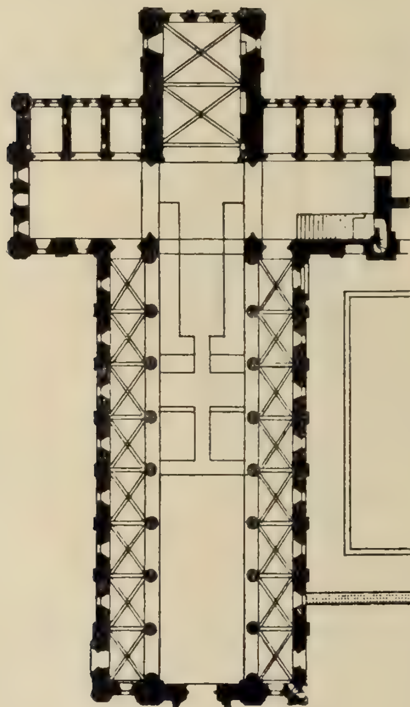

Fig. 64. Kirkstall. Plan.[2]
1:800.

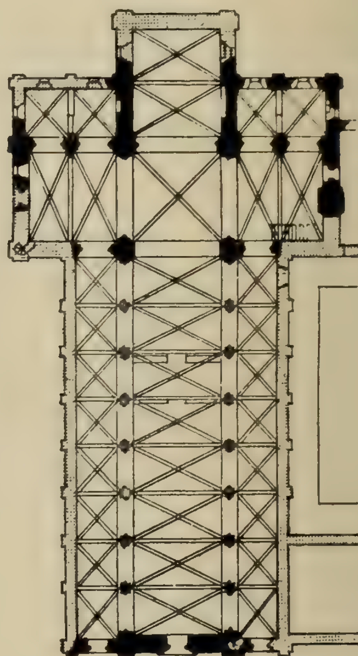

Fig. 65. Roche. Plan.[3]
1:800.

uppföras strax förut. Det är ett fullt enhetligt bygge, som torde hafva varit färdigt före år 1200. Korplanen och dess anordning har förut blifvit behandlad (jfr p. 69). I väster har kyrkan ursprungligen haft en förhall i likhet med Fountains.

[1] W. H. St. John Hope, i Builder 3 oct. 1896, p. 270 med plan m. m. af Roland W. Paul. — Bilson, Op. cit., p. 214. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 536; Taf. 193, 197.

[2] Efter Bilson, Op cit., pl. XXVI.

[3] Efter Bilson. Op. cit., pl. XXVI.

Kirkstall[1] (Kirkstallensia Abbatia) i Yorkshire. Det grundades 1147 från Fountains, men flyttades till nuvarande plats 1152. Den första kyrkan var af trä, men ännu under den förste abboten Alexanders lifstid uppfördes den nuvarande kyrkan af sten (fig. 64). Den ansluter sig fullständigt till det enkla Fontenay-schemat, men har 3 kapell på hvardera korsarmen. Kyrkan har gått fri från senare förändringar och utvidgningar och erbjuder därför ett intressant studiematerial. Denna kyrka är för England ungefär, hvad Fontenay är för Frankrike. Dock är Kirkstalls kyrka ruin.

Roche[2] (Rupes) i Yorkshire, grundadt 1147 från Newminster. Kyrkan (fig. 65), af hvilken en del rester ännu finnas bevarade, är uppförd under tredje fjärdedelen af 1100-talet. Den följer Fontenay-typen. I densamma se vi ett tidigt exempel på det bruk, som mot slutet af 1100-talet blef vanligt i synnerhet i de engelska cistercienserkyrkorna, nämligen, att sidokapellen stå i förbindelse med hvarandra genom bågöppningar. I dessa stå låga skrank af sten eller trä. I de tidigare kyrkorna äro sidokapellen annars alltid skilda genom massiva väggar.

Jervaulx[3] (Joravallis) i Yorkshire, grundades 1150 från Byland. I dess stora klosterkyrka, som uppfördes under sista fjärdedelen af 1100-talet, upptogs redan från början den koranläggning, som har långt högkor med sidoskepp i norr och söder och rakt gafvelslut i öster (jfr Netley, Rievaulx m. fl.).

Furness[4] (Furnesium) i Lancashire. Klostret grundades 1127 från Savigny. Genom Mr. Hopes undersökningar har kyrkans och klostrets byggnadshistoria blifvit noggrant utredd. Genom gräfningar har det konstaterats, att den äldsta kyrkan haft ett kor, som anslutit sig till det äldre cluniacenserschemat, å planen (fig. 66) markeradt med prickning. Vi se på tvärskeppets östra sida de trappstegsformigt anordnade sidokapellen med absider. Huru presbyteriets östra del gestaltats i denna anläggning, har icke kunnat utrönas. Planen öfverensstämmer ju i hög grad med den vi sett i Vaux de Cernay (fig. 4). Den här

[1] W. H. St. John Hope & J. Bilson, Architectural description of Kirkstall Abbey, i Publication of the Thoresby Society XVI. Leeds 1907. — Builder 1896, I, p. 1. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 536; Taf. 197.

[2] J. H. Aveling, The History of Roche Abbey. Worksop 1870. — Gordon Hills, i Archaeological Journal XXX, p. 421. — Bilson, Op. cit., p. 206 — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 536; Taf. 193.

[3] W. H. St. John Hope, i Yorkshire Archaeological Society's Excursion programme of July 29, 1891, med plan. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 536; Taf. 193 med plan.

[4] W. H. St. John Hope, The Abbey of St. Maryin Furness, i Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society XVI, p. 221—302, med utmärkt plan. — Builder 1895, II, p. 10. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 536; Taf. 193.

ifrågavarande kyrkobyggnaden var utförd före 1147, då Savignykongregationen anslöts till cistercienserorden. Från detta äldsta byggnadsskede återfinnes i öfrigt i nuvarande murverk det, som å planen är markeradt helsvart. Under andra hälften af 1100-talet fullföljdes och förändrades byggnaden af cistercienserna. Tvärskeppen förlängdes, och koret ombyggdes till öfverensstämmelse med den cisterciensiska plantypen (å fig. 66 betecknas denna period med grof dubbelstreckning). Af denna ändrade koranläggning finnas endast grundvalarna kvar, ty i början på 1400-talet ombyggdes koret och sidokapellen åter, men med bibehållande af den gamla planformen. Dock blef presbyteriet förlängdt österut (å planen betecknas denna period med enkel, grof streckning). Tornet i väster uppfördes först i slutet af 1400-talet.

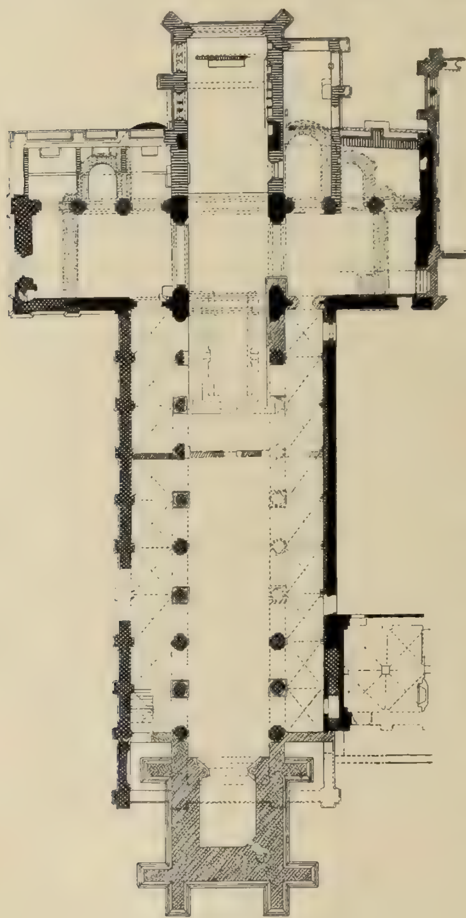

Fig. 66. Furness. Plan.[1] 1:800.

Furness lämnar oss ett ganska intressant och för kortypologien mycket värdefullt bidrag till den cisterciensiska kyrkoplanens utvecklingshistoria. Först och främst se vi, att dess äldsta plan icke är uppkommen under cisterciensiskt inflytande, utan genom Savignykongregationens upptagande af den äldre Cluny-planen. Vidare lär den oss, att när cistercienserna få hand om kyrkan, är en af deras första åtgärder att bygga om det äldre koret efter sina nya planideal.

Något stöd för Dehios schema »Citeaux I» kan alltså icke hämtas från Furness. Jämför hvad därom sagts ofvan å p. 32—35.

[1] Omritad efter plan af W. H. St. John Hope, i Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society XVI.

TYSKLAND.

Rörande de tyska monumenten och deras bestånd äro uppgifter i allmänhet jämförelsevis lätta att erhålla på grund af de omfattande inventariseringsarbeten, som där sedan en lång tid tillbaka bedrifvits. Visserligen äro dessa arbeten ännu långt ifrån slutförda och de meddelade uppgifterna af mycket olika värde, beroende på de olika program, som legat till grund för inventariseringsarbetena i olika delar af landet, men för den här ifrågavarande undersökningen lämnas dock i allmänhet tillräckligt material. Luckorna i de utförliga inventariseringsverken fyllas på ett utmärkt sätt genom den af Dehio sedan 1905 utgifna handboken öfver Tysklands konstminnen,[1] af hvilken 4 af de planerade 5 delarna nu äro utkomna. I denna bok får man åtminstone en fackmässigt gjord, visserligen till det yttersta sammanpressad, saklig beskrifning af de flesta viktigare byggnadsverk.

Att utnyttja det befintliga materialet i annan grad, än som för denna speciella planundersökning är nödvändigt, har ju icke ingått i planen för denna studie. Här skola blott hufvuduppgifterna rörande planerna lämnas, hvarjämte i vissa fall förslag till rekonstruering af försvunna korplaner skola gifvas.

Rörande den valda ordningen klostren emellan må angifvas, att de i västra Tyskland belägna upptagas först; därefter följa de sydtyska klostren. Sedan kommer mellersta Tyskland, hvarefter de i Nordtyskland belägna kyrkorna upptagas, började i väster och fortsättande österut. De förr till Frankrike hörande Elsass och Lothringen sättas här främst.

LÜTZEL[2] (Lucella) i Ober-Elsass, grundlades 1124 af Hugo, Amadeus och Richard de Montfaucon under medverkan af munkar från Bellevaux. Lokaltraditionen säger, att den helige Bernhard lade grundstenen. Det blef moderkloster till talrika cistercienserkloster i Sydtyskland och var en af de mera betydande stiftelserna i Frankrike, tills det 1790 upphäfdes, förhärjades och nedrefs. 1801 bortskaffades ruinerna, och på

[1] DEHIO, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, im Auftrage des Tages für Denkmalpflege bearbeitet, Bd. I—IV. Berlin 1905—1911. — Citeras i det följande: DEHIO, Hdb.

[2] F. X. KRAUS, Kunst und Alterthum in Elsass-Lothringen, Beschreibende Statistik. Strassburg 1876—1889. II, p. 418—424, med källförteckning. — RAHN, Op. cit., p. 78.

platsen anlades ett järnverk, som bestått intill våra dagar. Den förstörda kyrkan var dock icke den äldsta anläggningen. Ty 1340 skadades en äldre kyrka så betydligt af jordbäfning, att den måste ombyggas. Sedermera härjades kyrkan svårt under 30-åriga kriget. Det är alltså icke troligt, att den vid franska revolutionen förstörda kyrkan skulle lämnat något bidrag till kännedomen om den äldre cisterciensiska arkitekturen.

Sulz[1] (Sulza) i Ober-Elsass. Grundadt 1253 från Lieu-croissant. Det första kapellet från 1200-talet ersattes, förmodligen efter 1300-talets slut, af en större, 3-skeppig kyrka. Denna förstördes redan före franska revolutionen, och om densammmas plan är intet bekant.

Paeris[2] (Parisium) i Ober-Elsass, stiftadt 1139 från Lützel. De medeltida byggnaderna helt försvunna. Under 1700-talet uppfördes byggnader i rokokostil, af hvilka blott hospitset ännu finnes kvar.

Baumgarten[3] (Pomarium) i Unter-Elsass, grundadt 1148 från Beaupré. De medeltida byggnaderna totalt förstörda. Klostret förföll redan på 1500-talet.

Neuburg[4] (Novum-Castrum) i Unter-Elsass, stiftadt 1131 med munkar från Lützel. Kyrka och kloster blefvo vid franska revolutionen totalt förstörda utom ett litet gotiskt kapell från 1300-talet. 1846 förstördes äfven detta.

Villers-Bettnach[5] (Villerium in Betnach) i Lothringen, enligt gängse uppfattning stiftadt 1130 (Janauschek uppgifver 1133) med munkar från Morimond, hvarvid stiftaren var en af dessa munkar, grefve Henrik af Kärnten. Om de medeltida byggnadernas form ingenting bekant. I 30-åriga kriget måste munkarna år 1635 fly undan svenskarna. — I början af 1700-talet ersattes medeltidskyrkan med ett barockbygge 1724—1729. Äfven denna kyrka är numera nästan helt förstörd. Blott låga murar återstå.

Alben (Alba) i Lothringen uppgifves af Kraus[6] och Dehio[7] såsom »cistercienserprioratskirche». Det måste bero på ett misstag, sannolikt uppkommet på grund af en uppgift, att det var afhängigt af klostret

---

[1] F. X. Kraus, Op. cit. II, p. 618—619. — Knoll i Revue d'Alsace 1866, p. 493. — Dehio, Hdb. IV. — Sulz finnes ej upptaget hos Janauschek.

[2] F. X. Kraus, Op. cit. II, p. 503—509.

[3] F. X. Kraus, Op. cit. I, p. 22—23. — L. Pfleger, Die ehemalige Cisterzienserabtei Baumgarten im Elsass, i Studien u. Mittheil. XXI (1900), p. 306—315; 505—519.

[4] F. X. Kraus, Op. cit. I, p. 167—168. — Dehio, Hdb. IV. — L. Vautrey, L'Abbaye de Neubourg, i Revue d'Alsace 1860, p. 42, 65.

[5] F. X. Kraus, Op. cit. III, p. 1022—1024. — Dehio, Hdb. IV. — Dupriez, Notice historique sur l'ancienne abbaye de Villers-Bettnach, i Mémoires de l'Académie de Metz 1878, LIX, p. 263.

[6] Op. cit. III, p. 3—4. [7] Hdb. IV.

Molesmes. Detta var emellertid icke cistercienserkloster, ehuru cistercienserna ursprungligen utgått därifrån. Alben upptages heller icke af Janauschek bland cistercienserklostren.

Kamp[1] eller Altenkamp (Vetus-Campus) i Rhenprovinsen, stiftades 1123 från Morimond och är Tysklands äldsta cistercienserkloster. Om dess första och andra kyrkobyggnader veta vi icke annat, än att de voro

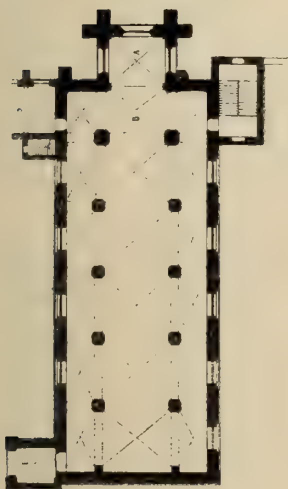

Fig. 67. Kamp. Plan.[2] 1 : 800.

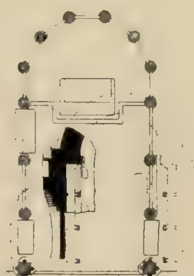

Fig. 68. Resten af den äldre klosterkyrkans korparti.[3]

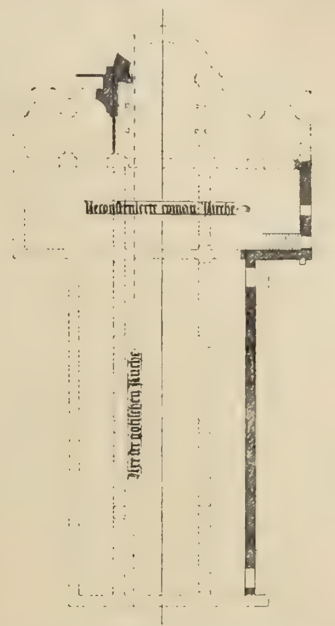

Fig. 69. Altenberg. Rekonstruktion af den äldsta kyrkans plan af W. Jung.[4] 1 : 800.

af tegel. År 1410—1415 fullständig nybyggnad, och från denna stamma det nuvarande koret och den första travéen i öster (å fig. 67 svart); allt det öfriga är nybyggdt på 1700-talet. Dessa det officiella inventariets på ett noggrant studium grundade uppgifter störta helt och hållet Dehios hypotes om att Kamp skulle utgöra en kopia af Morimonds första kyrka. Hypotesen utgick från, att de östra delarna stammade från 1220 och utgjorde en upprepning af den första kyrkans plan, hvil-

[1] P. Clemen, Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Bd. I: 3, p. 26—32; med rik källförteckning. — D.hio-Bezold, Op. cit. I, p. 533. — v. Quast u. Ottes Zeitschrift I, p. 138.

[2] Efter Clemen, Op. cit., Fig. 6.

[3] Omritad efter F. Grund. Op. cit. (p. 126, not 2), Taf. III.

[4] Op. cit (p. 126, not 4), pl. 7.

ket emellertid visat sig icke vara riktigt. Öfver sidoskeppens östligaste travéer stå tornbyggnader, som ju i hög grad skulle stridt mot den ursprungliga, stränga ordenstraditionen. Att vi här ha en från de vanliga typerna afvikande koranläggning, beror väl snarast på det sena byggnadsåret, då typologien för länge sedan var bruten.

Altenberg[1] (Vetus-Mons) i Rhenprovinsen, grundades 1133 af grefve Eberhard von Altena. Moderkloster var Morimond. Från sitt ursprungliga läge på en höjd flyttades klostret 1145 ned i Dündalen. Redan 1147 kunde man inflytta i den nya anläggningen. Den äldsta kyrkan, som uppfördes under den närmast följande tiden och sannolikt får antagas varit färdig på 1150-talet, skadades svårt vid en jordbäfning 1222, men det dröjde ända till 1255, innan man började ersätta henne med den stora, gotiska, katedralartade byggnad, som vi ännu hafva bevarad. Grundstenen därtill lades af ärkebiskopen Konrad von Hochstaden. Denna kyrka är ett fullständigt nordfranskt, gotiskt bygge, med all säkerhet utfördt under ledning af i Nordfrankrike skolade byggmästare. Dess plan har intet intresse för vår undersökning.

Så mycket större betydelse hafva emellertid de spår af den äldre kyrkans plan, som år 1846 bragtes i dagen.[2] Vid restaureringsarbeten i den nuvarande kyrkan upptäcktes nämligen en del rester af den äldre kyrkans kor. Å fig. 68 utmärkas dessa rester med svart, under det att den gotiska kyrkans korpelare äro streckade. Vi se där ett kvadratiskt kor med absid, omgifvet af sidokapell, likaledes med halfrund afslutning i öster, åtminstone invändigt. Dels på grund af dessa af F. Grund gjorda upptäckter, dels på grund af Schimmels år 1832 offentliggjorda uppmätningar[3] af kyrkan och de angränsande klosterbyggnaderna har W. Jung i en studie öfver klosterkyrkan i Zinna,[4] dotterstiftelse till Altenberg, med, som det vill synas, god framgång sökt rekonstruera planen till den äldre kyrkan i Altenberg. Rekonstruktionen är återgifven å fig. 69. De skrafferade partierna utgöras dels af de år 1846 upptäckta delarna af koranläggningen, dels af i den nuvarande byggnadens lägre

---

[1] CLEMEN, Kunstdenkmäler V: 2, p. 11—58, med utförlig källförteckning. — DOHME, Op. cit., p. 21, 43, 77, 145. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 533; II, p. 278; Taf. 447, 463, 577, 578, 599. — H. HÖFER, Kunsttopographie der vormaligen Cistercienserabtei Altenberg im Dünthale, i Studien u. Mittheil. 1906, p. 446, 691; 1907, p. 143, 367. — ZUCCALMAGLIO, Der Dom zu Altenberg. Neu herausgegeben vom Altenberger Domverein. Köln 1894.

[2] F. GRUND, Die aufgefundenen byzantinischen Reste der wahrscheinlich ältesten Abteikirche zu Altenberg, i Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande X, p. 142—146, Taf. III.

[3] C. SCHIMMEL, Die Abteikirche zu Altenberg, 1832.

[4] W. JUNG, Die Klosterkirche zu Zinna im Mittelalter. Strassburg 1904, p. 85—98 (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, H. 56).

partier bevarade delar af den äldre kyrkan. Att här ingå på Jungs bevisföring skulle föra för långt. Dock må anmärkas, att de af honom uppställda båda alternativen till rekonstruktion af sidokapellen, af hvilka det å norra korsarmen uppritade utgör en efterbildning af planen i dotterklostret Zinna, icke äro de enda möjliga. Man skulle här äfven kunna tänka på att rekonstruera koranläggningen enligt den äldre Cluny-typen med trappstegsformigt aftagande sidokapell med absider. Dock synes mycket tala för Jungs rekonstruktionsförslag. Hvilketdera alternativet som än väljes, skulle det gifva oss en korplan, som utgör en öfvergångsform mellan Cluny-schemat och den rena cisterciensertypen.

Att, såsom Jung synes vilja göra, från den sannolika öfverensstämmelsen mellan moder- och dotterkloster i Altenberg och Zinna sluta sig till samma förhållande mellan Altenberg och dess moderkloster Morimond,[1] synes dock icke befogadt, åtminstone icke förrän det genom ytterligare forskningar visat sig, att sådan öfverensstämmelse i detalj mellan moder- och dotterkloster är vanlig. Hittills har snarare motsatsen kunnat konstateras, dock möjligen beroende på alltför bristfällig kännedom om de särskilda klostrens detaljerade byggnadsutveckling. Det är öfverhufvud taget mycket antagligt, att ett på grundlig detaljgranskning baseradt monografiskt studium af cistercienserkyrkorna skall i flera hänseenden modifiera uppfattningen om den allmänna utvecklingen.

Heisterbach[2] (Vallis S. Petri) i Rhenprovinsen, grundadt 1189 med munkar från Himmerod. Anläggningen flyttades 1191 till nuvarande plats, hvarest kyrkan år 1202 började uppföras. 1227 invigdes åtskilliga af dess altare, men först 1237 invigdes den redan fyra år tidigare färdiga kyrkan. Denna ytterst märkliga byggnad blef tyvärr år 1810 af fransmännen såld för att nedrifvas, och af densamma återstår nu endast det östligaste korpartiet. Den öfriga delen af byggnaden känna vi numera blott genom Boisserées uppmätningar.[3] Ur konstruktiv synpunkt är detta måhända ett af de allra intressantaste monumenten i medeltidens byggnadshistoria i Tyskland. Det är emellertid icke denna sida af byggnaden, som här skall sysselsätta oss, utan dess plan (fig. 70).

Denna uppvisar många egendomligheter. Korplanen ansluter sig i hufvudsak till Clairvaux-typen med halfrund afslutning i öster, omgif-

[1] Det skulle då gälla den hypotetiska kyrkan från 1130, om hvars utseende vi icke hafva någon som helst underrättelse.

[2] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 482, 484, 489 m. fl.; plan å Taf. 195. — Dohme, Op. cit., p. 115—120. — P. Clemen, Bericht über die rheinische Denkmalpflege 1898. — Höfer, Beiträge zur Geschichte der Abtei Heisterbach, i Studien u. Mittheil. 1890 o. 1891.

[3] Boisserée, Denkmäler der Baukunst am Niederrhein, 1833.

ven af omgång och fortlöpande kapellkrans. Kapellen äro här omformade till små absider, utsparade i den tjocka, ringformiga yttermuren.[1] Nischformiga utsparningar förekomma vidare å tvärskeppets och å långhusets murar på ett högst egendomligt sätt. Denna anordning torde antagligen få förklaras såsom ett upptagande af en i dessa trakter tidigare

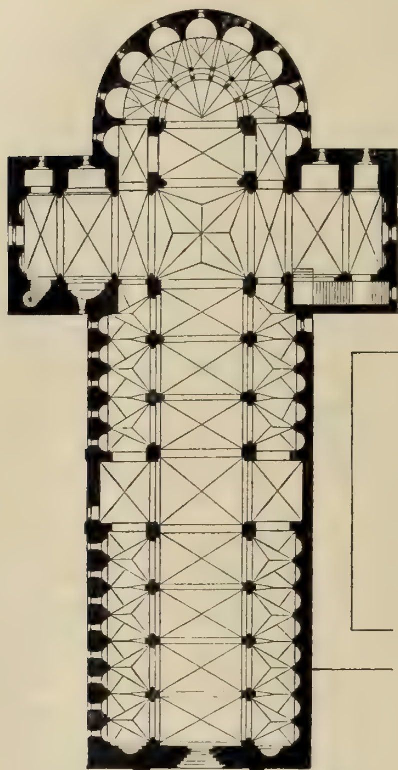

Fig. 70. Heisterbach. Plan.[2]
1 : 800.

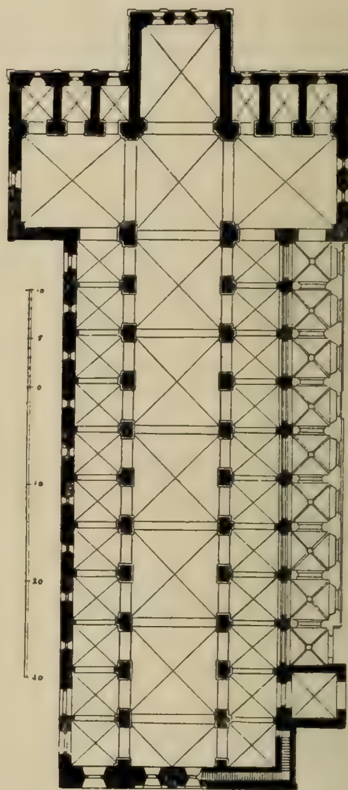

Fig. 71. Eberbach. Plan.[3]
1 : 800.

i flera stora och viktiga monument påvisbar egenhet. Likartade nischanordningar funnos nämligen i S. Kastor i det närbelägna Koblenz[4]

[1] En likartad korplan finnes i premonstratenserkyrkan Dommartin i norra Frankrike. Plan i C. Enlart, Monuments religieux de l'architecture romane et de transition dans la région picarde. Amiens et Paris 1895, fig. 71.

[2] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 195.

[3] Omritad efter Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Wiesbaden I, p. 148.

[4] Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 47.

och ännu rikare anordnade i den ursprungliga stiftskyrkan i Essen.[1] Detta inom provinsen förebildade system har i Heisterbach upptagits och hopsmälts med det cisterciensiska korschemat. Huru det samtidigt på ett sinnrikt sätt utnyttjats för konstruktiva ändamål, skall bli föremål för behandling i en senare studie.

Vi hafva emellertid att observera ännu en egenhet i planen, nämligen förefintligheten af en tvärskeppsartad led ungefär midt i långskeppet. Denna bland cistercienserkyrkorna enastående anordning är icke lätt att förklara. Möjligen har afsikten därmed varit att gifva ett arkitektoniskt uttryck för långhusets indelning i munk- och lekmannaafdelning. Därvid skulle man tänka sig, att munkkoren omfattade de tre östligaste travéerna, under det att converserna och lekmännen disponerade den västra delen med sitt altare, det heliga korsaltaret, placeradt i det omtalade andra tvärskeppets korsmidt.

Heisterbach är, så vidt jag känner, det enda exemplet på den rikare Clairvaux-typens användning i Tyskland under äldre tid. Kaisheim hör till gotisk tid.

Himmerod[2] (Hemmenrodium) i Rhenprovinsen, grundadt 1134 från Clairvaux. Den medeltida kyrkan, om hvars plan intet är kändt, ersattes med en ny kyrka år 1750. — 1802 upphäfdes klostret och förföll; nu ruiner, däribland några från romansk tid.

Marienstatt[3] (Locus S. Mariæ) i Hessen-Nassau, grundadt 1215 från Heisterbach. Dess kyrka, uppförd 1243—1324, har ingen betydelse för vår undersökning. Där har den gotiska kortypen upptagits, liksom det utvecklade gotiska konstruktionssystemet.

Eberbach[4] (Eberbacum) i Hessen-Nassau. Grundades 1131 af biskop Adalbert af Mainz med munkar, som den helige Bernhard på biskopens begäran sände från Clairvaux. Byggnadsarbetet började omkring 1150—1156, och koret kunde invigas 1178, långhuset 1186 (fig. 71). Koret

[1] G. Humann, Zur Geschichte der karolingischen Baukunst (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, H. 120). Strassburg 1909, fig. 26, 27, 31. Jfr äfven texten p. 47.

[2] Dehio, Hdb. IV. — F. M. Herhagen, Die Klosterruinen zu Himmerod in der Eifel. Trier s. a.

[3] Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 268; Taf. 359, 447. — Dehio, Hdb. IV. — Dohme, Op. cit., p. 21, 53, 121. — R. Goerz, Die Abteikirche zu Marienstadt. Wiesbaden 1867. — Zeitschr. f. Bauwesen 1862, p. 283; 1867, p. 157, 405; Taf. 22—24. — Zimmermann, Die Kirchen von Eberbach und Marienstatt in ihrer kunst- und kulturgeschichtlichen Bedeutung, i Mittheil d. Vereins f. Nassausche Alterthumskunde u. Geschichtsforschung 1898—99, nr 3, p. 70—77.

[4] Luthmer, Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Wiesbaden I, p. 143—171. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 467, 472, 534; Taf. 194, 198. — Dehio, Hdb. IV. — Dohme, Op. cit., p. 21, 68. — C. Schäfer, Die Abtei Eberbach im Mittelalter. Berlin 1901. — Zimmermann, Op. cit. — Holtmeyer, Op. cit., p. 251.

ansluter sig till det enkla grundschemat, men har 3 kapell på hvar sida om högkoret. Den ståtliga byggnaden, som ännu finnes kvar, visar en annan egendomlighet, som sammanhänger med den här studerade planutvecklingen. Med munkarnas växande antal blef det ursprungliga antalet kapell för litet. Man valde här en annan utväg än korutvidgning för att lösa svårigheten. En rad kapell byggdes utefter det södra sidoskeppet (på fig. 71 blanka). Det första längst i väster är från 1313, de öfriga från 1320-talet. Deras sydväggar upptagas af stora massverksfönster, hvilkas teckning varierar, visande huru byggandet fortgått från väster mot öster. Kapellen äro sins emellan förenade med spetsbågiga öppningar. Dessa voro dock afstängda genom altarena, som stodo på östra sidan i hvarje kapell. Den sydliga pelaren i hvarje kapell är försedd med 2 små murnischer, kredens och piscina. Ett sådant förläggande af kapellen inom en cistercienserkyrka skulle knappast kunnat äga rum före 1300-talet, men är vid denna tidpunkt icke ägnadt att förvåna. Då var det stränga fasthållandet vid de gamla typerna redan brutet, och dylik kapellanordning hade redan hunnit utvecklas och vinna häfd i en stor mängd gotiska nybyggnader af olika slag, såväl katedraler som klosterkyrkor.

Arnsburg[1] (Castrum-Aquilæ) i Ober-Hessen, stiftadt 1174 med munkar från Eberbach. Kyrkan (fig. 17) började sannolikt ej byggas förrän efter 1197. Uppförandet har fortgått från öster till väster i 3 stilistiskt skiljbara perioder. När hela byggnaden stod färdig, därom saknas tillförlitlig underrättelse. Korbyggnaden skulle alltså kunna sättas till omkring 1200. Dess karaktär och ställning inom den cisterciensiska kortypologien hafva vi redan tidigare behandlat (jfr p. 68). Det lär tyvärr numera ej vara möjligt utröna, huruvida kapellkransen kring koret tillhör den ursprungliga anläggningen eller ej. Man skulle annars, om den visade sig vara senare än presbyteriet, kunna tänka sig, att kyrkan ursprungligen haft det vanliga, enkla korschemat efter grundtypen, och att koret sedermera utvidgats med kapellkransen. I alla händelser står det fast, att det här ifrågavarande koret är uppfördt senare än den rikaste typen i Citeaux, af hvilken det sannolikt är en reduktion. Kapellen utefter norra sidoskeppet äro tillkomna i en senare, gotisk tid.

---

[1] MATTHÆI, Op. cit., p. 5—26. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 534; Taf. 195, 199, 311. — DEHIO, Hdb. IV. — F. R. SCHMITT i Allgemeine Bauzeitung 1889, p. 81 o. 89. — SAUER u. EBEL, Die Cisterzienserabtei Arnsburg. Giessen 1895. — DOHME, Op. cit., p. 39, 40, 99. — HOLTMEYER, Op. cit., p. 263—264. — Uebergabe des Klosters Arnsburg an Philipp Reinhardt Grafen zu Solms durch Axell Oxenstierna, Frankfurt 1633, 28 Oct., i Quartalsblätter des hist. Vereins für Hessen I, Nr. 15.

Enligt uppgift af Dehio i Hdb. har kyrkan haft en förhall i väster.

Aulesburg[1] i Hessen-Nassau, grundlades 1140 med munkar från Kamp. Efter flera olika försök att hålla klostret uppe måste det slutligen nedläggas, hvarefter stiftelsen öfverflyttades till Haina, och mun-

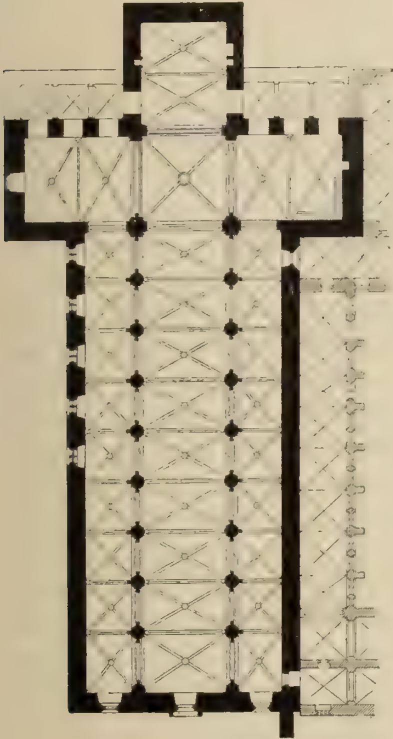

Fig. 72. Haina. Plan.[2] 1 : 800.

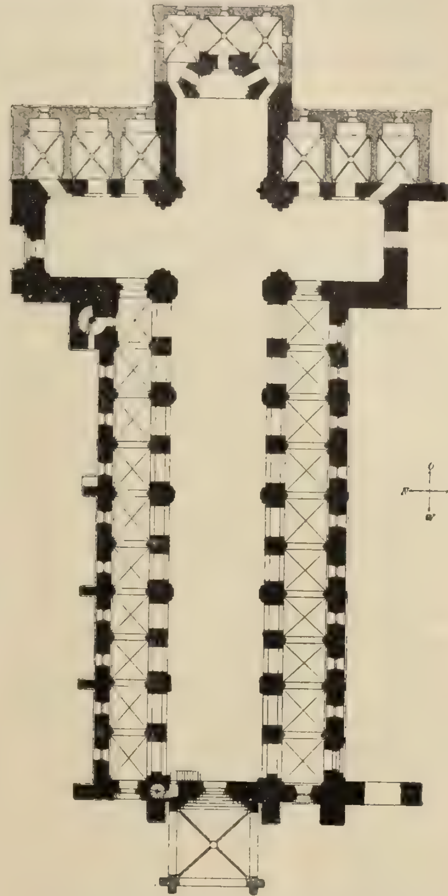

Fig. 73. Otterberg. Plan.[3] 1 : 800. De streckade partierna numera försvunna.

kar hämtades från Altenberg. Endast obetydliga rester af klosterbyggnaderna i Aulesburg finnas i behåll.

Haina[4] i Hessen-Nassau. Stiftelsen flyttades hit från Aulesburg, och

[1] Dehio, Hdb. I.

[2] Efter Schäfer u. stiehl, Op. cit. (not 4 här nedan), Taf. 60.

[3] Efter F. R. Schmitt, i Allgemeine Bauzeitung, Wien 1889, pl. 73.

[4] v. Dehn-Rotfelser u. W. Lotz. Die Baudenkmäler im Regierungsbezirk Kassel. Kas-

en koloni af munkar från Altenberg anlade här år 1215 ett kloster. Kyrkan (fig. 72) är uppförd i fyra skeden. 1:sta skedet strax efter 1215 omfattar de lägre delarna af koret och tvärskeppet, som äro anlagda enligt den enkla grundtypen, ehuru med 3 kapell på hvar sida. 2:dra skedet omfattar samma delars öfre afslutning och inhvälfning (omkr. 1250); 3:dje skedet (sista tredjedelen af 1200-talet) omfattar de 5 östra travéerna af långhuset, 4:de skedet (1:sta hälften af 1300-talet) de 4 västligaste.

Dissibodenberg[1] (Mons S. Disibodi) i Pfalz, Bayern. Det var ursprungligen ett korherrestift från 800-talet och öfverlämnades först 1259 till cisterciensermunkar från Otterberg, hvilka därvid äfven öfvertogo kyrkan. Denna hade uppförts 1108—43 med normalt Hirsauerkor, ehuru stiftelsen icke varit ansluten till Hirsaukongregationen. Korplanens form beror alltså i detta fall icke på cisterciensiskt inflytande. Kyrkan är nu ruin.

Otterberg[2] (Otterburgum) i Pfalz, Bayern, stiftades 1145 från Eberbach. Den nuvarande kyrkan är klostrets andra kyrkobyggnad, uppförd under loppet af 1200-talets första tre fjärdedelar, men dock med bibehållande af planens och stilens enhetlighet. Koranläggningen (fig. 73) har kvadratiskt presbyterium med 3-sidig absid, på hvardera sidan flankeradt af 3 små kapell, som nu äro försvunna. Men deras öppningar mot tvärskeppet äro ännu synliga, likaså på högkorets norra och södra yttermurar lutande vattenlister, under hvilka kapellens yttertak anslutit. Vidare hafva öster om högkoret ursprungligen funnits trenne små, låga kapell, som med bågöppningar stått i förbindelse med presbyteriet. Af tillgängliga beskrifningar framgår icke med full bestämdhet, huruvida dessa kapell tillhört den ursprungliga planen, eller om de blifvit senare tillfogade. Den å afbildningar synliga formen och behandlingen på kapellens bågöppningar synas tyda på, att de från början varit afsedda. I hvilket fall som helst visa de ett ganska intressant exempel på den korutveckling, som försiggick bland cisterciensernas kyrkor. Typiskt är det här ådagalagda sträfvandet efter kvadratisk grundform, ehuru den i detta fall gifver en synnerligen oorganisk

---

sel 1870. — Schäfer u. Stiehl, Mustergiltige Kirchenbauten des Mittelalters in Deutschland. Berlin, s. a., p. 31; Taf. 60—65. — Dehio, Hdb. I. — Dohme, Op. cit., p. 124. — Se äfven Studien u. Mittheil. XVIII, p. 104.

[1] Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern (= Inv. Bayern) III. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 533. — Dehio, Hdb. IV. — Dohme, Op. cit., p. 21.

[2] Inv. Bayern III. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 535; Taf. 199. — Dehio, Hdb. IV. — F. J. Schmitt, Die Liebfrauenkirche der ehemaligen Cistercienserabtei Otterberg in Rheinpfalz, i Allgemeine Bauzeitung, Wien 1889, p. 81, 89. — Dohme, Op. cit., p. 111. — Holtmeyer, Op. cit., p. 251. — Matthaei, Op. cit., p. 30—41.

anslutning till den tresidiga absiden. Dennas förekomst är däremot svårförklarlig. Korplanen i Otterberg utgör ett exempel på ett mindre utveckladt stadium af den plan, vi förut sett i Arnsburg (fig. 17), som f. ö. är dess systerkloster. I Arnsburg hade kapell blifvit, utan mellanliggande omgång, lagda rundt högkorets tre sidor. I Otterberg läggas de endast utefter den östra väggen, som genombrytes med låga ingångsöppningar.

Den ståtliga kyrkan är äfven i öfrigt ett mycket intressant prof på cisterciensisk byggnadskonst.

Wörschweiler[1] (Werneri-Villerium) i Pfalz, Bayern, grundlades 1131 såsom benediktinerkloster, men öfverlämnades 1171 åt cistercienser från Villers-Bettnach. Kyrkan uppförd omkring 1230—1250 i öfvergångsstil. Korplanen ansluter sig närmast till typ II B, ty kapell finnas äfven på västra sidan af norra tvärskeppsarmen. Det yttersta af dessa utvidgades i sengotisk tid med ett spann åt väster.

Eusserthal[2] (Uterina-Vallis) i Pfalz, Bayern, stiftades 1148, likaledes från Villers-Bettnach. Första kyrkobygget ersattes vid midten på 1200-talet af ett nytt, invigdt 1260. Planen följer det enkla grundschemat för koranläggningen.

Bronnbach[3] (Brunnbacum) i Baden, stiftades 1151 med munkar från Maulbronn. Af den först anlagda kyrkan finnes intet spår. Den nuvarande kyrkan (fig. 74) byggdes 1180—1222, den östra delen först. Den är en korsformig, 3-skeppig basilika med stödväxling. Den har kor med absid och 4 rakt afslutade sidokapell på tvärskeppets östsida. Planen visar alltså grundtypens variant 1. De fyra sidokapellen voro emellertid ursprungligen betydligt djupare. Åtminstone de inre kapellen voro täckta med hvardera 2 krysshvalf enligt spår på högkorets yttermurar. Kapellen voro täckta med skilda sadeltak, hvilket lär framgå af spår på tvärskeppets östra yttermur. Detta sista tillika med högkorets absid kan gifva anledning att rekonstruera kapellen på samma sätt som i Pforte, Georgenthal m. fl. (se fig. 90 o. 84). Kraus framställer i inventariet såsom sannolikt, att de haft rak afslutning i analogi med den vanliga typen. Hvilketdera, som är det riktiga, torde blott genom

---

[1] Die Baudenkmale in der Pfalz (= Inv. Pfalz) I: 6, p. 197 med plan. — Dehio, Hdb. IV.

[2] Inv. Pfalz, I: 3 med plan. — Dehio, Hdb. IV. — Dohme, Op. cit., p. 83.

[3] F. X. Kraus, Kunstdenkmäler des Grossherzogthums Baden (= Inv. Baden) IV:1, p 24—89. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 318, 484, 533, 534; Taf. 194, 198. — Dehio, Hdb. III. — M. Sklarek, Die Abtei Bronnbach. Diss. Heidelberg 1895. — S. Beissel, Die Cistercienserabtei Brombach, i Stimmen aus Maria-Laach XXXIV, p. 67 o. 180. — G. Müller, Chronik des Klosters Bronnbach, i Cistercienser-Chronik 1895, nr 75. — Holtmeyer. Op. cit., p. 253.

gräfningar kunna afgöras. Möjligen skulle man i absidens bibehållande kunna se en kvarlefva af den äldsta kyrkans anläggning. Denna skulle kunna tänkas hafva rönt inflytande från Hirsauskolan och därför haft ett kor med trappstegsformigt aftagande sidokapell.

Sidokapellens östra afslutningsmurar stamma från sengotisk tid. Ursprungligen hade kyrkan en förhall i väster. Denna är numera försvunnen.

Fig. 74. Bronnbach. Plan af klosteranläggningen.[1]
1 : 1000.

Schönau[2] (Schonaugia) i Baden. Stiftadt 1145. Moderkloster var Eberbach. Kyrka och kloster förstörda utom refektoriet, som nu är inrättadt till kyrka.

Thennenbach[3] (Porta-Coeli) i Baden. Grundades 1158 med munkar från Frienisberg. Kyrkan (fig. 75) har den typiska, enkla korplanen. Om bågöppningarna mellan sidokapellen äro ursprungliga, kan ej nu afgöras. Kyrkan blef nämligen år 1829 nedrifven och sedermera åter uppförd med användande af det gamla materialet i staden Freiburg,

---

[1] Efter Inv. Baden IV: 1, p. 24.

[2] Dehio, Hdb. IV. — Fr. J. Schmitt, Abtei Schönau bei Heidelberg, i Repertor. f. Kunstwissenschaft, XVII. — Holtmeyer, Op. cit., p. 255.

[3] Inv. Baden VI : 1, p. 230—233. — H. Schreiber, Die Abteikirche Thennenbach und die Ludwigskirche zu Freiburg. Freiburg 1863. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 534. — Dehio, Hdb. IV. — Dohme, Op. cit., p. 72.

där den under namn af Ludwigskirche numera är protestantisk kyrka. Uppmätningarna af den gamla byggnaden äro ofullständiga. Planen torde emellertid vara i det väsentliga riktig. Men studiet af det för byggnadshistorien i öfrigt så ytterst intressanta hvalfsystemets detaljer är numera omöjligt. Där har det gamla, burgundiska systemet med transversala tunnor öfver sidoskeppen kommit till användning. Kyrkan torde

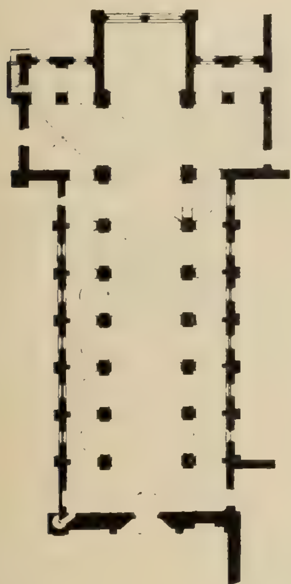

Fig. 75. Thennenbach. Plan.[1]
Skala obekant.

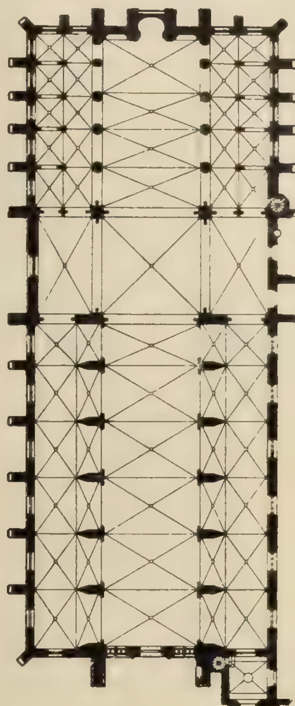

Fig. 76. Salem. Plan.[2]
1 : 800.

vara uppförd under tiden omedelbart efter grundläggningen. Det stora östfönstret i högkoret upptogs under sen gotisk tid.

Salem[3] (Salem) i Baden, grundadt 1138 från Lützel. Af den första stenkyrkan, som uppfördes c:a 1160—1179, finnes intet i behåll. Den ersattes nämligen af den nuvarande stora, gotiska byggnaden, hvilken började uppföras 1299. 1311 kunde 11 altaren invigas, men i sin helhet

[1] Efter Inv. Baden, VI: 1, fig. 92. Å originalet saknas skala.

[2] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 456.

[3] Inv. Baden, I, p. 554—582, med plan. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 332; Taf. 456. — Dehio, Hdb. III. — Dohme, Op. cit., p. 39, 132. — Zeitschr. f. Bauwesen 1873, pl. 45—50.

blef kyrkan färdig först 1414. Visserligen kan i den enkla, rektangulära planformen en stark efterverkan af den äldre cisterciensiska byggnadstraditionen spåras, men i öfrigt är denna byggnad till hela sin karaktär sådan, att den faller utanför vår undersökning.

Königsbronn[1] (Fons-Regius) i Würtemberg. Grundadt 1303 från Salem. Helt nybyggdt på 1600-talet. Numera järnverk.

Schöntal[2] (Speciosa-Vallis) i Würtemberg. Grundades 1158. Moderkloster var Maulbronn. Af den medeltida kyrkan finnes ingenting kvar. Den ersattes af en nybyggnad 1708—1728.

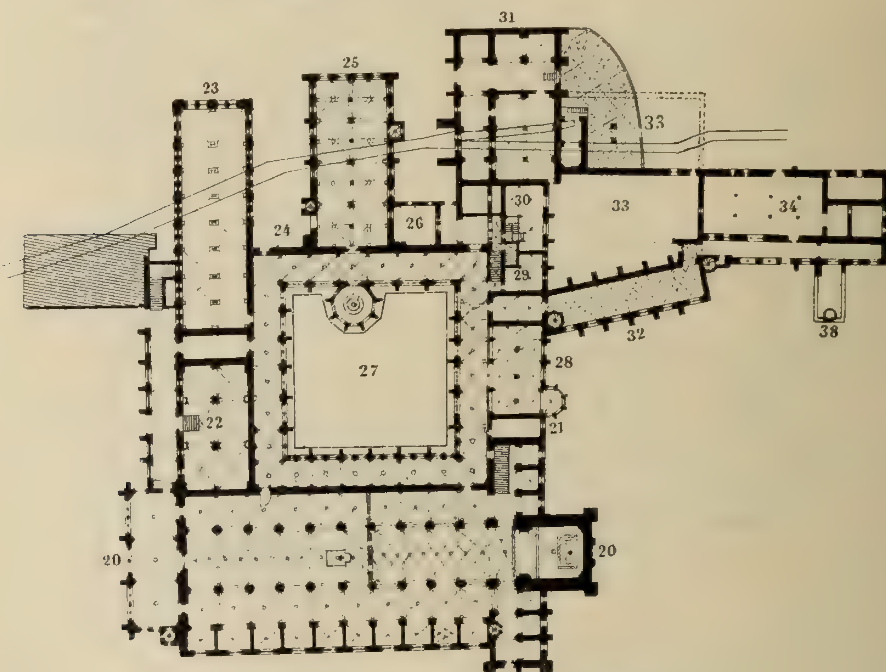

Fig. 77. Maulbronn. Plan af klosteranläggningen.[4]
1 : 1250.

Maulbronn[3] (Mulbrunnum) i Würtemberg. Klostret anlades först i Eckenweiler med munkar från Neuburg 1139. Flyttades till nuvarande plats 1146—47. Kyrkan (fig. 77) påbörjades 1146. Man känner en in-

[1] Dehio, Hdb. III.

[2] Dehio, Hdb. III. — Bossert, Paulus u. Schmid, Schöntal. Beschreibung und Geschichte des Klosters und Seminars. Stuttgart s.a.

[3] Paulus, Die Cistercienserabtei Maulbronn. Stuttgart 3. Aufl. 1889. — P. Schmidt, Maulbronn. Strassburg 1903 (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, H. 47). — Dehio-Bezold, Op. cit. — Dehio, Hdb. III. — Dohme, Op. cit.

[4] Efter Paulus, Op. cit., Taf. IV.

vigning från 1178. Korplanen, i hvilken flera afbrott i byggandet kan konstateras, följer grundtypen, men med 3 kapell på hvar korsarm. En egendomlighet är tvärskeppets gestaltning. Det är mycket smalt och bildar nästan endast en gång. Det är blott obetydligt högre än kapellen. Ofvanpå dessa och tvärskeppsarmarna ligga 2 höga rum med obekant bestämmelse, hvilka göra, att tvärskeppet utvändigt ter sig normalt, ehuru utan synliga kapell. Tvärskeppet har här reducerats till att gifva ett arkitektoniskt uttryck för sin hufvudsakliga praktiska funktion: att vara en förbindelseled. Tvärskeppsarmarna afstängas med tvärmurar från midtskeppet, till hvilket man inträder genom portliknande, låga hvalf. Dessa bilda här verkliga »introitus superiores» (jfr p. 40).[1] Vi hafva visserligen förut i Wettingen (p. 99) sett, att tvärskeppet kan reduceras starkt i bredd. Dock kan detta ej jämföras med anordningen i Maulbronn.

Vid 6:te pelarparet från vänster står ännu det höga korskranket af sten, som afstängde munkkoret från lekbrödrakyrkan. Det är ett af de få bibehållna från 1100-talet. Äfven i Maulbronn skedde en liknande utveckling med sidoskeppskapell, som vi förut sett i Eberbach. Kapellraden utefter sydsidan utfördes efter 1420. Byggmästare var lekbrodern Bertholt. Samtidigt täcktes midtskeppet med näthvalf.

Framför västfasaden en förhall från 1200-talets början.

Herrenalb[2] (Alba Dominorum) i Würtemberg, grundades 1147 från Neuburg. Af den romanska kyrkan, som torde stammat från senare hälften af 1100-talet, finnas endast obetydliga rester kvar i västfasaden, intill hvilken en stor förhall omkr. år 1200 blifvit fogad, och några mindre delar af kyrkans östra delar. År 1905 utförda gräfningar visade emellertid, att kyrkan varit en c:a 50 m. lång pelarbasilika utan tvärskepp. Sidoskeppen mynnade i kapell med absid. Öfver dessa kapell hafva möjligen ursprungligen stått torn. I stället för en cisterciensisk finna vi här en plan, typisk för den bayerska romanska kyrkoanläggningen.[3] Anledningen till denna sällsynta afvikelse från traditionen kan jag icke uppgifva. Den inhemska traditionen har här segrat.

Bebenhausen[4] (Bebenhusa) i Würtemberg, stiftades 1190 af pfalz-

[1] Jfr Mettler, Op. cit. IV, p. 10, not 1. — Jfr härmed anordningen af munkkoret och dess ingångar i den äldsta koranläggningen i Fountains (se p. 117 o. fig. 63).

[2] E. Paulus, Die Kunst- und Altertumsdenkmale im Königreich Würtemberg (= Inv. Würtemberg), Schwarzwalderkreis. Stuttgart 1897, p. 179—186. — Dehio, Hdb. III, p. 187. — Dohme, Op. cit., p. 78, 133. — Würtembergische Bauzeitung 1905. — Das Cisterzienserkloster Herrenalb, i Prüfers Archiv f. kirchliche Kunst, 8.

[3] Jfr Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 208—209.

[4] Paulus, Die Cistercienser-Abtei Bebenhausen, Stuttgart 1886. — Inv. Würtemberg, Schwarzwalderkreis, p. 402—416. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 333. Dehio, Hdb. III,

grefve Rudolf v. Tübingen med munkar från Schönau. Kyrkan (fig. 78) uppfördes 1188—1227 såsom treskeppig, flattäckt basilika. Kortypen följde sannolikt det vanliga, enkla grundschemat och hade 4 små kapell på tvärskeppets östsida, af hvilka de två på nordsidan i senare tid förminskats af obekant anledning. På sydsidan synas ännu kapellöppningarna mot tvärskeppet. De södra sidokapellen ombyggdes och sammanslogos till ett i sengotisk tid. Gotiskt är också det stora korfönstret från 1335.

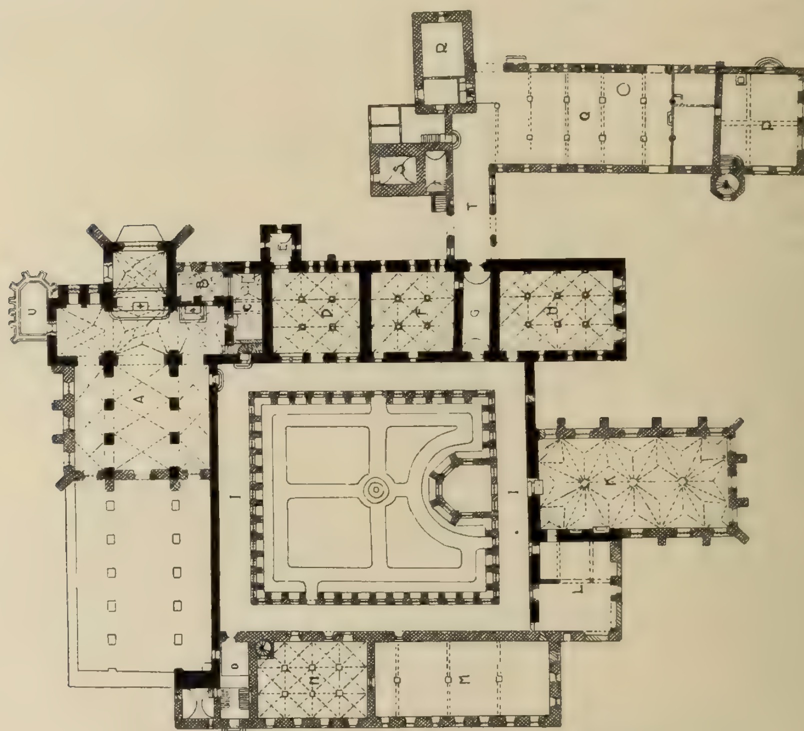

Fig. 78. Bebenhausen. Plan af klosteranläggningen.[1] 1:1000.

Långskeppet hade ursprungligen 9 arkadbågar, men förkortades 1568 till blott 4.

Kaisheim[2] (Cæsarea) i Schwaben, stiftades år 1134 med munkar från Lützel. Det är cistercienserordens äldsta anläggning i denna trakt af landet. Af dess äldsta kyrka finnes intet i behåll. Den beva-

p. 51. — DOHME, Op. cit., p. 60, 133. — O. v. LEIXNER, Zwei Cistercienser Klöster in Schwaben, i Wiener Bauindustriezeitung XX:2 p. 277, 285, 291.

[1] Omritad efter PAULUS, Op. cit., Taf. III.

[2] DEHIO-BEZOLD, Op. cit. II, p. 333; Taf. 456. — DEHIO, Hdb. III. — DOHME, Op. cit., p. 43, 143.

rade byggnaden (fig. 79) är uppförd under tiden 1352—87. Trots den sena anläggningstiden hafva dock de ledande konventsbröderna fasthållit vid den cisterciensiska traditionen såväl i plan som uppbyggnad. Koret är sålunda uppfördt efter det rikare Clairvaux-schemat, visserligen något modifieradt. Sålunda äro väggarna mellan kapellen bortfallna, så att koret har dubbel omgång. Dock gör sig ursprunget till denna plan tydligt förnimbart. Det är knappast en utveckling ur det gotiska katedralkoret vi här se, utan helt visst ett i gotiska konstruktions- och detaljformer omsatt upptagande af det gamla berömda stamklostrets plan. Detta är så mycket troligare, som man äfven i kyrkans

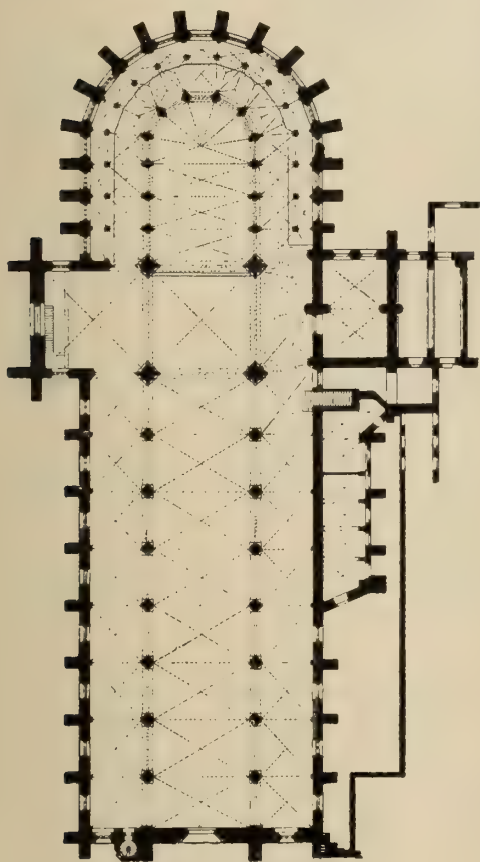

Fig. 79. Kaisheim. Plan.[1]
1 : 800.

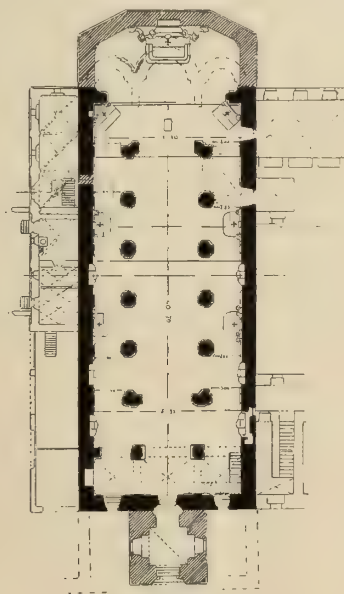

Fig. 80. Walderbach.[2]
1 : 800.

uppbyggnad och formgifning märker en tydlig cisterciensisk anda. De byggnadsledande munkarna ha lyckats gifva sitt verk något af den gamla cistercienserstilens kalla, enkla storslagenhet. Detta är ganska märkligt, då byggnaden ju är uppförd vid en så sen tidpunkt, vid hvilken den cisterciensiska byggnadstraditionen i allmänhet var afklippt.

[1] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 456.
[2] Efter Inv. Bayern I:1, Taf. VI.

Snedheten i det södra tvärskeppet beror sannolikt på en felberäkning af anslutningen till de äldre konventsbyggnaderna.

Fürstenfeld[1] (Campus-Principis) i Ober-Bayern. Grundlagdt 1261 med munkar från Aldersbach. År 1718 blef den gamla medeltidskyrkan nedrifven och ersatt med en nybyggnad, 1718—36, efter planer af Viscardi. Om den äldre kyrkans utseende intet bekant. Den nya kyrkan en af Bayerns ståtligaste barockbyggnader.

Raitenhaslach[2] (Raitenhaselacum) i Ober-Bayern. Det nämnes redan 875 såsom klostret Zelle. I detta kloster infördes af ärkebiskop Konrad af Salzburg år 1123 Augustini regel. År 1146 flyttades till Zelle ett några år förut i Schützing grundadt cistercienserkonvent, som utgått från Salem.

Nuvarande kyrkas utseende i hufvudsak tillkommet vid en ombyggnad 1694—98. Men i densamma ingå dock murarna från den äldre kyrkan, som stammade från senare hälften af 1100-talet. Det visar sig, att dennas plan icke följer något cisterciensiskt schema utan ansluter sig till den i Bayern vanliga romanska plantypen: treskeppig kyrka utan tvärskepp, halfrund absid på midtskeppet; sidoskeppen äro platt afslutade. Raitenhaslach lämnar sålunda i likhet med Herrenalb exempel på den lokala traditionens seger öfver ordensvanorna.

Fürstenzell[3] (Cella-Principis) i Nieder-Bayern, stiftadt 1276 från Aldersbach. Nuvarande kyrka en betydande och rikt behandlad barockbyggnad. Om medeltidskyrkan intet bekant.

Aldersbach[4] (Alderspacum) i N. Bayern, grundadt 1146 från Ebrach. Nuvarande anläggning ett barockbygge. Om det medeltida utseendet är intet bekant.

Walderbach[5] (Walderbacum) i Ober-Pfalz, var ursprungligen augustinerkorherrestift, helgadt åt St. Nikolaus. Först 1143 öfverlämnades det åt cistercienser från Waldsassen af borggrefven Otto I af Regensburg. Kyrkan var ursprungligen en treskeppig, krysshvälfd hallkyrka (fig. 80), som i öster afslutades af 3 halfrunda absider. 1748 blefvo absiderna och det närmaste hvalfspannet rifna och ersatta af ett rymligt enskeppigt kor (å planen fig. 80 streckadt, ursprungliga kyrkan svart). Absi-

---

[1] Inv. Bayern I, p. 442 o. 454—459. — Dehio, Hdb. III. — E. v. Fugger, Kloster Fürstenfeld, eine Wittelsbacher Stiftung und deren Schicksale von 1258—1803. München 1884.

[2] Inv. Bayern I, p. 2592. — Dehio, Hdb. III.

[3] Dehio, Hdb. III.

[4] Dehio, Hdb. III. — Holtmeyer, Op. cit., s. 255.

[5] Inv. Bayern II:1, p. 174—208. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 509, 534. — Dehio, Hdb. III. — B. Riehl, Beiträge zur Geschichte der romanischen Baukunst im bayrischen Donauthal, i Repertor. f. Kunstwissenschaft XIV, p. 365.

dernas grundmurar påträffades emellertid vid undersökningsgräfningar 1897 (å planen prickade). Af murtekniken framgår tydligt, att korpartiet är den äldsta delen af kyrkan. Man har tydligen efter korets uppförande beslutat sig för att göra midtskeppet bredare än som ursprungligen var planeradt. Midtskeppet är anlagdt för krysshvalf med diagonalbågar (obs. $^3/_4$-kolonnerna i pelarnas vinklar), under det att fältet framför koret hade krysshvalf utan sådana. Det är icke omöjligt, att detta korparti härstammar från augustinerkorherrarnas kyrka, som, då cistercienserna öfvertogo den, var under byggnad, men af dem fortsattes med ändrad plan. Korplanen med de tre absiderna är normal för stiftskyrkor i sydöstra Tyskland under denna period.[1] Däraf skulle då också afvikelserna från cistercienserkortypen förklaras. Att däremot långskeppet utförts af cistercienserna är alldeles gifvet. Denna del af kyrkan visar en så framskriden kunskap i hvalftekniken, att den vid denna tidpunkt icke varit möjlig utan främmande inflytande ifrån Frankrike. Långskeppet är nämligen utfördt under senare hälften af 1100-talet. Cisterciensisk är också den förhall, hvars grundmurar 1897 uppgräfdes väster om kyrkan (å planen prickade). Västtornet stammar från slutet af 1700-talet.

Waldsassen[2] (Waldsassum) i Ober-Pfalz, grundades 1133 med Volkenrode såsom moderkloster. Den äldsta, strax efter grundläggandet af klostret uppförda kyrkan ersattes ganska snart af en ny, stor stenkyrka, som blef färdig 1179, då den i kejsarens närvaro invigdes af biskop Kuno af Regensburg. Med vissa mindre förändringar stod denna kyrka kvar till 1600-talets slut, då den nedrefs och ersattes af nuvarande barockbyggnad.

Om den år 1179 invigda kyrkans plan få vi dock lyckligtvis en rätt god föreställning genom bevarade teckningar. Fig. 82 gifver en år 1621 gjord planskiss af klostret. Fig. 81 utgör ett snitt ur en år 1670 utförd perspektivisk bild af hela klosterområdet. Båda dessa bilder visa otvetydigt, att kyrkan haft ett kor af den typ, som vi sett vara karakteristisk för de äldre cluniacenserna: presbyterium med absid, omgifvet å ömse sidor af tvenne trappstegsformigt aftagande, absidförsedda kapell. Fig 81 visar tydligt, att det var en korsformig basilika med utveckladt tvärskepp. Det är af största intresse att kunna

[1] Jämför ofvan Herrenalb och Raitenhaslach. — Det är dock icke uteslutet, att vi äfven i Walderbach hafva ett exempel på, att man i ett cistercienserbygge följde lokala planformer. Förloppet skulle då hafva varit följande: bygget började uppföras af inhemska byggmästare, som efter korets uppförande ersattes af någon eller några tillkallade byggnadskunniga conversi från Frankrike.

[2] Inv. Bayern, II:14, p. 86—137. — Dehio, Hdb. III. — Binhak, Gründung der Cistercienser-Abtei Waldsassen. Regensburg 1890.

konstatera denna koranläggning äfven här. Koranläggningen har sannolikt varit kyrkans äldsta parti, och vi torde väl utan att taga alltför mycket fel kunna antaga, att dess anläggning stammar från omkring 1160 och snarare före än efter. Sannolikt beror upptagandet af detta planschema på de starka från det äldre Cluny stammande byggnadstraditioner, som spridts af Hirsauerskolan.

En framför västra fasaden förlagd förhall, »Paradies», blef uppförd först 1306. Den är icke markerad å fig. 82, men en annan, mera detaljerad planskiss från 1618[1] angifver den tydligt.

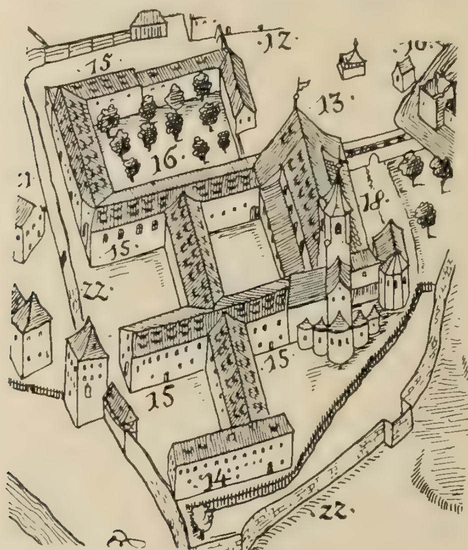

Fig. 81. Waldsassen. Detalj ur en teckning af F. J. Stilpen från Waldsassen år 1670. Riksarkivet i München.[2]

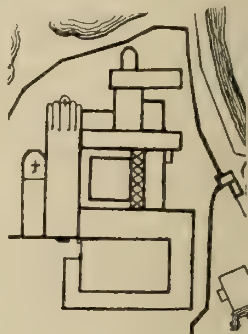

Fig. 82. Waldsassen. Plan af den medeltida klosteranläggningen. Snitt ur en planritning[3] från 1621.

Heilsbronn[4] (Fons-Salutis) i Mittel-Franken. Detta grundades 1132 af biskop Otto af Bamberg för benediktiner. Medan kyrkan, som invigdes 1149, ännu höll på att uppföras, öfverlämnades klostret åt cistercienser från Ebrach. Kyrkan utvidgades österut 1263—1280, men hade dessförinnan ett normalt Hirsauerkor. Dettas förekomst är här mycket lättförklarlig, ty dels var kyrkan påbörjad, innan cisterciensera öfvertogo densamma, dels är stiftelsens grundare, biskop Otto af Bamberg, känd såsom en af Hirsaukongregationens varmaste vänner

[1] Afbildad i Inv. Bayern, II:14, fig. 66.

[2] Efter Inv. Bayern II:14, Taf. VII. Originalet finns i Riksarkivet i München: Plansammlung Nr. 3294.

[3] Efter Inv. Bayern, II:14, fig. 65. Originalet i Riksarkivet i München: Oberpfalz Nr. 239.

[4] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 213, 533, 534. — Dehio, Hdb. III. — Dohme, Op. cit., p. 54. — Holtmeyer, Op. cit., p. 212—213. — Muck, Geschichte vom Kloster Heilbronn. Nördlingen 1879—80. 3 Bd.

och befordrare. Otto har vid flera andra af honom grundade kyrkor visat, att han äfven gynnat den från Hirsau utgående byggnadsskolan. — I väster hade kyrkan en förhall.

Ebrach[1] (Ebracum) i Ober-Franken, stiftadt 1127 med munkar från Morimond, var den äldsta och förnämsta klosterstiftelsen i Franken. Den ännu bestående kyrkan (fig. 83) är uppförd 1200—1282 efter en

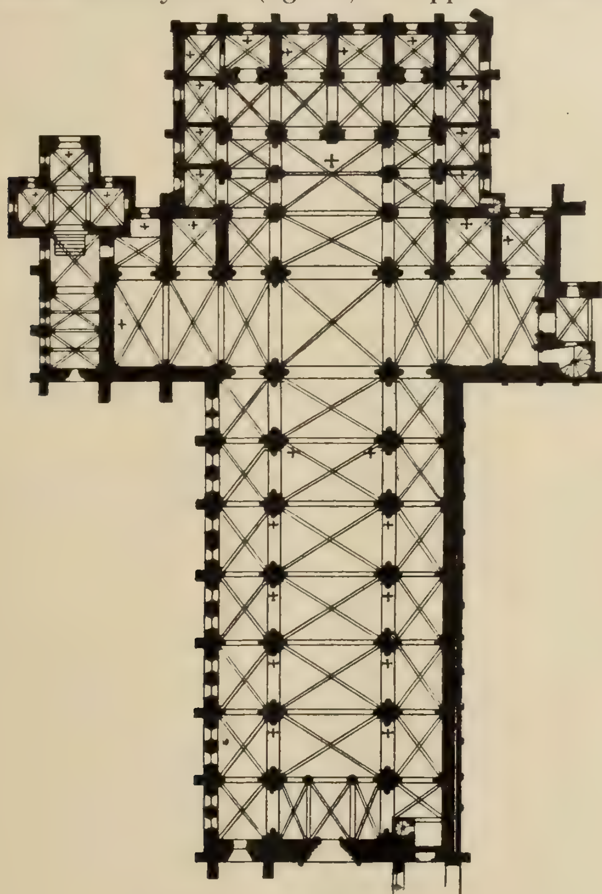

Fig. 83. Ebrach. Plan.[2]
1:800.

enhetlig plan och med endast mindre ändringar i uppbyggnadens for-

[1] J. Jaeger, Die Klosterkirche zu Ebrach. Würzburg 1903. — Dehio-Bezold, Op. cit., I, p. 534; II, p. 273; Taf. 195, 200. — Dehio, Hdb. I. — Dohme, Op. cit., p. 39, 40, 104. — Holtmeyer, Op. cit., p. 205, 266. — Bilson, Op. cit., p. 217 o. pl. XXVI. — W. A. Neumann, Die Zisterzienserkirchen von Ebrach und Lilienfeld, i Österr. Rundschau IV, p. 356—362. — Bode-Hanau, Die Ausstattung der Kirche des Zisterzienserklosters Ebrach, i Denkmalpflege 1910, Nr. 11.

[2] Efter Bilson, Op. cit., pl. XXVI.

mer. Den började byggas österifrån. Invigningar från 1218 och 1221 gälla sannolikt koret.

Vi se här det från Citeaux bekanta rikaste korschemat upptaget redan från första början på synnerligen ståtligt sätt och i direkt imitation af Citeaux. Där hade helt få år, innan den nuvarande kyrkan i Ebrach började uppföras, det nya, stora koret blifvit invigdt. Skillnaden mellan korplanerna i Citeaux och Ebrach är, att den senare har färre kapell på korsarmarnas östra sida och alldeles saknar sådana på den västra. Annars är öfverensstämmelsen fullkomlig. Om man härtill lägger, att konstruktions- och dekorationsformer visa mycket stor frändskap med den burgundiska unggotiken, synes man hafva starka skäl för att antaga, att byggnaden i Ebrach anlagts och uppförts under ledning af från de franska hufvudklostren kommande byggnadsfolk.

Det intill norra korsarmen liggande Mikaelskapellet, invigdt 1207, fanns tydligen, innan norra korsarmen och dess kapell voro utförda, att döma af det annars omotiverade sätt, hvarpå kapellets södra korsarm skär in i det nordligaste sidokapellet.

Kyrkans inre blef 1773—91 omdekoreradt af Maderno Bossi i Louis XVI-stil.

Langheim[1] (Langhemium) i Ober-Franken, grundadt 1133 från Ebrach. Kyrkan förstörd. På äldre afbildningar visar den sig vara en långsträckt, i öster platt afslutad anläggning. Huru den närmare gestaltningen varit, kan ej afgöras.

Bildhausen[2] (Bildhusa) i Unter-Franken, grundadt 1158 från Ebrach. Kyrkan refs 1876.

Georgenthal[3] (Vallis S. Georgii) i Sachsen-Gotha (Thüringen), stiftadt 1142 med munkar från Morimond af Sizzo von Kevernburg. Klostrets samtliga byggnader ligga nu i ruiner. Gräfningar 1840, 1852, 1861 och i synnerhet 1891 hafva emellertid bidragit att lägga dess plan i dagen. De kvarvarande resterna hafva varit föremål för rätt olika tydningar, men genom Holtmeyers senaste, utmärkta forskningar synes problemet hafva vunnit en god lösning. Här är icke platsen att ingå på de olika meningarna i frågan om korgestaltningen. Jag kan inskränka mig att

[1] Baier, Die Cisterzienser-Abtei Kloster Langheim. Würzburg 1896. — Dehio, Hdb I.

[2] Schnell, Zur Geschichte des Klosters Bildhausen, i Arch. d. hist. Ver. F. Unterfranken und Aschaffenburg 1884, 27 Bd. — Idem, Grundriss der Klostergebäude von Bildhausen nach dem Stande von 1788, ibid. 30 Bd.

[3] Holtmeyer, Op. cit., p. 93, 225—250, 268—275. — Lehfeldt, Bau- und Kunstdenkmäler Thüringens H. XXVI, p. 23. — Dohme, Op. cit., p. 34, 79. — Dehio, Hdb. I. — G. A. Fischer, Das ehemalige Zisterzienserkloster Georgenthal, i Denkmalpflege 1906, p. 93—95. — Boetheke, Das Kloster Georgenthal, i Cistercienser-Chronik 1898, p. 21 o. 1899, p. 245. — Wieland, Die Abtei Georgenthal, ibid. 1903.

referera Holtmeyers åsikter. Den ursprungliga anläggningen, som påbörjades 1143, var försedd med ett kor, hvars plan är rekonstruerad å fig. 84. Vi finna där, liksom förut i Waldsassen, det äldre cluniacensiska korschemat med de trappstegsformigt aftagande sidokapellen. Valet af denna planform torde här vara att tillskrifva inflytandet från i trakten befintliga större monument, antagligen förmedladt genom klosterstiftaren Sizzo. Icke långt därifrån hade den präktiga klosterkyrkan i Paulinzella[1] nyligen uppförts efter Hirsauerskolans regler. Och året innan kyrkan i Georgenthal började byggas, hade en annan stor kyrka i närheten börjat uppföras efter samma planschema för koranläggningen,

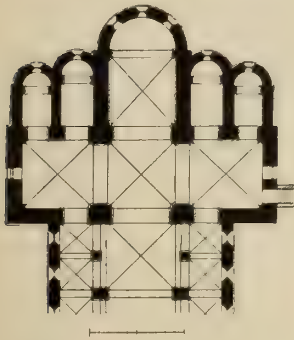

Fig. 84. Georgenthal. Det äldre korets plan. Rekonstruktion af Holtmeyer.[3] 1:800.

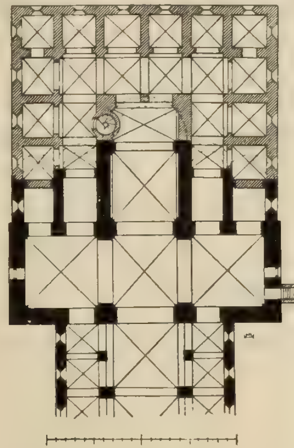

Fig. 85. Georgenthal. Plan af korutvidgningen. Rekonstruktion af Holtmeyer.[4] 1:800.

nämligen Thalbürgeln.[2] Vi se här åter, huru i Tyskland den tidigare från Burgund inkomna och sedermera delvis självständigt utbildade traditionen gjort sig kraftigt gällande t. o. m. då, såsom i Georgenthal var fallet, den inkallade munkkolonien kom från ett af de franska moderklostren, bland hvilka vid denna tidpunkt den speciella cisterciensерplantypen redan utbildats. Georgenthals kor torde hafva varit färdigt redan före 1140-talets slut.

Emellertid giorde sig behofvet af flera kapell gällande äfven i det mäktiga klostret Georgenthal, och mot midten af 1200-talets ombyggdes

---

[1] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 211; Taf. 51.
[2] Ibid. I, p. 533.
[3] Op. cit., fig. 66.
[4] Op. cit., fig. 96.

koret efter det rikaste cistercienserschemat, som då redan var upptaget i tvenne af Tysklands förnämligare cistercienserkloster, nämligen Ebrach (fig. 83) och Riddagshausen (fig. 93). Huru denna korutvidgning gestaltade sig, visar fig. 85, som återgifver Holtmeyers rekonstruktion af dess plan. De af Holtmeyer anförda stöden för denna rekonstruktion synas fullt öfvertygande. Utvidgningen ägde rum mellan åren 1246 och 1267.

Planen visar oss Citeaux-typen i viss mån reducerad och med de modifikationer, som i öfrigt betingades af sträfvandet att begagna så stora delar som möjligt af det gamla murverket. Vi sakna af lätt förklarliga skäl utskjutande tvärskeppsarmar med kapell.

Genom Holtmeyers undersökningar rörande denna kyrka har vår kunskap om de tyska cistercienserkyrkornas planutveckling fått ett högst intressant och viktigt tillskott.

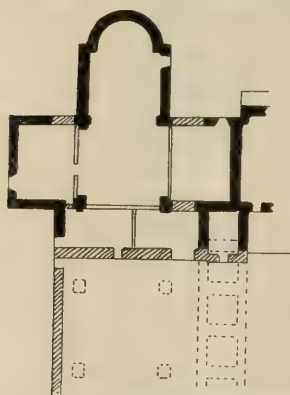

Fig. 86. Volkenrode. Plan[2] af kvarvarande delar af kyrkan. 1:800.

Volkenrode[1] (Volkeroda) i Sachsen-Gotha (Thüringen), stiftadt 1131 med munkar från Altenberg. Af den 1131—1150 uppförda kyrkan återstår numera endast tvärskeppet med det absidförsedda högkoret (fig. 86). Tvärskeppet har ursprungligen varit försedt med en absid på hvardera armen, ehuru dessa numera äro rifna. Planen visar alltså icke något af det för cistercienserna karakteristiska, utan är i stället en typisk, sachsisk basilikeplan af den art, som har biabsiderna placerade midt för sidoskeppen. Exempel på dylik plan se vi i den samtidigt byggda kyrkan i Hecklingen i närheten af Volkenrode. Här hafva vi alltså åter ett fall, där ordenstraditionen vikit för en lokaltyp.

Reifenstein[3] (Riffensteinium) i prov. Sachsen, grundadt 1162 från Volkenrode. Af den medeltida kyrkan återstår intet. Tyvärr synas dokument rörande dess utseende helt saknas. Nuvarande kyrka stammar från 1700-talet.

Pforte[4] (Porta) i prov. Sachsen, anlades 1137 genom förflyttande af ett 1132 stiftadt cistercienserkloster i Schmölln. Moderkloster var Walken-

[1] Lehfeldt, Op. cit., H. X. — Holtmeyer, Op. cit., p. 205—212. — Dohme, Op. cit., p. 76

[2] Omritad efter Lehfeldt, Op. cit. H. X.

[3] Holtmeyer, Op. cit., p. 258, 266, 300. — Dehio, Hdb. I. — B. Stürzer, Reifenstein im Eichsfelde, i Cistercienser-Chronik N:r 83, 84.

[4] Bergner i Inv. Prov. Sachsen XXVI, p. 53—117. — Leidich, Die Kirche und der Kreuzgang des ehemaligen Cistercienserklosters in Pforta, i Zeitschrift f. Bauwesen 1893 o. 1897. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, pag. 533 ,534; II, p. 303; Taf. 194. — Dehio, Hdb. I. — Dohme, Op. cit., p. 39, 58, 126. — Holtmeyer, Op. cit., p. 213—224.

ried. Den nuvarande kyrkan (fig. 87) visar 3 hufvudsakliga byggnadsperioder: I. Den romanska kyrkan började 1137. Denna var tillika med korsgången sannolikt färdig omkring 1150 (på planen svart). II. Gotisk ombyggnad 1251—68, hufvudsakligen omfattande koret. III. Ombyggnad af skeppet under 1300-talet. Kapellet på tvärskeppets sydsida var grafkapell för släkterna Varch, Heldrungen och Tannrode och stammar i sin nuvarande gestalt från 1320—1330.

Det är här den romanska anläggningen, som intresserar oss. Den finnes i behåll innesluten och omvandlad i nuvarande kyrka så

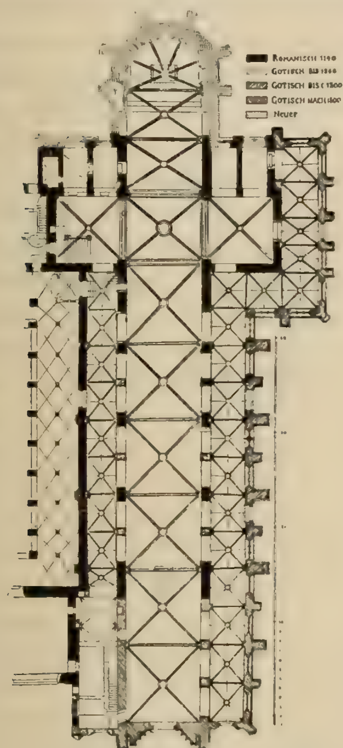

Fig. 87. Pforte. Nuvarande plan.[1] 1:800.

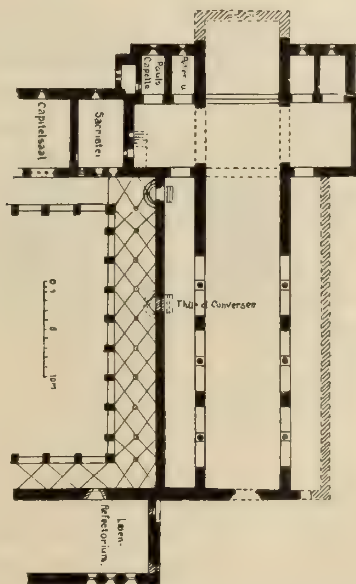

Fig. 88. Pforte. Kyrkans ursprungliga plan. Rekonstruktion af Leidich.[2] 1:800.

när som på östra och västra fronterna och södra sidoskeppet. Leidich[3] har i sin studie öfver kyrkan sökt rekonstruera koranläggningen med kvadratiskt kor utan absis och 2 rakt afslutade kapell på hvardera sidan (fig. 88) i likhet med den vanliga cistercienser-typen. Mot denna rekonstruktion opponerar sig emellertid med rätta Bergner,[4] som framhåller, att bestämda förhållanden på byggnaden tala emot denna ana-

[1] Efter Inv. Prov. Sachsen, XXVI, fig. 33.

[2] Efter Zeitschrift f. Bauwesen, 1897.

[3] Op. cit.

[4] Op. cit., p. 62—63.

logirekonstruktion. Utsidan på de sydliga tvillingkapellen visar (fig. 89), att de där synliga, ursprungligen rundbågiga öppningarna äro igensatta gördelbågar. Samma förhållande kan iakttagas på det innersta af de norra kapellen. Detta kan icke förklaras genom Leidichs påstående, att den östra afslutningsmuren blifvit bortrifven och de båda södra kapellen öppnats mot kyrkogården såsom någon slags förhallar. Detta är emellertid alldeles orimligt. Det skulle vara något alldeles enastående, att dylika korkapell under 1200-talet förvandlats till förstugor eller genomgångsrum, och för öfrigt, hvarför skulle man i så fall användt 2 bredvid hvarandra liggande? Att man bortrifvit den östra raka väggen blott för nöjet att få återuppföra samma raka vägg igen ett par

Fig. 89. Pforte. De södra tvärskeppskapellens östra yttermur.[1]

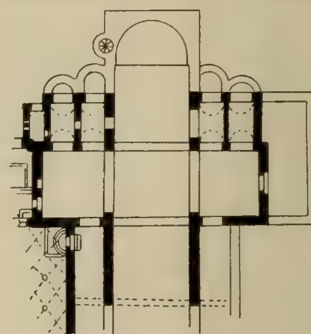

Fig. 90. Pforte. Den romanska koranläggningen. Rekonstruktion af Bergner.[2] 1:800.

fot längre in under kapellens f. d. murbågar är ännu orimligare. Dessutom skulle det vara något ganska ovanligt, att man uppfört särskild murbåge invid tunnhvalfvets anslutning till den raka sköldmuren. En sådan båge skulle ju icke hafva någon funktion. Den af Bergner lämnade tydningen synes därför vara den riktiga. Han förklarar de utvändigt synliga bågarna såsom de gördelbågar, mot hvilka kapellens små absidhvalf satte an, och han rekonstruerar därför det ursprungliga koret, såsom fig. 90 visar. Fullkomlig säkerhet kan endast vinnas genom gräfningsundersökningar. Framför allt sakna vi hvarje hållpunkt i byggnaden själf för rekonstruktion af presbyteriets östra afslutning. För Bergners rekonstruktion talar emellertid det förhållandet, att vi i det närbelägna Georgenthal och i andra, visserligen utanför orden stående kyrkor i denna trakt funnit samma plan. Det är också i analogi

[1] Efter Inv. Prov. Sachsen, XXVI, fig. 34.
[2] Efter Inv. Prov. Sachsen, XXVI, fig. 32.

med Georgenthal, som Bergner uppgjort sin rekonstruktion, fig. 90. Han har dock förbisett att den yttre, rätvinkliga formen på korslutet och den i dess murverk inlagda trappan tillhöra en senare utvidgning af Georgenthals kor. Pfortes ursprungliga kor, som torde vara uppfördt omkring 1140, har sålunda sannolikt visat samma äldre cluniacensiska korschema som Georgenthal (fig. 84) och antagligen af samma skäl som där. Den ännu svaga ordenstraditionen viker för ett redan tidigare inkommet, i trakten omtyckt och brukadt korschema.

En egenhet i den ursprungliga planen bör observeras. Den å fig. 88 visade, af Leidich gjorda rekonstruktionen af långhuset har visat sig vara alldeles riktig. Enligt denna var den östligaste delen af midtskeppet med hela murar afskildt från sidoskeppen. Vid den västra gränsen af detta parti stod antagligen det skrank, som afslutade munkkoret, hvilket sålunda äfven i uppbyggnaden markerats. Häruti se vi helt visst ett ytterligare inflytande från den äldre cluniacenserskolan och Hirsau. I deras kyrkor markeras äfven gränsen mellan det i midtskeppet inskjutande noviskoret och lekmannakyrkan i uppbyggnaden genom grofva pelare, under det att öfriga arkader bäras af kolonner. Se S. Peter i Hirsau, Paulinzella,[1] Thalbürgeln[2] m. fl. Visserligen har denna markering egentligen sin grund i behofvet af kraftiga stöd under hörnen på de båda torn, som voro afsedda att uppföras öfver sidoskeppens östligaste delar i vinkeln mellan midtskepp och tvärskepp. Dessa torn blefvo emellertid hvarken i Hirsau eller i Paulinzella någonsin utförda. Men i det inre hade man fått en arkitektonisk markering af gränsen för koret.[3] Det synes icke alldeles otänkbart, att den påvisade egendomligheten i Pforte beror på ett inflytande från dessa äldre cluniacensiska anordningar, hvilkas ursprungliga orsak man ej förstått.

De senare vidtagna förändringarna i Pforte hafva intet intresse för vår undersökning. I utvidgningen af presbyteriet på 1260-talet rörde man sig med fullt gotiska plan- och konstruktionsformer.

Sittichenbach[4] (Sichemium) i prov. Sachsen, grundadt 1141 från Walkenried. Klostrets byggnader nästan spårlöst försvunna.

Walkenried[5] (Valkenreda) i Braunschweig, grundades 1129 med

[1] Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 51.

[2] Ibid. I, p. 533.

[3] Jfr därom Mettler, Op. cit. IV, p. 4—10. Han återgifver äfven en plan af S. Peter i Hirsau i III, p. 282.

[4] Inv. Prov. Sachsen. H. XXVII, p. 271—274. — Holtmeyer, Op. cit., p. 251. — Dehio, Hdb. — I. Zeitschrift für Bauwesen 1865, p. 477; pl. 61, 62.

[5] Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 534, 536; Taf. 195, 199. — Dohme, Op. cit., p. 105—107. Holtmeyer, Op. cit., p. 205.

munkar från Kamp. Om den första kyrkans form är intet bekant. Den ersattes under första hälften af 1200-talet genom en total nybyggnad. Klosterbröderna Jordan och Berthold började arbetet 1207. Under ledning af abbot Henrik III, »architecturæ peritus», fortsattes arbetet med 21 converser. 1247 var östpartiet färdigt att invigas. Först 1290 blef hela byggnaden fullbordad. Tyvärr är korpartiet å denna under klosterbrödernas egen, bestyrkta ledning uppförda kyrka försvunnet. Mot slutet af 1300-talet ersattes det med ett nytt (fig. 91). 1525 härjades och plundrades klostret i bondekriget, och sedermera har kyrkan så småningom helt förfallit. Nu ruin. Korpelarnas form kan numera icke angifvas. Därför äro de å planen schematiskt angifna. Huru långt den på 1300-talet utförda ombyggnaden af koret sträckte sig är icke fullt klart. Möjligen omfattade den äfven tvärskeppet. Om den däremot blott gällde själfva högkoret, skulle vi möjligen af planen kunna draga den slutsatsen, att det år 1247 invigda koret varit af vanlig cisterciensisk typ med tre sidokapell på hvardera korsarmen. Gräfningar torde kunna lämna bestämdt besked därom.

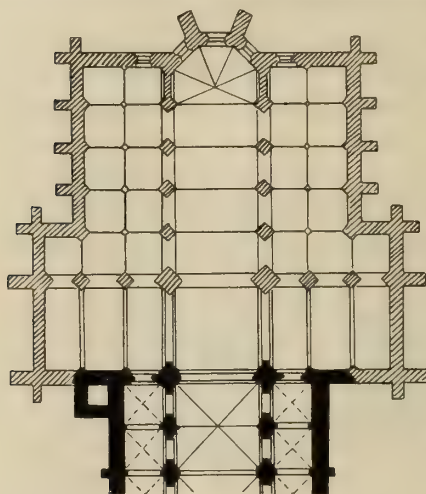

Fig. 91. Walkenried. Plan[1] af kyrkans östra parti. 1:800.

Det på 1300-talet uppförda koret visar ännu en viss inverkan af det äldre, rikare cistercienserschemat för planen. Visserligen finnas inga kapell, men den yttre omgången kan hafva varit uppdelad i sådana medelst skrank. Om man antager, att af korets midtskepp de tre västligaste travéerna bildade presbyteriet och att den fjärde användes såsom omgångens östra arm, så skulle planen schematiskt sedt motsvara det rikare Citeaux-schemat. Exempel på sådan uppdelning hafva vi ju redan sett i Byland i England[2] och en annan, senare engelsk cistercienserkyrka, Netley, (fig. 57) visar äfven detsamma. Planschemat är emellertid i Walkenried alldeles upplöst och motsvaras icke af uppbyggnaden. De olika hufvuddelarna, omgång och kapell, hafva nämligen icke i denna fått

[1] Omritad efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 195. Skrafferingen införd af mig och betecknar det parti, som sannolikt berördes af ombyggnaden på 1300-talet.

[2] Jfr p. 69.

klara uttryck. — Kyrkan är ett intressant exempel på den gamla ordenstraditionens efterverkningar långt in i sengotisk tid.

Michaelsstein[1] (Lapis S. Michaelis) i Braunschweig, grundadt år 1146 från Altenkamp.

Af den medeltida kyrkan finnes ingenting i behåll.

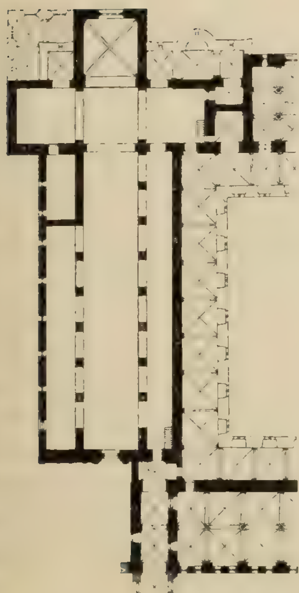

Fig. 92. Marienthal. Plan.[2] 1:800.

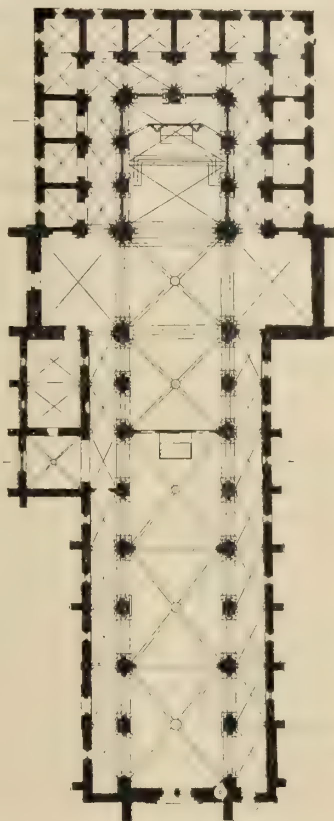

Fig. 93. Riddagshausen. Plan.[3] 1:800.

Marienthal[4] (Vallis S. Mariæ) i Braunschweig, grundlagdt 1138 af pfalzgrefven Friedrich af Sommerschenburg med munkar från Altenberg. Kyrkan är i allt väsentligt den ursprungliga från 1138—46. Koranlägg-

[1] Holtmeyer, Op. cit., p. 255. — A. Geyer, Geschichte des Cistercienserklosters Michaelsstein bei Blankenburg a. Harz (Gesch. d. Burgen u. Klöster des Harzes, V). Leipzig 1898.

[2] Efter Inv. Braunschweig I, p. 131.

[3] Efter Inv. Braunschweig II, fig. 46.

[4] Bau- und Kunstdenkmäler des Herzogthums Braunschweig I, p. 127—143. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 215, 533, 534. — Dohme, Op. cit., p. 57. — Holtmeyer, Op. cit., p. 224.

ningen (fig. 92) följer den enkla grundtypen, men hade ursprungligen blott 1 kapell på hvardera sidan om högkoret, hvilket framgår af de ännu synliga spåren af kapellens ursprungliga taklinjer. För att råda bot på denna brist på kapell gjordes på 1200-talet utvidgningar, som nu ej längre finnas kvar, men hvilka synas på en äldre plan från 1783. I stället för det norra kapellet uppbyggdes ett rum med 4 hvalffält, uppfyllande hela kvadraten i vinkeln mellan kor och tvärskepp på norra sidan (på planen prickadt). Dess taklinjer kunna ännu spåras. På södra korsarmen tillfogade man tvenne nya kapell söder om det ursprungliga. Det mellersta af de södra sidokapellen var försedt med absid. Af dessa kapell återstå nu endast grundmurarna.

Marienthal gifver oss det äldsta kända exemplet i Tyskland på det rakslutna cisterciensiska korschemats användning. Och det är här ännu icke alldeles rent. Visserligen äro absiderna bortfallna, men användandet af endast ett sidokapell å hvardera korsarmen beror sannolikt på fasthållande vid hufvudfördelningen af det gamla provinsiella planschema, som vi förut sett oförändradt i Volkenrode (p. 146).

Riddagshausen[1] (Riddagshusium) i Braunschweig, grundades 1145 från Amelunxborn. Af den äldsta kyrkan från c:a 1150 finnes ingenting bevaradt. Den nuvarande ståtliga kyrkan (fig. 93) är, så när som på midtskeppshvalfven, ett enhetligt bygge, som af alla tecken att döma — likhet i detaljformerna, likartade stenhuggarmärkens spridning öfver hela kyrkan, murverkets behandling m. m. — är utfördt inom en ganska begränsad tidrymd. Tyvärr är byggnaden ej dokumentariskt daterad. Underrättelsen om en invigning 1275 meddelar ej, hvad denna invigning gällde. På stilkritiska grunder har man i senare tid hänfört kyrkans uppförande till 2:dra fjärdedelen af 1200-talet. Midtskeppshvalfven däremot anses vara uppförda omkring 1275.[2]

Koranläggningen visar ett synnerligen vackert exempel på det rika Citeaux-schemat. Dock är schemat något reduceradt. I Riddagshausen saknas nämligen helt och hållet sidokapell på korsarmarna, hvilka endast obetydligt skjuta utanför korets kapellkrans. Annars är öfverensstämmelsen med Citeaux fullständig. Den väl bevarade byggnaden gifver oss en god bild af, huru en på detta planschema grundad koranläggning tedde sig i uppbyggnad. Jag har redan tidigare framhållit, att

---

[1] Inv. Braunschweig II, p. 121—179. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 534; Taf. 195, 199, 273. — H. Pfeifer, Das Kloster Riddagshausen. Wolfenbüttel 1896. — Dohme, Op. cit., p. 40, 101. — Holtmeyer, Op. cit., p. 264—266.

[2] För den närmare bevisföringen jfr Meier i Inv. Braunschweig II, p. 150—152. — Holtmeyer anser byggnadstiden böra sättas till 1240—1260.

denna gestaltning knappast kan sägas tillföra byggnaden någon estetisk fördel.[1]

Amelunxborn[2] (Amelongesborna) i Braunschweig, grundadt 1135 från Kamp i Rhenprovinsen. Den äldsta kyrkan synes hafva uppförts under 1140- och 1150-talen enligt dokumentariska underrättelser. Af denna återstår i den nuvarande kyrkan långhus och tvärskepp (å fig. 94 markerade med svart). Plan och uppbyggnad tyda på, att denna byggnad helt följde de nedersachsiska provinsiella byggnadstraditionerna. I långhuset växling af pelare och kolonner, platt trätak. Huru korplanen varit gestaltad, känna vi ej, men af det nuvarande beståndet framgår, att den åtminstone icke haft mer än ett kapell på hvardera sidan om presbyteriet. Och dessa kapell lågo ungefär midt för sidoskeppen. Vi hafva väl närmast att tänka oss en plan liknande den i Volkenrode (fig. 86).

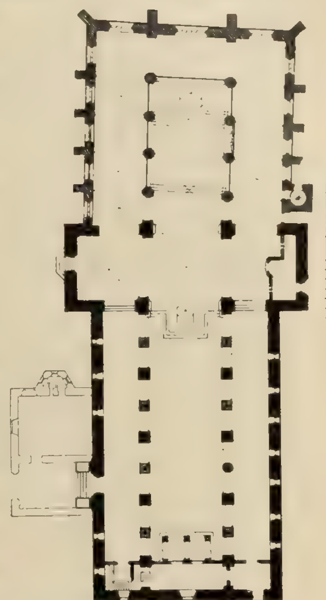

Fig. 94. Amelunxborn. Plan.[3] 1 : 800.

Under loppet af 1300-talets tredje fjärdedel uppfördes det nuvarande, gotiska koret, dateradt genom samtida uppgifter. I det nya korets plan gör sig ännu den gamla cisterciensertypen gällande. Jfr korplanen i Marienfeld (fig. 95) m. fl. Ett rektangulärt presbyterium, omgifvet af en bred, för uppställning af altare afsedd omgång. Det är dock att märka, att här, liksom i en stor del af de senare fyrkantiga korplanerna, det rituella planschemat icke motsvaras af arkitekturen. Denna gifver icke ett sant uttryck för den inre anordningen. Korets midtskepp sträcker sig med samma höjd ända fram till den östra gafvelmuren, på båda sidor omgifvet af lägre sidoskepp. Den östligaste travéen i koret, hvilken användes såsom omgång, får sålunda i uppbyggnaden ett falskt uttryck. Man har liksom inpressat den gamla planen i en byggnad, hvars gestaltning egentligen betingas af andra förutsättningar. Vi hafva alltså här icke någon af de kända cisterciensiska plantyperna, men kunna väl spåra en stark påverkan från dem i det nya, gotiska koret i Amelunxborn.

[1] Jfr Inv. Braunschweig II, Taf. XI.

[2] Inv. Braunschweig IV, p. 110—148. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 214. — DOHME Op. cit., p. 40. — HOLTMEYER, Op. cit., p. 204. — FR. GÜNTHER, Die Klosterkirche zu Amelunxborn, 3:dje uppl. 1889.

[3] Efter Inv. Braunschweig, IV, fig. 73.

Hardehausen[1] (Hardenhusium) i Westfalen, grundadt 1140 med munkar från Kamp. Af kyrkan återstå endast obetydliga rester, som ej tillåta några slutsatser rörande korplanen.

Marienfeld[2] (Campus S. Mariæ) i Westfalen, grundadt 1185 från Hardehausen. Kyrkan (fig. 95) blef invigd 1222. Det är en korsformig basilika, som dock egendomligt nog saknar sidoskepp på södra sidan. Dess plats upptages af korsgången. Korplanen är intressant. Den nuvarande koromgången är icke ursprunglig, men af gjorda undersök-

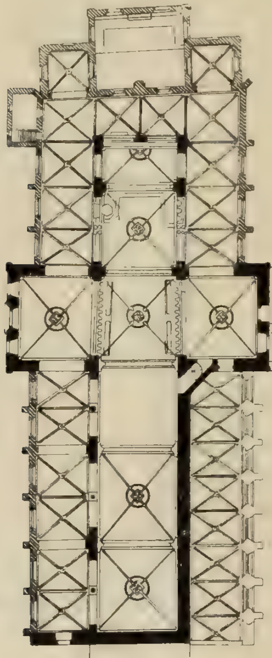

Fig. 95. Marienfeld. Plan.[3]
1:800.

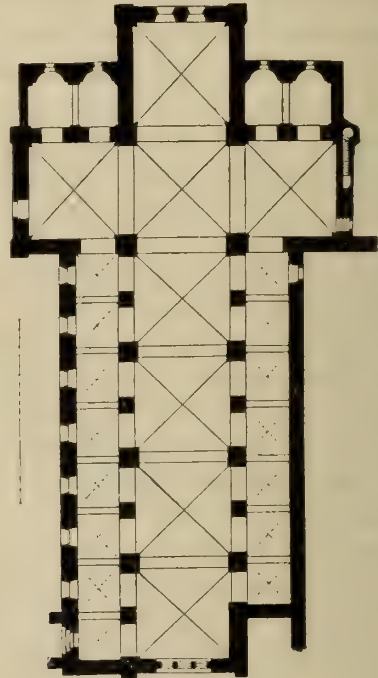

Fig. 96. Loccum. Plan.[4]
1:800.

ningar lär hafva framgått, att den första koranläggningen varit försedd med omgång, ehuru smalare och lägre än den nuvarande. Denna uppfördes under abbot Nicolai tid (1322—1344). Enligt klostrets krönika lät denne utvidga koret på nord- och sydsidan, hvarest rummen förut

[1] Dohme, Op. cit., p. 56. —Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 213, 534. — Holtmeyer, Op. cit., p. 225.

[2] Kunst- u. Geschichts-Denkmäler der Provinz Westfalen II, p. 135—161. — Dohme, Op. cit., p. 39, 40, 96. — Holtmeyer, Op. cit., p. 263—264.

[3] Efter Inv. Westfalen II, p. 140.

[4] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 195.

varit trånga och mörka. Efter utvidgningen fick man plats för 10 altaren mot 6 dessförinnan. De östligaste tillbyggnaderna äro af ännu senare datum.

Det synes sålunda framgå, att vi i Marienfeld i den byggnad, som uppfördes i början af 1200-talet haft en koranläggning, som anslutit sig till schemat III B[1]. I omgången voro altaren uppställda. Den ofvannämnda uppgiften synes tyda på, att endast den östra omgångsarmen varit bred nog att upptaga altaren. Men efter utvidgningen uppställdes sannolikt altaren äfven i de norra och södra armarna af omgången. Särskilda afskrankningar anordnades måhända medelst träskärmar el. dyl. Marienfeld lämnar ett värdefullt bidrag till kännedomen om de mellanstadier, som funnits mellan den enkla grundtypen och det rikaste korschemat.

Loccum[1] (Luca) i Hannover, grundades 1163 från Volkenrode. Den bestående kyrkan har enligt Dohme en genom talrika dokument väl bekant och enkel byggnadshistoria. Kyrkan började byggas 1240, och tio år senare kunde kor och tvärskepp invigas. 1277 blef hela byggnaden färdig. Koret ansluter sig till den enkla grundtypen. Sidokapellen hafva dock invändigt en absidial afslutning inbakad i den tjocka, östra muren, som utvändigt löper i rak linje. Absiden är starkt tillplattad. Det är dock ganska märkligt, att den absidiala formen gör sig gällande ännu så sent som på 1240-talet. Man skulle vara böjd att betvifla den angifna byggnadstiden, om ej Dohme framhåller den såsom höjd öfver allt tvifvel. Loccum visar då, huru segt man i Tyskland fasthöll vid den absidiala formen på kor- och kapellafslutningar. Södra sidoskeppet saknar den västligaste travéen. Där griper en af klosterbyggnaderna in i kyrkans plan.

Munkkoret har sträckt sig in i midtskeppet till 1:sta paret hufvudpelare. Där stod korskranket. Ända till en restaurering (1842—1852) stod där lekmannaaltaret, och i gördelbågen ofvanför sitter ännu den krok, i hvilken det stora krucifixet öfver detta altare hängde.

Hude[2] (Portus S. Mariæ) i Oldenburg, grundadt 1232 från Mariental. Först enkla träbyggnader. Öfver enskildheter vid uppförandet af solida byggnader är intet närmare bekant. 1243 var klostret ännu svagt och litet. 1251 gjordes donationer, och 1272 skänktes medel till kyrkans värdiga afslutande och till dess ombyggnad. Den förstördes 1528. För-

[1] Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 194, 199. — Dohme, Op. cit., p. 82. — Holtmeyer, Op. cit., p. 254. — Mithoff, Kunstdenkmale u. Alterhümer im Hannoverschen I, p. 122.

[2] Bau- u. Kunstdenkmäler des Herzogtums Oldenburg H. IV, p. 106—118. — G. Sello, Das Cistercienser-Kloster Hude bei Oldenburg. Oldenburg 1895. — Dohme, Op. cit., p. 128.

sök hafva, ehuru förgäfves, gjorts att genom gräfningar vinna klarhet i koranordningarna. De å fig. 97 med svart och med grof streckning utmärkta partierna äro de enda, som återstå. De ljust streckade partierna angifva rekonstruktion.

Däraf framgår tydligt, att någon som helst säkerhet för korpartiets rekonstruktion icke finnes. Den vid norra tvärskeppsarmens nordöstra hörn konstaterade skarfven synes dock visa, att vi icke hafva ett enhetligt bygge i denna kyrka. På grund af brist på säkra hållpunkter för rekonstruktion af denna koranläggning kan den icke tagas med i betraktande vid vår undersökning.

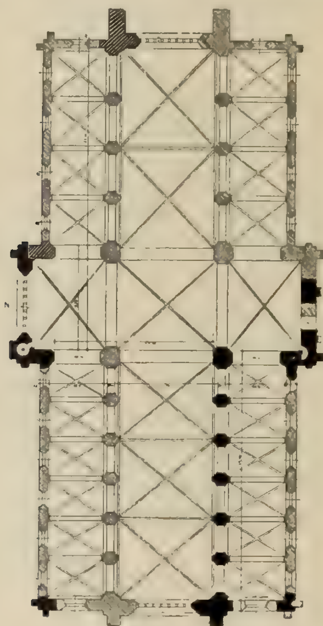

Fig. 97. Hude. Plan.[1]
1 : 800.

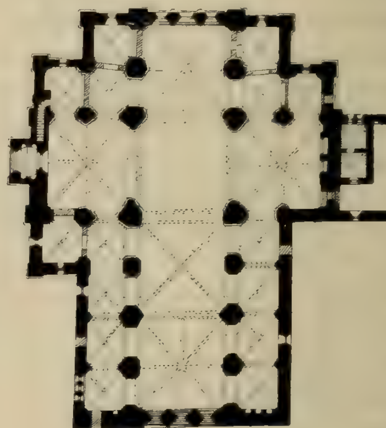

Fig. 98. Lügum. Plan.[2]
1 : 800.

Reinfeld[3] (Reineveldense Monasterium) i Schleswig-Holstein. På grefve Adolf III:s inbjudan kommo munkar år 1190 från Loccum. Denna klosterstiftelse var den mest betydande i Schleswig-Holstein. Tyvärr finns ingenting i behåll af dess kyrka. 1572 upphäfdes klostret, och 1590—1604 byggde hertig Hans d. y. däraf ett slott.

[1] Efter Inv. Oldenburg H. IV, fig. 86.

[2] Omritad efter Inv. Schleswig-Holstein II, fig. 1540.

[3] R. Haupt, Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein II, p. 540—542. — P. Hasse, Die Reinfelder Stiftungsurkunde, i Zeitschr. d. Gesellschaft f. Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte Bd. 23.

Lügum[1] (Locus-Dei) i Schleswig-Holstein. Det grundades med munkar från Herrevads kloster i Skåne och flyttades 1173 till nuvarande plats. Af kyrkan (fig. 98) är den östra delen först uppförd, antagligen omkring år 1200. En i murverket befintlig fog visar tydligt ett afbrott i byggandet strax väster om tvärskeppet. Enligt Inv. Schleswig-Holstein bildade sidokapellen genom murar från hvarandra afskilda rum ända till 1844, då skiljemurarna vid en restaurering borttogos. Korplanen visar oss en utvidgning af den enkla, cisterciensiska grundtypen genom de båda östligaste kapellens anläggande. Likaså finna vi ett kapell på norra tvärarmens västra sida. Den västra delen af kyrkan är uppförd under första hälften af 1200-talet.

Doberan[2] (Dobranum) i Mecklenburg-Schwerin. Grundades 1171 med munkar från Amelunxborn. Af den äldsta kyrkan, som invigdes 1232 finnas endast obetydliga rester bevarade, ingående i den nuvarande kyrkan, nämligen det södra sidoskeppets västra och södra yttermurar. Denna äldre kyrkas korplan är sålunda okänd. Den nya kyrkan påbörjades i slutet af 1200-talet och invigdes 1368. Den har intet af cisterciensiskt i sin plan utan följer det gotiska, rika planschema, som återfinnes t. ex. i domen i Schwerin och i Mariakyrkan i Lübeck.

Dargun[3] (Dargunium) i Mecklenburg-Schwerin, grundadt 1172 från Esrom. Kor och tvärskepp ombyggda 1464—79 med rent gotisk plan. Den öfriga delen af kyrkan från midten af 1200-talet. Södra sidoskeppet numera rifvet, och det norra är afskildt från midtskeppet genom igenmurning af arkadbågarna. För studiet af korplanen alltså utan betydelse.

Eldena[4] (Hilda) i Pommern, grundadt 1199. Moderkloster var Esrom i Danmark. Kyrkan är sedan 1700-talet ruin. Den är klostrets första stenkyrka, uppförd i tvenne repriser. Till första perioden höra kor, tvärskepp och första dubbeltravéen i långhuset (så långt sträckte sig munkkoret), uppförda under senare hälften af 1200-talet. Långhusets

[1] Inv. Schleswig-Holstein II., p. 582—591.

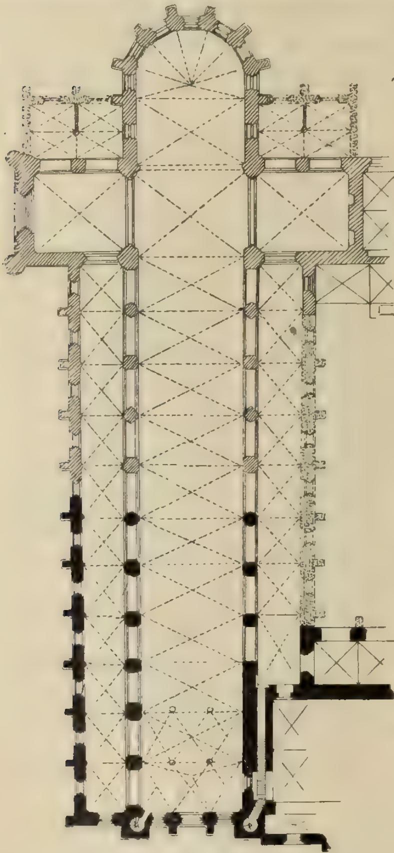
[2] Kunst- u. Geschichts-Denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin III, p. 551—681. — Dehio-Bezold, Op. cit., II, p. 378; Taf. 456, 494. — Dehio, Hdb. II. — Dohme, Op. cit., p. 43, 147. — Holtmeyer, Op. cit., p. 261. — L. Dolberg, Die Marienkirche der ehemaligen Cistercienserabtei in Doberan in Mecklenburg und ihre Kunstarbeiten. Doberan 1893. — Idem, i Studien u. Mittheil. X (1889), p. 36—52, 219—235, 398—414, 559—578.

[3] Inv. Mecklenburg-Schwerin I, p. 529. Schwerin 1896. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 378. — Dehio, Hdb. II. — Dohme, Op. cit., p. 43, 149. — Wiese, Die Cistercienser in Dargun von 1172—1300. Diss. Güstrow 1900.

[4] v. Haselberg, Die Baudenkmäler des Regierungsbezirks Stralsund H. II, p. 70. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 372. — Dehio, Hdb. II. — Dohme, Op. cit., p. 95, 134. — Pyl Geschichte des Cistercienserklosters Eldena. Greifswald 1882.

öfriga parti byggdes efter ett längre uppehåll först på 1300-talet, troligen 1370—1390. — Koret har sannolikt följt det enkla grundschemat. Det rektangulära presbyteriet är bibehållet; till sidokapellen synas ännu ansatser.

Neuenkamp[1] (Novus-Campus) i Pommern. Klostret grundades 1233 från Altenkamp. Kyrkobyggnaden stympad. Den stammar från 1300-talet och var en korsformig hallkyrka. Platt korslut i öster med två små torn. Någon plan har icke varit mig tillgänglig, men af beskrifningen att döma har kyrkan helt lämnat den traditionella formen för cistercienserkyrkorna.

Fig. 99. Chorin. Plan.[4] 1 : 800.

Himmelpfort[2] (Coeli-porta) i Brandenburg, grundadt 1299 från Lehnin. Resterna af den förstörda kyrkan visa, att den varit ett gotiskt bygge utan samband med ordenstraditionen. 1300-talet.

Chorin[3] (Chorinum) i Brandenburg. Anlades först på en ö i Parsteiner See, men flyttades 1273 till nuvarande plats. 1334 invigdes kyrkan (fig. 99), som är en af Nordtysklands allra ståtligaste unggotiska tegelkyrkor. Koranläggningen visar en gotisk modifikation af en i dessa trakter förekommande korplan, en mindre omformning af det vanliga cisterciensiska korschemat, närmast anslutande sig till grundtypens variant. — Högkoret har polygon afslutning och omgafs å ömse sidor af nu försvunna tvärskeppskapell, som dock utbildats på ett mera ovanligt sätt. Dess närmaste förebild var moderklostret Lehnin, som hade samma typ, ehuru ännu med rund absid å högkoret (jfr fig. 101).

[1] v. Haselberg, Op. cit. H. I, p. 25. — Dehio, Hdb. II. — H. Bandlow, Geschichte der Cistercienser-Abtei Neuenkamp und der Stadt Franzburg. Stralsund 1890.

[2] Dehio, Hdb. II. — Adler, Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des preuss. Staates. Berlin 1862—1898, II: 2, p. 82.

[3] P. R. Brecht, Kloster Chorin, i Zeitschrift f. Bauwesen 1854, p. 65; pl. 11—17; utmärkt uppmätning. — Adler, Op. cit. I, pl. 67—68. — Schäfer u. Stiehl, Op. cit., p. 23; pl. 46—51. — Dehio, Hdb. II. — Dohme, Op. cit., p. 129. — Holtmeyer, Op. cit., p. 261.

[4] Omritad efter Adler, Op. cit. I, pl. 67.

Kolbatz[1] (Mera-Vallis) i Pommern, stiftades 1175 med munkar från Esrom i Danmark. Den nu kvarvarande byggnaden började uppföras 1210. Till den äldsta delen däraf hörde koranläggningen, tvärskeppet och långhusets båda östligaste travéer. En tydlig lodrät fog i murverket utmärker gränsen mellan byggnadsperioderna. Öfriga delen af långskeppet utfördes senare; färdig först 1307 (obs.! ej 1397 ss. Dehio, Hdb. II väl genom tryckfel angifver). Denna kyrkas koranläggning följde sannolikt det enkla grundschemat. Högkoret ombyggdt 1347

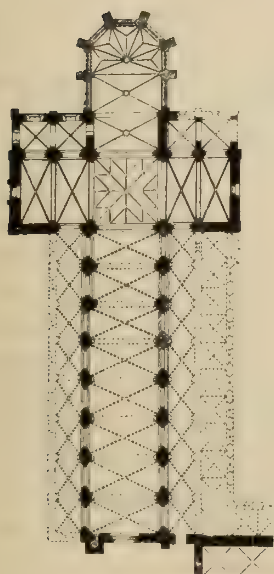

Fig. 100. Kolbatz. Plan.[2]
1 : 800.

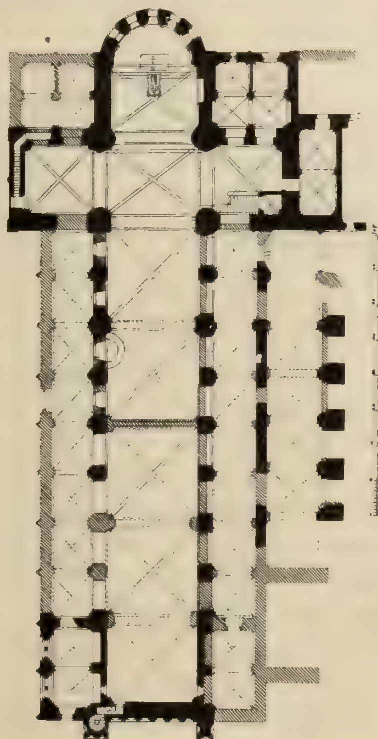

Fig. 101. Lehnin. Plan.[3]
1 : 800.

med gotisk plan. Kyrkans bygge synes hafva stått under starkt inflytande från Danmark, där ju dess moderkloster låg.

[1] H. Lembke, Die Bau- u. Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin H. VI, p. 220—245. — Lutsch, Backsteinbauten Mittelpommerns. Berlin 1890, p. 8—12. — Dehio, Hdb. II. — Dohme, Op. cit., p. 91. — Holtmeyer, Op. cit., p. 258.

[2] Efter Lembke, Op. cit., fig. 54.

[3] Omritad efter Adler, Op. cit. I, pl. 58. Adler återgifver kyrkans utseende före restaureringen.

Lehnin[1] (Leninum) i Brandenburg, stiftadt 1183 från Sittichenbach. Den 1872—77 återuppförda och restaurerade klosterkyrkan (fig. 101) grundlades 1180, men invigdes först 1260. Sannolikt är det östra partiet äldst. Det visar en egendomlig modifikation af det cisterciensiska korschemat. Absiden på högkoret är väl att tillskrifva det i Tyskland ovanligt sega fasthållandet vid denna gamla byggnadsform, som man vant sig att se på kyrkornas kor. Anledningen till den egendomliga utbildningen af tvärskeppskapellen är svår att finna. Den synes emellertid vara typisk för en grupp af de brandenburgska cistercienserkyrkorna. Jfr Chorin och Dobrilugk.

Sidoskeppens västligaste travéer äro med murar afskilda från den öfriga delen af kyrkan. Det nordliga af dessa rum har en port i väster. Det sydliga har sannolikt haft en ingång från den intillstötande klosterbyggnaden, conversflygeln. De sålunda afskilda delarna af sidoskeppen göra tjänst såsom förhallar.

Jfr därmed de afskilda rummen i förhallen till kyrkan i Pontigny (fig. 14).

Zinna[2] (Cenna) i Brandenburg. Genom Magdeburg-biskopen Wichmann tillkallades munkar från Altenberg. 1171 började klostret byggas. Kyrkan började enligt Jungs åsikt samtidigt. En invigning säges, utan angifvande af urkundlig källa, hafva ägt rum 1179. Enligt Jung var då korpartiet af den nuvarande kyrkan färdigt.[3] Samma år härjades klostret af vender. Skyddade genom en befästning rundt klosterområdet fortsatte munkarna bygget, hvilket anses afslutadt med en år 1226 skedd invigning. En nordlig förhall tillkom på 1400-talet. Eljest har klosterkyrkans plan bibehållits till i våra dagar. Byggnaden gör nu tjänst som församlingskyrka.

Kyrkan i Zinna är utförligast behandlad af Wilhelm Jung.[2] Planen (fig. 102) visar en gestaltning midt emellan den äldre Cluny-planen och Fontenay: absidbildningarna äro bibehållna, men absidernas front är så att

[1] ADLER, Op. cit. I, pl. 58—60. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 534, 535, 686; II, p. 372; Taf. 274, 311. — DEHIO, Hdb. II. — DOHME, Op. cit., p. 87. — HOLTMEYER, Op. cit., p. 261. — Zeitschrift f. Bauwesen 1878, p. 471 ang. restaurering.

[2] W. JUNG, Die Klosterkirche zu Zinna im Mittelalter. Ein Beitrag zur Baugeschichte der Zisterzienser (Studien zur deutschen Kunstgeschichte H. 56). Strassburg 1904. — DEHIO, Hdb. II. — DOHME, Op. cit., p. 85. — HOLTMEYER, Op. cit., p. 261.

[3] G. A. MÜLVERSTEDT, i Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg II. Magdeburg 1867, p. 301 sq. Denna Mülverstedts relation af invigningen 1179 känner förf. endast genom Jungs citat. Jung påpekar, att M. icke anför någon hemul, men Jung accepterar dock invigningsåret och hänför bl. a. kapellens tunnhvalf till byggnadsperioden före 1179. Det ålderdomliga i byggnadens planformer och vissa af dess hvalf- och fönsterformer talar också för, att den verkligen påbörjats på 1170-talet.

säga tillplattad därigenom att kapellen gjorts lika djupa; endast hufvudabsiden skjuter framom ledet. Äfven i sig själfva ha absiderna förändrat utseende, i det att de utvändigt utbytt halfcirkelplanen mot en tresidig, respektive femsidig plan. Jung ser häruti en inverkan af den svårarbetade graniten. Hela byggnaden är med undantag af de flesta hvalf och förhuset [tegel] en granitkvaderbyggnad. Denna förklaring synes föga tillfyllestgörande, ty den huggning, som erfordras för den halfrunda formen, är knappast svårare än huggning af stenarna för de

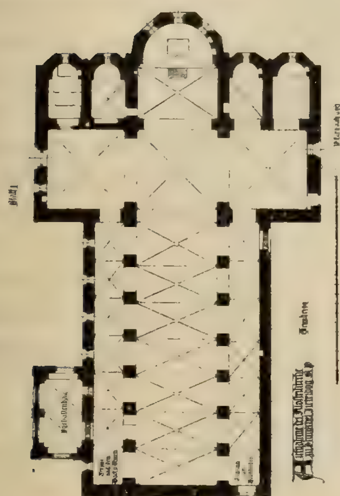

Fig. 102. Zinna. Plan.[1]
1:800.

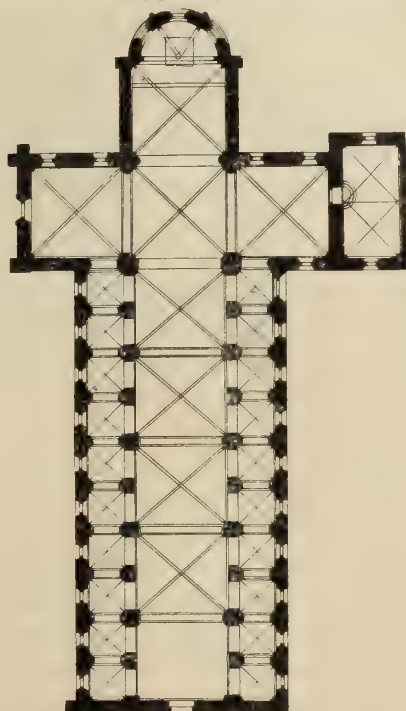

Fig. 103. Dobrilugk. Plan.[2]
1:800.

trubbiga vinklarna å Zinnas absider. Att se en gotiserande ansats i absidernas polygonform är vid första blicken kanske lockande, men är icke tänkbart vid så tidig tid. Snarare är polygonaliteten att betrakta som ett utslag af samma lust för det kantiga och rätliniga, som är cistercienserkonstens centrala tendens. Zinnas korplan bildar en öfvergångsform mellan den i äldsta tid i Tyskland oftast använda absidplanen och den småningom segrande, rakslutna typen.

[1] Efter W. Jung, Op. cit., pl. 1.
[2] Omritad efter Adler, Op. cit., pl. 62.

Jung sammanställer planen med den af honom rekonstruerade moderkyrkan i Altenberg (dess äldre tillstånd).[1]

Dobrilugk[2] (Dobraluca) i Brandenburg. Stiftadt 1165 med Volkenrode såsom moderkloster. Angående den betydande kyrkan (fig. 103) saknas säkra byggnadsdata. För det i litteraturen förekommande invigningsåret 1228 finnes ingen säker källa. Kothe[3] anser dock, att det pekar i rätt riktning. Byggnaden har nämligen af allt att döma uppförts under ganska kort tid, sannolikt under tredje decenniet af 1200-talet. Vid en 1905 utförd restaurering gjordes undersökningar, som visade, att tvärskeppsarmarnas östra sidor upptagits af sidokapell af alldeles liknande art som i Lehnin (fig. 101) och Chorin (fig. 99). Sannolikt var det i Dobrilugk, som denna anordning först uppträdde för att sedan efterbildas i det närbelägna Lehnin och dess dotterkloster Chorin. Någon ledning till förklaring af denna ovanliga modifikation af de cisterciensiska sidokapellens form har jag icke kunnat finna. Dobrilugk's kyrkobyggnad företer i hela sin uppbyggnad och formgifning i öfrigt så litet af cisterciensisk prägel. Däremot gör sig ett mycket starkt norditalienskt kynne gällande. Det är möjligt, att denna omständighet skulle kunna föra en förklaring af planformen på spåren. — Till den närmare behandlingen af själfva uppbyggnaden får jag återkomma i annat sammanhang.

Neuzelle[4] (Nova Cella) i Brandenburg. Stiftadt 1268 — Janauschek uppgifver 1281. Moderkloster var Altzelle. Flyttades till nuvarande plats 1334. Kyrkan är en sengotisk byggnad, ombyggd på 1660-talet. Utan betydelse för vår undersökning.

Marienwalde[5] (Nemus S. Mariæ) i Brandenburg. Grundadt 1294 från Kolbatz. — Af den gotiska kyrkobyggnaden återstår endast det polygona koret. Utan betydelse för vår undersökning.

Buch[6] (Vallis S. Aegidii) i konungariket Sachsen. Stiftades 1192 från Sittichenbach. Kyrkan (fig. 104) uppfördes under början af 1200-talet. Nu ruin. Uppgräfdes och uppmättes 1901—1902. Planen normalt korsformig, med koranläggning enligt den enkla grundtypen, dock med den

---

[1] Jfr därom p. 126—127.

[2] ADLER, Op. cit. I, pl. 62—63; II, p. 28. — SCHÄFER u. STIEHL, Op. cit., p. 43; Taf. 92—95. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 535. — DEHIO, Hdb. II. — DOHME, Op. cit., p. 111, 113. — HOLTMEYER, Op. cit., p. 260.

[3] I DEHIO, Hdb. II, p. 109.

[4] DEHIO, Hdb. II. — Zeitschrift f. Bauwesen 1869, p. 448.

[5] DEHIO, Hdb. II. — ADLER, Op. cit.

[6] Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler d. Königreichs Sachsen XXV, p. 261—276. — DEHIO, Hdb. I. — HOLTMEYER, Op. cit. p. 261.

skillnaden, att sidokapellen äro lika djupa som högkoret. Korbyggnaden undergick en fullständig omgestaltning under senare tider, då det mot väster orienterade, i den gamla korsmidten inbyggda kapellet uppfördes (1678).

Altzelle[1] (Vetus-Cella) i konungariket Sachsen, grundadt 1175 från Pforte. Af kyrkan, invigd 1198, återstår endast fragment af västväggen. Där koret varit, står nu ett mausoleum från slutet af 1700-talet. Klostret upplöstes 1540. Öfriga byggnader, delvis behållna, visa likheter med Maulbronn.

Grünhain[2] (Grunhemium) i konungariket Sachsen. Grundades 1235 såsom dotterkloster till Sittichenbach. Klostret upplöstes 1536 och förföll sedermera. Nu finnas endast obetydliga rester. Planen ej bekant.

Grüssau[3] (Grissovia) i Schlesien, grundades 1292 från Heinrichau. Den år 1296 grundlagda äldre kyrkan blef rifven i början af 1700-talet. Dess plan obekant. Nuvarande präktiga barockkyrka uppfördes 1728—1735.

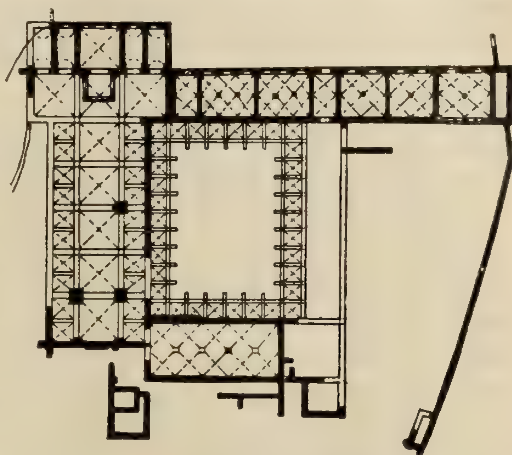

Fig. 104. Buch. Plan af klosterresterna.[4]
Skala: 66 mm. = 100 m.

Kamenz[5] (Camencium) i Schlesien, grundadt 1210 såsom augustinerstift. Blef 1239 cistercienserkloster med munkar från Leubus. Nuvarande kyrka är en sengotisk byggnad från början af 1400-talet med rakt korslut.

Heinrichau[6] (Henrichovium) i Schlesien. Hertig Henrik I af Polen, den heliga Hedvigs gemål, donerade medel för grundande af ett kloster, hvilket 1227 stiftades med munkar från Leubus. Kyrka och kloster byggdes af trä. Efter mongoldrabbningen vid Wahlstadt 1241 brändes klostret af de flyende mongolerna. En enklare tegelbyggnad synes nu ha uppförts, som omkring 1280 vidgades till större rikedom i korpartiet. De västra delarna från början af 1300-talet. Kapell och torn tillkommo

[1] Dehio, Hdb. I.
[2] Inv. K.-R. Sachsen VIII, p. 14—16. — Dehio, Hdb. I.
[3] Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien III, p. 376—382. — Dehio, Hdb. II.
[4] Inv. K.-R. Sachsen XXV, fig. 272.
[5] Inv. Schlesien II: 1, p. 120. — Dehio, Hdb. II.
[6] Inv. Schlesien II, p. 80. — Dehio, Hdb. II.

i slutet af medeltiden och i början af nyare tid. Omkring år 1700 dekorerades kyrkan i barockstil.

Veterligen har ingen plan öfver kyrkan publicerats. Af inventariseringsverket och Dehios Handbuch framgår dock, att kyrkan haft ett rakt afslutadt, femskeppigt kor. Af inventariets synnerligen oklara beskrifning kan man möjligen sluta, att ett tidigare (från strax efter 1241) byggdt högkor bibehållits i det yngre (från omkr. 1280), och att murarna i detta äldre högkor genombrutits, hvarigenom arkader, skilda af breda murpelare, öppnats ut emot de nyuppförda delarna. Denna plan skulle då vara en förenklad upplaga af Citeaux-typen. Utan en ordentlig plan af byggnaden vågar jag dock icke draga någon säker slutsats rörande dess förhållande till ordenstraditionerna.

Rauden[1] (Ruda) i Schlesien. Klostret grundades år 1255 af hertig Wladislaw. Munkarna kommo från Andrejovia i Polen. Kyrkan stammar från slutet af 1200-talet, men har senare blifvit förändrad genom dekorering och andra arbeten under barock-, rokoko- och empiretid. Det är en liten, korsformig basilika. Högkoret kvadratiskt, rakslutet. I vinkeln mellan högkoret och korsarmarna ligger å ömse sidor ett mindre nästan kvadratiskt kapell, som öppnar sig mot tvärskeppet. Vi återfinna här samma reducerade korplan som i Marienthal (fig. 92).

Himmelwitz[2] (Gemelnicum) i Schlesien. Grundadt 1290 från Rauden. Klostret upphäfdes 1810. Kyrkan sengotisk, utan betydelse för vår undersökning.

Leubus[3] (Luba) i Schlesien, stiftades 1175 af hertig Boleslaus med munkar från Pforte. Af den äldre kyrkan (första gången omnämnd 1208) återstår numera ingenting. Den nuvarande kyrkan började uppföras omkring 1300 och blef färdig 1340. Tyvärr saknas någon i tillgänglig litteratur publicerad plan af kyrkan. Men af beskrifningarna synes framgå, att högkoret är rakt afslutadt och på de tre fria sidorna omgifvet af en omgång. Det antydes t. o. m., att till denna ursprungligen slutit sig en rad kapell. I så fall skulle Leubus lämna ett aflägset beläget och ganska sent exempel på den rikare Citeaux-typens tillämpning. Dock torde det vara nödvändigt att genom gräfningsundersökningar konstatera detta. — Omgången har under barocktiden blifvit ombyggd och breddad. Äfven i öfrigt har kyrkan under samma tid undergått betydande förändringar.

---

[1] Inv. Schlesien, IV, p. 363.

[2] Inv. Schlesien IV, p. 269. — Dehio, Hdb. II.

[3] Inv. Schlesien II, p. 603. — Dehio, Hdb. II. — Dohme, Op. cit., p. 99, not 1. — P. Wels, Kloster Leubus in Schlesien. Breslau 1908.

Priment[1] (Lacus S. Mariæ) i Posen. Klostret grundades 1285 i Fehlen; men flyttades under 1400-talet till nuvarande plats. Kyrkan uppförd 1651—1696.

Obra[2] i Posen, grundades 1237 från Wongrowitz. Kyrkan ett rokokobygge från 1787.

Paradies[3] (Paradisus) i Posen. Grundades 1236 med munkar från Lehnin. Enligt Kothe skall kyrkan (fig 105) mot vanligheten hafva börjats i väster. Endast långhuset blef färdigt och tvärskeppet blott förberedt, men icke utfördt. Kyrkan skall hafva provisoriskt afslutats med en rak vägg vid långhusets östra ända, hvarefter hon invigts 1397.

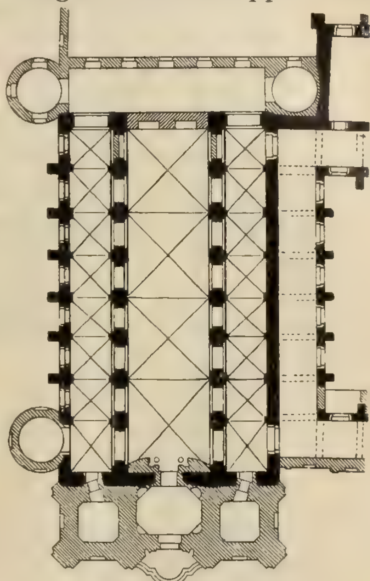

Fig. 105. Paradies. Plan.[4] 1:800.

Denna framställning af förloppet, jämförd med planen, förefaller dock ganska osannolik, i synnerhet som inga faktiska grunder anföras därför. I allmänhet började man ju bygga korafdelningen och den intill tvärskeppet stötande klosterlängan. Då man nu på planen ser väsentliga delar af det södra tvärskeppet och de till detta anslutande delarna af klostret, blir man mera benägen att antaga, att tvärskepp och koranläggning ursprungligen existerat, men senare af någon anledning rifvits och ersatts med det nuvarande östpartiet. Detta och det västra fasadpartiet stamma från 1700-talet. Utan gräfningsundersökningar torde frågan icke kunna afgöras. — För vår undersökning lämnar emellertid denna kyrka för närvarande intet material.

Lekno-Wongrowitz[5] (Vagroviecium) i Posen. År 1143 grundades i Lekno ett cistercienserkloster, som utgick från Altenberg. Mot slutet af 1300-talet flyttades det till Wongrowitz. Af dess medeltida kyrka är intet bibehållet. Nuvarande kyrkan stammar från 1700-talet.

---

[1] Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen III, p. 133. — Dehio, Hdb. II.

[2] Inv. Posen III, p. 132. — Dehio, Hdb. II.

[3] Inv. Posen III, p. 121. — Dehio, Hdb. II. — Werner, Zur Geschichte des Paradieser Klosters, i Zeitschrift d. histor. Gesellschaft f. d. Provinz Posen VII, p. 87—92.

[4] Efter Inv. Posen III, fig. 88.

[5] Inv. Posen IV, p. 153. — Dehio, Hdb. II. — Jfr äfven Studien u. Mittheil. XVIII, p. 104.

Krone a. d. Brahe[1] (Coronovia) i Posen, grundadt 1256 från Sulejów. Var först förlagdt till Byschewo, men flyttades 1288 till nuvarande plats. Kyrkan visar i plan och uppbyggnad mycken likhet med Pelplin. Uppförd under 1300-talet. Gotiskt bygge utan beroende af ordenstradi tionerna.

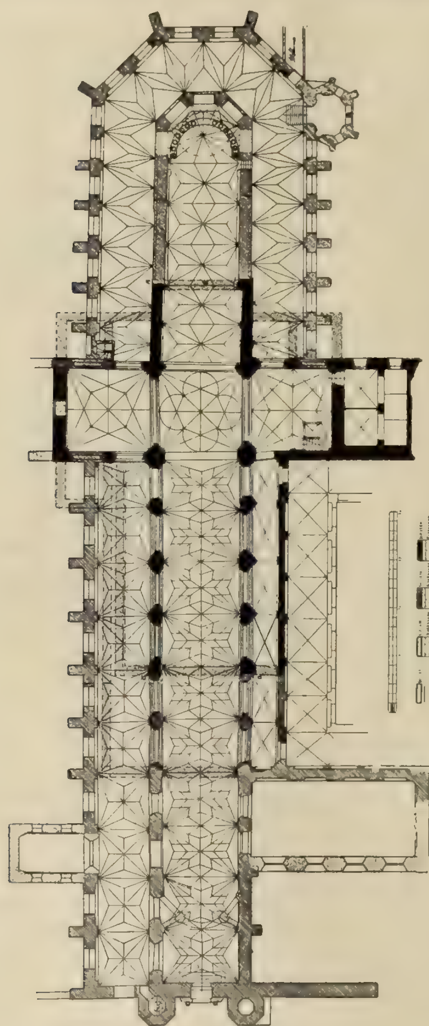

Fig. 106. Oliva. Plan.[3] 1:800.

Pelplin[2] (Polplinum) i West-Preussen. 1258 grundades genom hertig Sambor af Lübschau ett cistercienserkloster i Pogutken. Munkarna kommo från Doberan. På grund af platsens olämplighet flyttades stiftelsen 1276 till nuvarande plats. Kyrkan, som är ett fullkomligt gotiskt bygge, började uppföras strax efter år 1300. 1323 var den under byggnad, 1350 till största delen färdig, 1399 var den hvälfd. Denna byggnad tillhör den tid, då den cisterciensiska byggnadstraditionen redan upphört. Möjligen kan dess inverkan spåras i det 3-skeppiga korets raka slut i öster.

Oliva[4] i West-Preussen grundades 1178 af hertig Sambor af Danzig. Moderkloster var Kolbatz i Pommern. Kyrkan (fig. 106) har enganska invecklad byggnadshistoria. Senast har H. J. Sleumer redogjort för densamma i en monografisk studie, hvars resultat här refereras. Den äldsta kyrkan (å fig. 106 markerad svart) bestod år 1224 och hade ett kvadratiskt, rakt afslutadt kor, tvärskepp samt ett 3-skeppigt långhus, som omfattade de 4 östligaste travéerna. Dess södra sidoskepp är ännu

[1] Inv. Posen IV, p. 18. — Dehio, Hdb. II.

[2] Bau- u. Kunstdenkmäler d. Provinz West-Preussen I, p. 191. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 384; Taf. 456. — Dehio, Hdb. II. — Dohme, Op. cit., p. 135. — R. Frydrychowicz, Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin und ihre Bau-und Kunstdenkmäler. Düsseldorf 1907.

[3] Efter Sleumer, Op. cit. (not 4), Taf. I.

[4] Inv. West-Preussen I, p. 96. — H. J. Sleumer, Die ursprüngliche Gestalt der

bibehållet. De försvunna norra och västra yttermurarna äro å plan en angifna med en svag ton. Tvärskeppet skulle emellertid hafva saknat östkapell. 1226 härjades klostret af hedningar i närgränsande trakter, hvilket upprepades 1236. Kyrkan restaurerades omedelbart därefter och tillbyggdes. Först vid denna restaurering, anser Sleumer, uppfördes de östra rakslutna tvärskeppskapellen. Samtidigt utvidgades det norra sidoskeppet, ett kapell uppfördes i vinkel emellan detta och norra tvärskeppsarmen, hvarjämte hela kyrkan förlängdes med två travéer västerut. Denna utvidgning är å planen markerad med dubbel skraffering; de försvunna partierna med en grå ton.

Kyrkan, som nu hade en typisk, cisterciensisk korplan af det vanligaste slaget, stod i detta skick till år 1350, då den härjades af en svår brand. Då kyrkan efter denna iståndsattes, blef den väsentligt förändrad och tillökad. Koret förlängdes (2 repriser i arbetet) österut, afslutades polygont och försågs med en bred, likaledes polygon omgång, hvarvid naturligtvis den gamla koranläggningen förstördes. Norra sidoskeppet vidgades åter samt förlängdes jämte midtskeppet med 4 travéer.

Vid den sista stora utvidgningen hade man redan brutit med ordenstraditionen.

Mot Sleumers framställning skulle jag vilja invända, att hans förebragta skäl för att tvärskeppskapellen icke voro afsedda i det ursprungliga bygget förefalla något svaga. Det är väl möjligt, att deras uppförande tillhör den andra perioden, men de voro säkerligen planlagda redan från början i denna äldsta byggnad, som i hela sin formgifning visar så starkt cisterciensiskt inflytande. Det är intressant att å denna nordöstligaste utpost finna det enkla, typiskt cisterciensiska korschemat redan från början antaget.

Zisterzienser-Abteikirche Oliva. Heidelberg 1909; utgör Beiheft 1 till Zeitschr. f. Geschichte der Architektur. — TH. HIRSCH, Das Kloster Oliva. Danzig 1850. — DEHIO-BEZOLD, Op. cit. I, p. 535. — DEHIO, Hdb. II. — DOHME, Op. cit., p. 93, 134.

ÖSTERRIKE.

Rörande de österrikiska cistercienserklostren hafva de mig till buds stående källorna varit mycket sparsamma. Det nyligen på ett utomordentligt vackert och förtjänstfullt sätt påbörjade inventariseringsverket öfver konst- och byggnadsminnen i Österrike har ännu icke hunnit att bearbeta något större område af landet. Bland de hittills publicerade delarna förekommer endast ett enda cistercienserkloster, och detta är helt ombyggdt i senare tid. De här nedan meddelade uppgifterna grunda sig till största delen på den kortfattade och tyvärr bildlösa öfversikt öfver de österrikiska cistercienserklostren, som lämnats af J. Neuwirth i ett rektorsprogram [1] samt på några uppsatser och notiser i Mittheilungen des K. K. Central-Commission [2]. Dessutom återfinnas en del af klostren i Dohmes förut omtalade arbete om de tyska cistercienserkyrkorna.

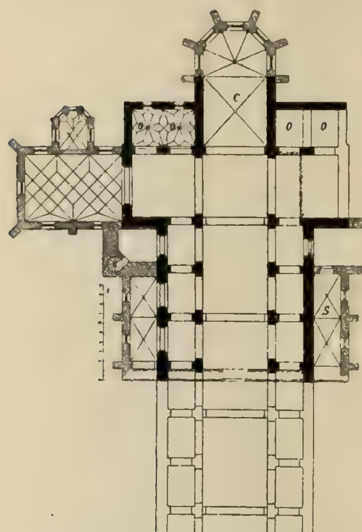

Fig. 107. Viktring. Plan.[4]
1 : 800.

Viktring[3] (Victoria) i Kärnten, grundadt 1142 från Villers-Bettnach. Klosterkyrkan (fig. 107) har ännu kvar stommen af 1100-talsbyggnaden, ehuru åtskilliga förändringar vidtagits under senare tider. De med svart markerade delarna tillhöra den ursprungliga anläggningen och visa, att planen anslutit sig till Fontenay-typen. Äfven till sin konstruktion visar sig Viktrings kyrka nära öfverensstämma med Fontenay. Kyrkan torde hafva uppförts under andra hälften af 1100-talet. Invigningar äro bekanta från 1200 och 1202. Presbyteriet förlängdes i slutet af 1200-talet med ett polygont parti. Norra tvär-

[1] J. Neuwirth, Cistercienserkunst in Österreich während des Mittelalters. (Antrittsrede am 17 Oktober 1903). Wien 1903.

[2] Mittheilungen des K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Wien. Citeras: Mittheil. d. Centr.-Comm.

[3] Joseph Graus, Studien über den Kirchenbau Viktring, i Mitth. d. Centr.-Comm. XIV N. F., p. 229—231. — v. Ankershofen, Uebersicht der kirchlichen Baudenkmale in Kärnthen, ibid. 1856, p. 122. — Dohme, Op. cit., p. 78.

[4] Efter Mittheil. d. Centr.-Comm. 1888, p. 230.

skeppets sidokapell förenades genom skiljemurens rifvande och ett gotiskt näthvalf slogs öfver rummet. Det södra tvärskeppet blef i senare tid delvis ombyggdt. Långhusets västra parti nedrefs på 1800-talet.

Viktring är ett af de många exemplen på, att cistercienserna till långt aflägsna trakter förde med sig sin burgundiska byggnadstradition och omsatte den oförändrad på den främmande orten. Det heter också, att med munkarna från Villers-Bettnach kommo till Viktring »conversi barbati, diversis artibus periti».

Sittich[1] (Sitticum) i Krain, grundadt 1136 från Rein. Neuwirth angifver, att den ursprungliga kyrkan i plan anslutit sig till den äldre Cluny-typen med trappstegsformigt aftagande sidokapell; dock voro såväl presbyterium som sidokapell rakslutna. Högkoret har senare fått en gotisk, polygon form. Den ursprungliga koranläggningen torde hafva tillhört 1100-talets senare hälft.

Rein[2] (Runa) i Steiermark, grundadt 1130 från Ebrach. Den äldre, medeltida kyrkan blef år 1737 ersatt af en nybyggnad. Neuwirth uppgifver emellertid, att underrättelser föreligga, som göra det synnerligen troligt, att Rein haft samma korplan som Sittich, d. v. s. ett mellanting mellan Fontenay-typen och schema I variant 2. Kapellen rakslutna, men trappstegsformigt anordnade.

Neuberg[3] (Novus-Mons) i Steiermark, grundadt 1327 från Heiligenkreuz. Kyrkan stammar från 1400-talets senare hälft, 3-skeppig, rektangulär hallkyrka, utan annat särskiljande af koret än genom 4:de travéens från öster tvärskeppsartade större bredd.

Mehrerau[4] (Augia-Majore) i Vorarlberg. Klostret Wettingen i Schweiz flyttades hit 1841.

Heiligenkreuz[5] (Sancta-Crux) i Nieder-Österreich, grundadt 1135 från Morimond. Kyrkan började uppföras 1136 och blef färdig och invigd 1187. Af denna kyrka återstå nu långhus och tvärskepp. Om planen för dess koranläggning är intet med bestämdhet bekant. Neuwirth angifver med stöd af en bildframställning å en gammal glasmålning, att koret följt det äldre Clunyschemat. Dock synes den förebragta grun-

---

[1] NEUWIRTH, Op. cit., p. 15. — Beschreibung der Klosterkirche zu Sittich, i Mitth. d. Musealver. für Krain IV: 1, p. 2.

[2] NEUWIRTH, Op. cit., p. 15. — I Mittheil. d. Centr. Comm. 1864, p. XXXIX finnes ett meddelande, att dr F. Ilwof påvisat en tafla, där den äldsta kyrkobyggnaden synes.

[3] NEUWIRTH, Op. cit., s. 25. — DOHME, Op. cit., s. 139. — Mittheil. d. Centr. Comm. 1869, p. LXXXV; med plan.

[4] JANAUSCHEK, Op. cit., p. 230.

[5] NEUWIRTH, Op. cit., p. 16, 17. — DEHIO-BEZOLD I, p. 534; Taf. 194, 199. — Mittelalterliche Kunstdenkmale des Österreichischen Kaiserstaates I, p. 3. — DOHME, Op. cit., p. 39, 138.

den vara väl svag. 1288—95 omtalas uppförandet af ett nytt kor, hvilket åter i sin ordning ersattes af det nuvarande gotiska hallkoret med rak afslutning. Detta uppfördes i slutet af 1300-talet. Från korombyggnaden 1288—95 stamma troligen de båda östliga korsmidtpelarna. Det gotiska koret har väl i sin planläggning rönt inflytande af det cisterciensiska rätvinkliga äldre koret med omgång.

Baumgartenberg (Mons-Pomarius) i Ober-Österreich, grundadt från Heiligenkreuz 1143. Den under senare delen af 1100-talet uppförda kyrkan anslöt sig i plan till Fontenay-typen.[1]

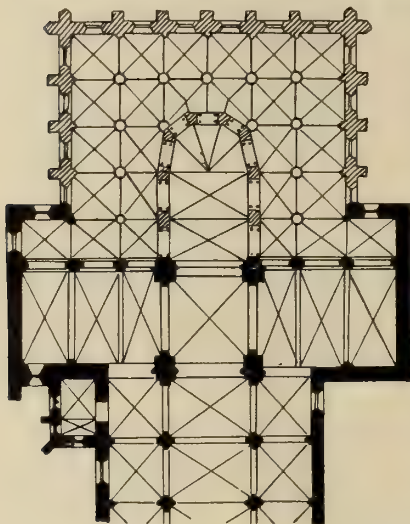

Fig. 108. Lilienfeld. Plan.[3] 1 : 800.

Lilienfeld[2] (Campilium), i Nieder-Österreich, grundadt 1206 från Heiligenkreuz. Kyrkan (fig. 108) invigdes 1230. Från detta bygge härröra långhus och tvärskepp och sannolikt också högkoret med polygonal afslutning. Den ursprungliga koranläggningen följde väl alltså grundtypens variant 1 och hade 3 sidokapell på hvardera korsarmen. Senare omgestaltades detta kor. Högkorets väggar genombrötos och dubbla omgångar lades däromkring, men egendomligt nog följde man därvid icke absidens form, utan gjorde omgångarna 4-kantiga med rak afslutning mot öster. Den yttre omgången, som är betydligt lägre än den inre, representerar Citeaux-typens kapellkrans, ehuru mellanväggarna bortfallit. Vi ha sålunda här en rätt egendomlig modifikation af Citeaux-typen, som dock här närmar sig sin upplösning.

Zwettl[4] (Clara-Vallis) i Nieder-Österreich, grundadt 1138 från Heiligenkreuz. Af den äldre kyrkan, grundad 1139 och invigd 1159, anses intet finnas i behåll. Att döma af planen (fig. 109) är det dock ganska möjligt, att södra långhusmuren och södra tvärskeppets yttermurar

[1] Neuwirth, Op. cit., p. 18.

[2] Neuwirth, Op. cit., p. 19. — Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 534; Taf. 195. — Dohme, Op. cit., s. 107. — Lübke, Der romanische Baustyl in Österreich, i Mittheil. d. Centr.-Comm. 1858, p. 143. — Lübke, Gesch. d. Architektur 1865, p. 393. — Mittheil. d Centr.-Comm, 1869, p. LXXIX; plan.

[3] Omritad efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 195.

[4] Dohme, Op. cit., p. 140. — Neuwirth, Op. cit., p. 23. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 345; Taf. 474. — Mittelalterliche Kunstdenkmale des Österreichischen Kaiserstaates II, p. 37.

stamma från den äldre kyrkan, hvilken senare ersattes af nuvarande kyrka, som började uppföras 1343. Korplanen visar en sammansmältning af det franska katedralkoret med Clairvaux-planen, hvars verkan här liksom i Kaishem ännu gör sig kännbar.

Hohenfurt[1] (Altovadum) i Böhmen, grundadt 1259 från Wilhering. I dess kyrka, som uppfördes under slutet af 1200-talet, finna vi en rätt egendomlig, gotisk modifikation af grundtypens variant 1 (fig. 110). De

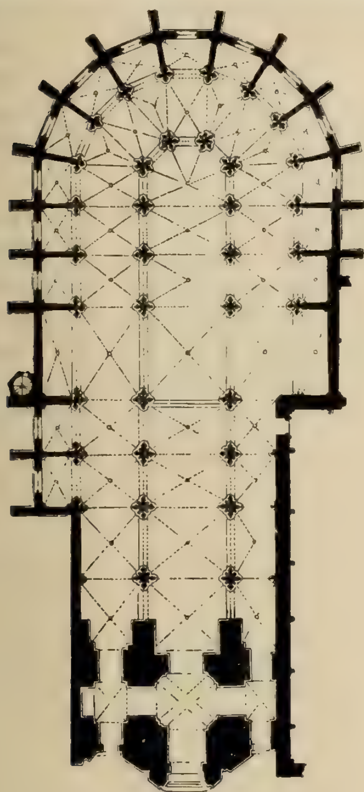

Fig. 109. Zwettl. Plan.[2]
Skala okänd.

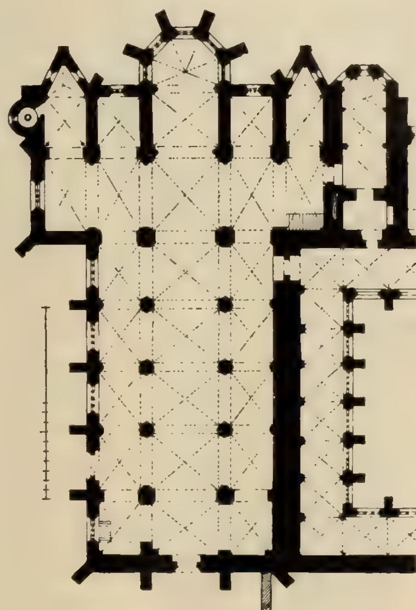

Fig. 110. Hohenfurt. Plan.[3]
1 : 800.

trekantiga kapellafslutningarna äro i Böhmen icke utan motstycken. Själfva grundschemat är emellertid mycket tydligt det vanliga cisterciensiska.

---

[1] Neuwirth, Op. cit., p. 18, 19. — Dohme, Op. cit., p. 21. — Dehio-Bezold, Op. cit. II, p. 344; Taf. 456.

[2] Efter Mittheil. d. Centr.-Comm. 1869, p. LXXXIII.

[3] Efter Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 456.

Sedletz[1] (Sedlecium) i Böhmen, grundadt 1143 från Waldsassen. Kyrkan blef från grunden nybyggd 1280—1320. Nedbränd och ruin 1421, men 1693—1707 åter iståndsatt. Af den noggranna berättelsen öfver detta arbete framgår, att i plan intet blifvit ändradt, men att kyrkan för öfrigt delvis omskapats. Kyrkan har en rent gotisk plan med polygona korkapell rundt omgången.

Nepomuk[2] (Nepomucum) i Böhmen, grundadt 1145 från Ebrach. Af den romanska kyrkobyggnaden återstå numera endast obetydliga delar. Långhuset från 1500-talet, koret från gotikens blomstringstid. En liten romansk portal finns på presbyteriets södra sida, en af de få resterna af den äldsta kyrkan, om hvars plan intet är kändt.

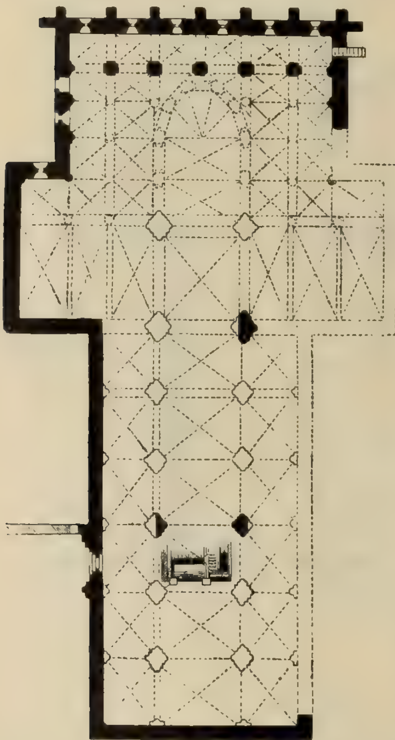

Fig. 111. Hradišt. Plan.[5] Rekonstruktion af J. E. Wocel. 1 : 800

Königssaal[3] (Aula-Regia) i Böhmen, grundadt 1292 från Sedletz. Dess numera försvunna kyrka, hvars grundsten lades 1297, lär hafva haft ett franskt katedralkor.

Hradišt[4] (Gradicium) i Böhmen. Först benediktinerkloster; öfverlämnades 1177 till cisterciensermunkar från Plass. Kyrkan numera ruin. Planen (fig. 111), af hvilken endast det med svart markerade finnes ofvan jord, synes utvisa, att kyrkan anslutit sig till det rika Citeaux-schemat. Wocel, som gjort den å fig. 111 inprickade rekonstruktionen, anser sig på grund af de stora likheter i detalj och ytterkontur, som finnas mellan Hradišt och Lilienfeld (fig. 108), böra antaga, att kyrkan i Hradišt haft samma plan som Lilienfeld. Men att Hradišt också skulle hafva genomgått samma oorganiska utveckling från ett polygont till ett rätvinkligt kor, synes vara en något väl långt dragen konsekvens af de förefintliga likheterna. Af

[1] Bernhard Grueber, i Mittheil. d. Centr.-Comm. 1861, p. 225. — Dehio-Bezold, Op. cit., Taf. 447. — Neuwirth, Op. cit., p. 22.

[2] J. E. Wocel, i Mittheil. d. Centr.-Comm. 1857, p. 212. — Neuwirth, Op. cit., p. 12.

[3] Neuwirth, Op. cit., p. 22—23. — P. Valentin, Abtei Königssaal, i Cistercienser-Chronik III, nr 26.

[4] J. C. Wocel, Die Baureste der Cistercienserkirche Hradišt, i Mittheil. d. Centr.-Comm. 1864, p. 129—146. — Dohme, Op. cit., p. 110. — Neuwirth, Op. cit., p. 21.

[5] Efter Mittheil. d. Centr.-Comm. 1864, p. 138.

Wocels beskrifning framgår icke, att några som helst rester finnas, hvilka antyda, att hans analogirekonstruktion af det inre polygona presbyterieslutet har något fog för sig. Man synes snarare vara berättigad att rekonstruera planen helt och hållet efter Citeaux-typen. Dateringen för denna kyrka är oviss; dock sannolikt slutet af 1200-talet på grund af detaljernas öfverensstämmelse med Lilienfeld.

Welehrad[1] (Welehradum) i Mähren, grundadt 1205 från Plass. I den under 1600- och 1700-talen starkt ombyggda kyrkan finnas den äldre medeltidskyrkans murar till stor del bevarade (å fig. 112 betecknade med svart, vissa partier dock rekonstruerade). Däraf framgår, att korplanen är ett mellanting mellan äldre Cluny-typen och den såsom I, variant 1 betecknade plantypen. De yttre sidokapellen äro nämligen äfven försedda med absider. Det för den äldre Cluny-typen karakteristiska trappstegsformiga aftagandet af kapellens djup saknas emellertid. Det ovanliga djupet på sidokapellen (lika djupa som presbyteriet) påminner om Buch (fig. 104). Kyrkan torde vara uppförd under första hälften af 1200-talet.

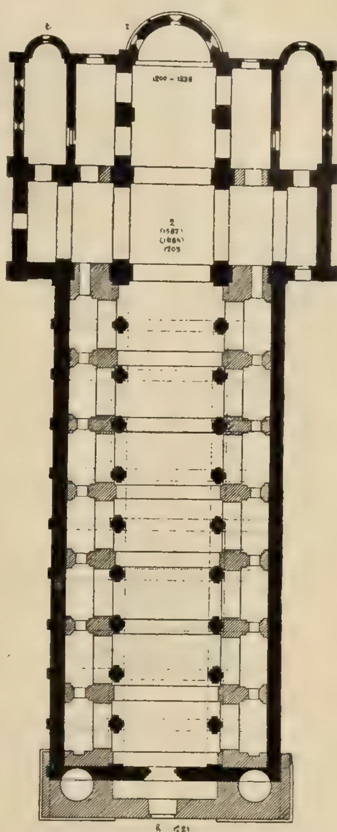

Fig. 112. Welehrad. Plan.[3] 1 : 800.

Goldenkron (Sancta-Corona) i Böhmen, grundadt 1263 från Heiligenkreuz, Plass (Plassium) i Böhmen, grundadt 1145 från Langheim och Saar (Fons S. Mariæ in Saar) i Mähren, grundadt 1252 från Nepomuk, uppgifvas af Neuwirth[2] ansluta sig till Dehios schema Citeaux I. Dock synes denna uppgift icke vara så väl grundad, och motsägande uppgifter finnas å andra håll i litteraturen. Då några pålitliga planer af dessa kyrkor icke varit mig tillgängliga, vågar jag icke indraga dessa kloster i undersökningen. Den sena tillkomsttiden för Goldenkron och Saar synes också tala mot att »Citeaux I», d. v. s. den äldre Cluny-typen, skulle hafva upptagits i dessa.

[1] A. Procop, Das ehemalige Cistercienserstift Welehrad (Mähren), i Mittheil. d. Centr.-Comm. 1893, p. 62—65, 166—170. — Neuwirth, Op. cit., p. 19.

[2] Neuwirth, Op. cit., p. 17, 18.

[3] Efter Mittheil. d. Centr.-Comm. 1893, Taf. II.

DANMARK.

Till Danmark infördes cistercienserorden genom ärkebiskop Eskil i Lund, som var personlig vän till Bernhard af Clairvaux. Eskil vistades ofta i Clairvaux, och sedan han 1177 nedlagt sitt biskopsämbete, inträdde han som munk i Clairvaux, där han dog 1182. Genom honom gynnades cistercienserstiftelserna i såväl Danmark som Sverige. Tyvärr finnes så litet i behåll af deras byggnadsverksamhet i Danmark.

I den följande redogörelsen hafva bland de danska klostren äfven upptagits de, som ligga i det fordom till Danmark hörande Schleswig-Holstein.

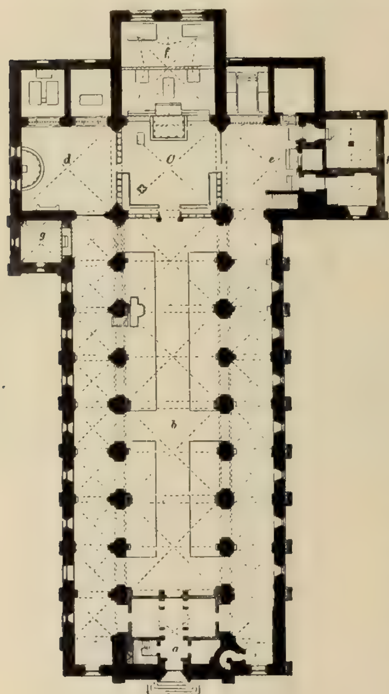

Fig. 113. Sorö. Plan.[3]
1 : 800.

Esrom[1] (Esrom) på Själland, grundades af ärkebiskop Eskil först såsom benediktinerkloster, men år 1153 öfverlämnades det åt cistercienser, kommande från Clairvaux. Esrom blef moderkloster till de flesta af de öfriga danska klostren, och det hade dotterstiftelser äfven i norra Tyskland (Eldena, Kolbatz). Af kyrkobyggnaderna i Esrom finnes ingenting bevaradt, men väl delar af klosterbyggnaden.

Sorö[2] (Sora) grundades först såsom benediktinerkloster 1151 af Asser Rig, ärkebiskop Absalons fader. 1161 infördes cistercienserregeln genom Absalon, som tillkallade munkar från Esrom. Om kyrkan (fig. 113), som ännu finnes kvar, saknas tyvärr säkra byggnadsdata. Løffler anser

[1] Løffler, Esrom Kloster. Kbhvn 1897. — Trap, Kongeriget Danmark, 3 uppl. II, p. 80. — Kierulf, Esrom Klosters og Abbeders Historie. Kbhvn 1838. — Daugaard, Om de danske Klostre, p. 222. — Kornerup, Minder om Cistercienserklostret i Esrom, i Aarb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1879, p. 1 o. 239. — Idem, Esroms Forbindelser med Wenden, ibid. 1881, p. 1.

[2] Trap, Op cit. II, p. 546. — Løffler, Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder. Kbhvn 1883, p. 184—194. — Idem, Kirken og Klosteret i Sorö, Kbhvn.

[3] Efter Løffler, Udsigt, fig. 126.

kyrkan vara uppförd c:a 1165—1190. Korpartiet är sannolikt den äldsta delen. Det följer den enkla Fontenay-planen. Kapellet i vinkeln mellan norra tvärskeppet och långhuset tillhör icke den ursprungliga anläggningen. Det har sannolikt tillkommit för att tillgodose behofvet af flera mässaltare.

Knardrup[1] (Regalis Curia) på Själland, grundades 1326 med munkar från Sorö. Dess byggnader helt försvunna.

Holm[2] (Insula Dei) på Fyen, grundadt 1172 med munkar från Herrevad. Antagligen låg stiftelsen först på en mindre ö vid Nörresö (däraf namnet). Efter en brand 1243 flyttades klostret till nuvarande plats (Brahetrolleborg). Den vid midten af 1200-tatet uppförda kyrkan är numera så stympad, att dess medeltida plan icke därur framgår.

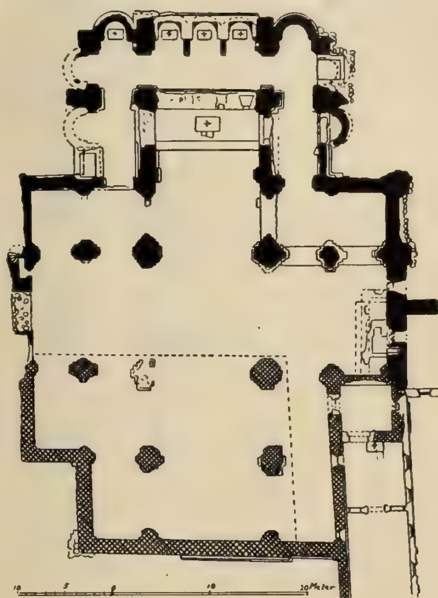

Fig. 114. Vitsköl. Plan.[4] 1 : 800.

Vitsköl[3] (Vitae-Schola) på Jutland. År 1157 donerade konung Valdemar I rikliga medel till grundande af ett cistercienserkloster af tacksamhet mot försynen, som räddat honom ur mördarhand. Inrättandet af det nya klostret anförtros i donationsurkunden åt Henrik, en fransk cisterciensermunk, som förut varit abbot i Varnhem. Den 1 april 1158 säges klostret vara grundlagdt. Bestämda data för klosterkyrkans påbörjande och färdigställande saknas. Kyrkan, som efter reformationens genomförande en tid var sockenkyrka, öfvergafs 1668 och förföll sedan totalt. Först i våra dagar hafva resterna af kyrkan blifvit uppgräfda af J. B. Løffler och H. Petersen 1896—1898 (fig. 114). Under åren 1902—1903 blefvo murresterna ytterligare klarlagda och konserverade af Hertzsprung och Smidt.[5] Fig. 115 visar den därvid uppgjorda planen af koret.

[1] Trap, Op. cit. II, p. 159.

[2] Trap, Op. cit. III, p. 668. — Løffler, i Aarb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1887, p. 73.

[3] Trap, Op. cit., IV, p. 536. — Løffler, Ruinerne af Vitsköl Klosterkirke. Kbhvn 1900. — H. Petersen, i Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1895, p. 65 sq.

[4] Omritad efter Løffler, Ruinerne af Vitsköl.

[5] Redogörelse för konserveringsarbetet i W. Mollerup, Nationalmuseets anden Avdeling. Redegörelse for dens Virksomhed siden 1892. Kbhvn 1908, p. 114—125.

Det visar sig, att Vitsköl haft en kyrka med ovanligt rikt utbildadt korparti. Det rektangulära presbyteriet omgifves på tre sidor af en omgång, till hvilken sluter sig en serie af 9 små kapell, hvilka emellertid här hafva absidial form. Tvärskeppet har kapell på såväl östra som västra sidan. Det är, så vidt jag känner, näst Citeaux's egen kyrkas den rikast utbildade korplanen bland Europas cistercienserkyrkor.

Løffler anser, att hela korpartiet och tvärskeppet (å fig. 114 markeradt svart) äro utförda samtidigt, och att de sannolikt blifvit fullbordade före Valdemars död 1182. De västliga delarna däremot, som äro upp-

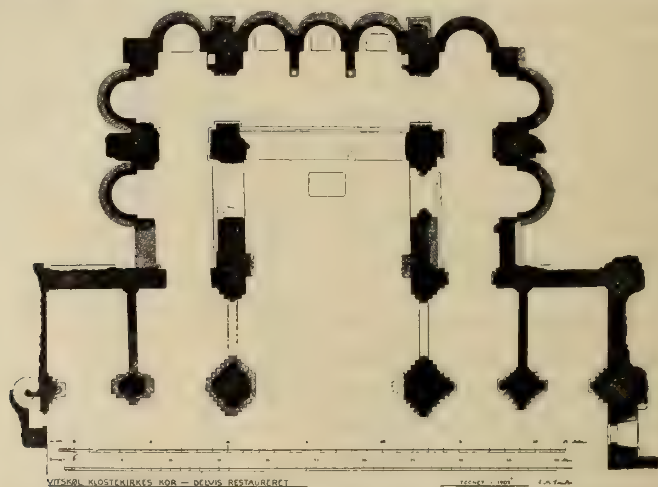

Fig. 115. Vitsköl. Plan af koret efter konserveringen.[1]
1 : 500.

förda i en annan, mindre omsorgsfull teknik, tillhöra enligt L:s förmodan tiden efter en brand 1287. Mot slutet af medeltiden (möjl. 1504) har en förändring gjorts å koranläggningen, i det att östväggens trenne mellersta absider ersatts med rätvinkliga kapell. — Långhuset var säkerligen afsedt att blifva mycket längre.

Förebilden för denna korplan hafva vi med säkerhet att söka i Citeaux. Løffler synes utgå från att Dehios datering af »Citeaux II» till 1148 är riktig, och under sådana omständigheter vållar en datering af Vitsköls korplan inga svårigheter. I det föregående hafva vi emellertid sökt visa, att det rikare koret i Citeaux blifvit färdigt och invigdt först 1193. Vidare hafva vi sett, att öfriga kända exempel på denna rikare korplan samtliga äro uppförda efter 1200. Under sådana förhållanden synes det vara omöjligt att längre uppehålla Løfflers datering af koret. Det är icke gärna tänkbart, att man uppe i det, i jämförelse med de franska hufvudklostren, ganska obetydliga klostret uppe i det

[1] Efter MOLLERUP, Op. cit.

aflägsna Jutland skulle hafva själfständigt utvecklat denna rika typ ett kvartsekel tidigare än den kommit till mognad i själfva hufvudklostret i Citeaux.

För min del skulle jag vilja göra gällande den förmodan, att omgång och kapellkrans icke höra till den ursprungliga kyrkan från tiden före 1182, utan tillfogats på 1200-talet. Planen skulle då ursprungligen haft den enkla grundtypen, som sedermera, såsom så ofta skett, utvidgats på grund af det växande krafvet på mässaltare för prästmunkarna. Denna förmodan styrkes af högkorets plan (fig. 115), som visar full mur på ett långt stycke af högkorets nord- och sydsidor, hvilket annars synes varit omotiveradt. Vidare visa de i restaureringsredogörelsen publicerade fotografierna, att högkoret på 3 sidor omgifves af murar i brösthöjd, hvilka ut mot omgången visa fullständig sockelkaraktär.

Utan en noggrann undersökning på platsen kan denna uppställda hypotes icke ledas i bevis. Skulle det visa sig, att hela korpartiet verkligen är fullt enhetligt, så måste man, enligt min mening, datera det hela tidigast till omkring år 1200. Frågan är af synnerlig betydelse för nordisk konsthistoria, emedan Vitsköl tillika med Sorö anses tillhöra de tidigaste exemplen på tegelmaterialets användande i Danmark.[1]

Öm Kloster[2] (Cara Insula) på Jylland. Grundades 1166 med munkar från Vitsköl. Efter att flere gånger hafva bytt plats för stiftelsen stannade munkarna slutligen på den landtunga, som skiljer Guden Sö från Mos Sö. Klostret kallades därför Cara Insula. Vid midten af 1200-talet flyttades klostret åter igen till nuvarande plats i Öm. Efter reformationen sekulariserades klostret. Kyrka och klosterbyggnader fingo lämna material till Skanderborgs slotts uppförande. Om kyrkans plan och utseende ingenting närmare bekant.

Tvis (Tuta-Vallis) på Jylland, grundades 1162 med munkar från Herrevad. Kyrkan blef 1698 nedbruten. Om dess plan ingenting bekant.

Guldholm[3] i Schleswig, grundades 1192 med munkar från Esrom. Det låg på en halfö i västra ändan af Langö, c:a 7 km. norr om staden Schleswig. År 1209 eller 1210 flyttade biskop Nils af Schleswig klostret till Ry (Rus Regium), äfvenledes i Schleswig. I slutet af 1500-talet blefvo dess byggnader nedrifna för att lämna material till byggande af Glücksborgs slott strax norr om platsen för den gamla klosteranläggningen.

Lögum (Locus-Dei) i Schleswig. Se därom under Tyskland p. 157.

---

[1] Løffler, Aldersbestemmelser i vor romanske Teglstensarkitektur, i Aarb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1898. — Idem, Nogle Bemærkninger om vore romanske Kirkers Alder, i Hist. Tidskr. 6 R. 6 B. (1896). — A. Haupt, Die Ruinen der Klosterkirche zu Witsköl und die Anfänge des Backsteinbaues, i Allgemeine Zeitung, München 1902, Beilage nr 94. — O. Stiehl, Die Anfänge des nordischen Backsteinbaues und die Ruinen der Klosterkirche zu Witsköl, ibid., Beilage nr 112.

[2] Trap, Op. cit. V, p. 212.

[3] Salmonsens Lexikon. — Godt, Bischof Waldemar von Schleswig und die Cistercienser von Guldholm, i Zeitschr. f. schlesw.-holst.-lauenb. Geschichte XXI

SVERIGE.

Till Sverige[1] infördes cistercienserorden tidigare än till Danmark. Cistercienserna voro, såsom redan förut nämnts, de första munkar, som fattat fast fot i landet. Att de under sådana förhållanden skulle få en stor betydelse för den svenska medeltidskulturen är ju uppenbart. Inom den äldre svenska byggnadskonsten intaga de cisterciensiska klostren en märklig rangplats. Deras byggnadsverk, uppförda af munkar och converser, som kommit från ett land, där byggnadskonsten redan stod högt, måste hafva tett sig såsom underverk för landets invånare. Den utmärkta teknik och de konstruktiva kunskaper, som de inflyttade klosterinvånarna fört med sig, togo sig nämligen slående uttryck i de nya byggnaderna. Sådan hvalfkonstruktion, som klosterkyrkan i Alvastra uppvisade, var alldeles okänd för öfrigt i hela norden, och en stenhuggar- och murteknik, som den man ännu kan beundra å Roma klosterruiner, har knappast sin make annorstädes i landet vid denna och följande tid. En plangestaltning, så rik och utvecklad, som den Varnhems kyrka ägde, skulle först åtskilligt senare uppenbara sig inom landet i öfrigt och då först i dess förnämsta kyrkliga byggnad, Uppsala domkyrka.

Här är ej platsen att närmare ingå på en byggnadshistorisk granskning och värdering af de svenska cistercienserkyrkorna. De skola endast behandlas ur den här anlagda plansynpunkten. Utrymmet och ändamålet med denna studie tillåta icke att ägna dessa kloster större utrymme än öfriga ofvan behandlade.

Hedern af att hafva infört cistercienserna till Sverige delas af biskop Gisel i Linköping och konung Sverker I, hvilka angifvas såsom stiftare till de båda äldsta svenska klostren. Så skänkte konungen Alvastra gård till ett kloster med samma namn och Nydala i Småland stiftades

[1] Rörande de svenska cistercienserklostrens historia hänvisas till: HILDEBRAND, Op. cit. III, p. 930—975. — F. HALL. Op. cit. — L. NILSSON, Klosterväsendet i Linköpings stift till och med år 1344. Linköping 1879. — C. SILFVERSTOLPE, De svenska klostren före klostret i Vadstena, i Historisk Tidskrift XXII (1902), p. 1—38. — Rörande deras byggnadskonst jfr: E. WRANGEL, Cisterciensernas inflytande på medeltidens byggnadskonst i Sverige. Profföreläsning vid universitetet i Lund d. 28 jan. 1899. Lund 1899. — IDEM, Om Frankrikes inflytande på byggnadskonsten i Skandinavien under medeltiden, i Teknisk Tidskrift afd. f. ark. o. dek. konst, 1902. — C. ENLART, Notes archéologiques sur les abbayes cisterciennes de Scandinavie, i Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques 1893, p. 267—280.

af biskop Gisel. Båda stiftelserna anses uppkomna 1143. Och från dessa båda utgingo de andra svenska klostren.

Alvastra[1] i Östergötland stiftades 1143 med munkar från Clairvaux. Den såsom ruin kvarstående kyrkan visar en plan (fig. 116), som helt och hållet ansluter sig till Fontenaytypen. Äfven konstruktionen är öfverensstämmande med den i de äldre burgundiska klostren förekommande med longitudinalt tunnhvalf öfver midtskeppet och transversala öfver sidoskeppen. Vi hafva inga säkra uppgifter om kyrkans byggande. Den i Scriptores Rerum Suecicarum[2] publicerade Chrono-

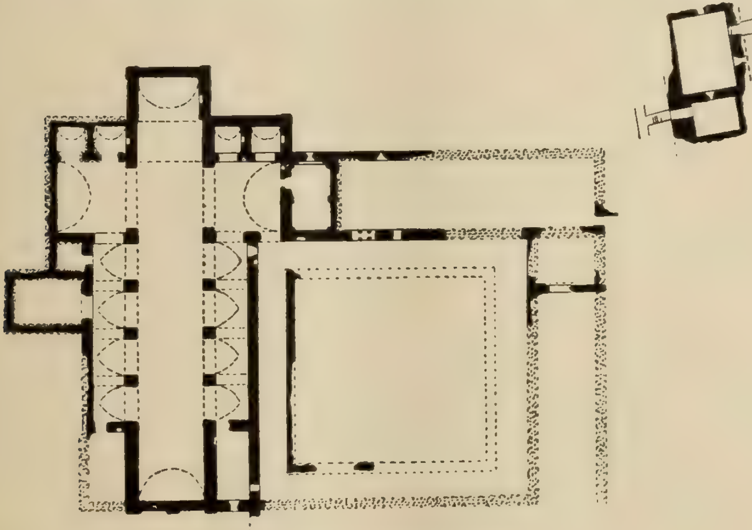

Fig. 116. Alvastra. Plan.[3]
1:800.

logia ab anno 266 ad 1460 har en uppgift för året 1185: »MCLXXXV obiit Stephanus Archiepiscopus Upsalensis XV kal. Augusti et sepultus est in templo monachorum in aluastrum. Eodem anno deductus est ecclesia in aluastrum anno a receptione conventus ibidem XLI.» Stefan hade varit munk i Alvastra. Om den nämnda uppgiften får tolkas så, att kyrkan 1185 blef fullt färdig, kan ju vara ovisst. Men det finns ingenting i byggnaden själf, som talar däremot. Dess ålderdomliga, burgundiska hvalfkonstruktion visar snarare, att kyrkobygg-

[1] H. Hildebrand, Op. cit. III, p. 955. — Idem, Sveriges Cistercienserkyrkor I. Alvastra, i Vitt. Hist. Ant. Akademiens Månadsblad 1892, p. 132—138. — Hall, Op. cit., p. 52—61.

[2] Scriptores Rerum Suecicarum Medii Aevi I, Upsaliæ 1818, p. 24.

[3] Omritad och kompletterad efter Hildebrand, Op. cit. III, fig. 624.

naden ganska tidigt börjat uppföras, sannolikt af de från Burgund inkomna första munk- och converskolonierna.

Det i vinkeln mellan norra tvärskeppet och långhuset liggande kapellet är nu så pass förstördt, att man har svårt att med full säkerhet afgöra, om det ingick i den ursprungliga anläggningen. Sannolikt är det senare tillfogadt, då man behöft flera kapell. Det stora kapellet väster om det nyssnämnda är en senare tillbyggnad.

I västra delen af kyrkan se vi en egendomlig anordning med tvenne afskilda partier af sidoskeppen. Åtminstone det södra af dessa är uppfördt senare än kyrkans angränsande murar, hvilket kan konstateras genom befintliga skarfvar. Det norra sidorummets murar äro i det allra närmaste försvunna, men å de låga, kvarstående delarna kunna egendomligt nog skarfvar icke upptäckas mellan förrummets och den öfriga kyrkans murar, ehuru en sockel, som löper utefter förrummets södra och östra innerväggar, synes antyda, att dessa en gång varit ytterväggar. Det synes mig troligt, att dessa sidorum dock från början varit planerade, men af någon anledning blifvit utförda något senare än de öfriga partierna. Vi hafva förut i Lehnin sett likartade rum (fig. 101). De äro sannolikt att betrakta såsom ett slags rudiment af den västra förhallen, indragen i sidoskeppen framför ingångarna, af hvilka den södra varit afsedd för converserna, då de kommo från sin bostadsflygel, den norra för desamma, då de kommo från fältet. I senare tid stod den äfven öppen för lekmännen. I det södra rummets sydvästra hörn synas ännu rester af en trappa, som sannolikt fört upp till conversernas dormitorium.

Efter dormitorietrappan i södra tvärskeppet finnas äfven tydliga spår bevarade.

På kyrkans konstruktions- och detaljbehandling skall jag här icke inlåta mig.[1] Jag hoppas inom kort få tillfälle att ingående behandla denna kyrka i annat sammanhang.

Nydala[2] (Nova Vallis) i Småland, grundades samtidigt med Alvastra år 1143 likaledes med munkar från Clairvaux. Af klostrets kyrka finnas tvärskeppet och större delen af korafdelningen bevarade och använda såsom sockenkyrka. Planen (fig. 117) ansluter sig till Fontenay-

[1] Anmärkas må blott, att de hittills publicerade ritningarna öfver kyrkans uppbyggnad (Hildebrand, Op. cit. III, fig. 625—627) visa en rekonstruktion af östpartiets uppbyggnad, som är alldeles felaktig. Kyrkan hade ett kor, som var ungefär lika högt som tvärskeppen, hvilket framgår af äldre bevarade handteckningar. Jfr därom min uppsats om klosterarkitekturen i det snart utkommande arbetet Svensk Konsthistoria, utgifven af A. Romdahl och J. Roosval.

[2] Hildebrand, Op. cit., III, p. 955—958. — Hall, Op. cit., p. 62—68. — E. Wrangel, i Norra Smålands Fornminnesförenings årsskrift 1907, p. 55, 63, 67.

typen. De södra tvärskeppskapellen äro numera försvunna, men tydliga spår af desamma synas dels i marken, dels på tvärskeppets och högkorets murar. Norra korsarmens kapell hafva ursprungligen varit skilda genom en mur. Af långhuset återstår nu endast det västligaste partiet.

Angående Nydala kyrkas uppförande är icke mycket kändt. 1258 uppmanar biskop Henrik inbyggarna på Gottland och Öland att med gåfvor hjälpa munkarna att göra färdigt det oratorium, som är grundadt till Marias ära.[2] 1266 utfärdas aflatsbref af kardinal Guido, i hvilket 40 dagars aflat utlofvas åt alla, som på första dagen vid kyrkans invigning besöka densamma.[3]

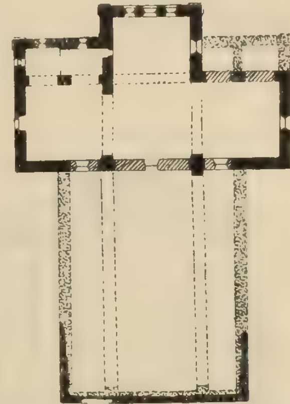

Fig. 117. Nydala klosterkyrka. Plan.[1] 1:800.

Om vi studera kyrkan, finna vi, att den uppförts i åtminstone två bestämdt skilda perioder, den ena omfattande tvärskepp och korafdelning, den andra långhuset. De förstnämnda partierna äro till största delen uppförda af välhuggna gnejskvadrer i regelbundet murverk, under det att långhusets kvarvarande rester visa, att detta byggts af brutna, oregelbundna stenblock. Korets östgafvel med sina 3 rundbågiga fönster med trenne runda rosfönster öfver visar mycket tydligt hän på franska, cisterciensiska förebilder från 1100-talet. Dessa fakta, sammanställda med de nämnda dokumentariska uppgifterna, synas tyda på, att tvärskepp och korafdelning blifvit uppförda på 1100-talets andra hälft under ledning af de inkallade franska munkarna. Sedan uppstod en längre tids stagnation, och först efter midten af 1200-talet kunde långhuset fullbordas. Vid dess uppförande hade man redan förlorat den i början befintliga, importerade stenhuggartraditionen och använde sig af blott lindrigt aftuktade, oregelbundna stenar.

Korsgången har varit belägen på kyrkans södra sida. Af klosteranläggningen i öfrigt återstå en del rester öster och väster om kyrkan.

Varnhem[4] (Varnhemium) i Västergötland. Efter att hafva försökt

[1] Efter uppmätning af S. Curman och A. Roland 1911. Någon plan af denna kyrka har förut icke varit publicerad. Svart betecknar stående, medeltida murverk, prickning betecknar grunder under mark, enkel streckning nyare murverk.

[2] Dipl. Suec., n:r 452.

[3] Ibid., n:r 511.

[4] Hildebrand, Op. cit. III, p. 959—960. — Månadsbladet, 1889, p. 1—45. — H. Werner, Varnhems kloster och kyrka I—II. Lidköping 1878—81. — H. Dahlström, Konsthistoriska anteckningar om Varnhems kyrka. Uppsala 1874. — R. Haglund och H. Hildebrand, Varnhems Cistercienserkyrka. Stockholm 1884. — Hall, Op. cit., p. 60—73.

flera olika platser slog sig en koloni munkar från Alvastra år 1150 ned på Varnhems gård. Bland dem voro flera fransmän af Alvastras grundläggningskoloni. En af dem, Henrik, blef abbot i Varnhem. Då denne på grund af de svårigheter klostret rönte från mäktiga personer i landet begifvit sig på resa till påfven, sammanträffade han i Roskilde med konung Valdemar och ärkebiskop Eskil, hvarvid han af Valdemar för-

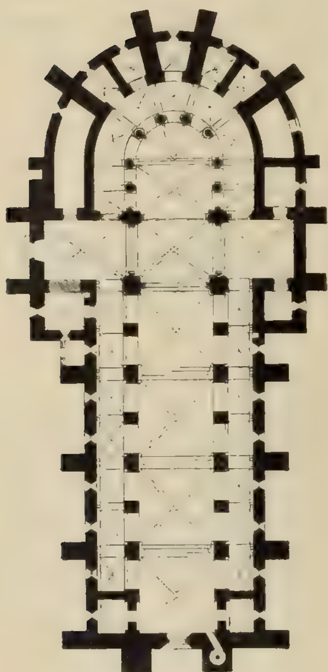

Fig. 118. Varnhem. Plan.[1] 1:800.

Foto S. Curman 1909.

Fig. 119. Varnhems klosterkyrka från sydost.

måddes mottaga uppdraget att förestå hans nya klosterstiftelse i Vitsköl. Dit kallade han då munkar och converser från Varnhem. Af dessa återvände dock en del till Varnhem, och nya sändes dit från Alvastra, så att stiftelsen ej skulle utdö.

Att döma af den ståtliga kyrka, som denna klosterstiftelse lämnat efter sig, blefvo dess öden lyckligare under den följande tiden. Kyrkans plan (fig. 118) ansluter sig till Clairvaux-typen. Huruvida äfven de västligare partierna af kapellringen utanför omgången varit indelade i

[1] Omritad efter uppmätning af J. F. Åbom 1850, i Öfverintendentsämbetets arkiv, Stockholm.

mässkapell, öppna mot omgången, är ovisst. Kyrkan har nämligen under 1500- och 1600-talen varit föremål för ganska vidsträckta restaureringsarbeten, angående hvilkas omfattning man ännu icke vunnit full klarhet. Endast en ingående undersökning med gräfning och sondering under putsen på vissa partier torde kunna fullt säkert klarlägga kyrkans byggnadshistoria.

Redan nu kan sägas, att den stora mängden af grofva sträfpelare rundt kyrkan icke stammar från medeltiden, utan antagligen från den stora reparation, som kyrkan genomgick under Magnus Gabriel de la Gardies tid. Man har antagit, att korpartiet skulle vara ett senare tillägg till byggnaden. Jag kan icke finna, att tillräckliga skäl härför blifvit anförda, ty stildifferensen mellan korpartiets och långhusets detaljformer är obetydlig. Genom undersökningar sommaren 1911 har det lyckats mig konstatera, att kyrkans långhus redan från första början varit afsedt att täckas med hvalf. Ty å sidoskeppsvindarna kan man se, att midtskeppets högmurar redan från början uppförts med sträfpelare, stående på sidoskeppens gördelbågar. Man har alltså icke, såsom stundom antagits, i midtskeppet först haft ett trätak, hvilket skulle kunnat tala för en högre ålder hos långhuset i förhållande till korpartiet, som ju tydligen från början var afsedt för hvälfning.

Intilldess undersökningar af byggnadsverket gifva andra resultat, synes det mig vara riktigast att anse kyrkan såsom en efter en enhetlig plan uppförd byggnad, hvilken torde kunna dateras till första hälften af 1200-talet. Att här ingå på detaljerad motivering härför skulle föra utanför ramen för denna framställning.

Rörande planen må framhållas, att den nuvarande sakristian i vinkeln mellan norra tvärskeppet och långhuset synes hafva tillhört den ursprungliga anläggningen och varit ett kapell, som med en båge öppnat sig mot tvärskeppet. Dess motsvarighet på södra tvärskeppet har sedan 1600-talet tjänat såsom grafkor. Det är antagligen en del af den gamla korsgången, som här haft sitt nordöstra hörn.

Vid de inre restaureringsarbeten, som inom den närmaste framtiden skola utföras i kyrkan, kommer tillfälle att beredas för ingående undersökningar, som möjligen skola kunna närmare klarlägga den för svenska förhållanden ytterst märkliga kyrkans historia.

R o m a[1] (Gutnalia) på Gottland, grundades 1164 med munkar från Nydala. Kyrkan, hvars ståtliga ruiner nästan påminna om romerska lämningar, har en plan (fig. 120), som närmast ansluter sig till Fontenay-

[1] Hildebrand, Op. cit. III, p. 963. — Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid. — J. Wallin, Gotländska samlingar I. Stockholm 1747. — J. Roosval, Die Kirchen Gotlands. Stockholm 1911, p. 106—109.

typen. Dock afviker den genom den böjda, dock icke helt absidiala formen på sidoskeppskapellens östväggar (se fig. 120). Vi hafva äfven annorstädes sett denna tendens att bibehålla absidformen om också dold. Så i Sénanque och Le Thoronet i Sydfrankrike, Loccum i Nordtyskland. Jag kan icke rörande Roma finna någon plausibel förklaring till denna absidiala efterverkan, då ju dess moderkloster hade rakt afslutade kapell och något sådant sidoinflytande som Hirsauskolans i Tyskland icke torde finnas. Roma klosterkyrka torde vara påbörjad under senaste delen af 1100-talet.

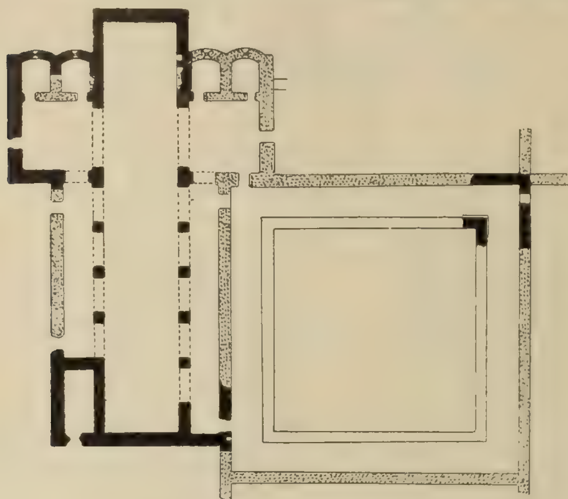

Fig. 120. Roma klosters plan.[1] 1:800.

Äfven i Roma finna vi i den västligaste delen af det norra sidoskeppet ett förrum af liknande art som dem vi sett i Alvastra (fig. 116).

Viby[2] nära Sigtuna. I början af 1160-talet grundades ett kloster med munkar från Alvastra vid Viby. Den nya klosteranläggningen flyttades dock ganska snart — före 1185 — till Södermanland, där konung Knut åt denna upplät sin gård Säby, efter hvilken klostret kallades Saba.

Foto S. Curman 1909.

Fig. 121. Roma. Norra korsarmen och högkoret från nordost.

I den nuvarande lilla byn Viby finnas ännu en del lämningar från den första klosterstiftelsen. Dessa förtjäna att närmare undersökas.[3]

[1] Omritad efter Lindström, Op. cit.

[2] Hildebrand, Op. cit. III, p. 963. — Hall, Op. cit., p. 74.

[3] Man har stundom velat identifiera Vibyklostrets kyrkoanläggning med Sigtuna Maria-

Julita (Saba) i Södermanland, dit stiftelsen från Viby flyttades på 1180-talet, är numera icke möjligt att studera. Kyrkans rester ligga ännu under marken. En utgräfning af desamma skulle gifva ett värdefullt bidrag till kännedomen om cisterciensernas kyrkobyggnader i Sverige.

Herrevad (Herivadum) i Skåne, grundades 1144 med munkar från Citeaux. Af detsamma återstå numera blott obetydliga rester.

Ås (Asylum) i Halland, grundadt 1194 från Sorö. Om dess kyrkobyggnad är intet kändt.

Gudsberga (Mons-Domini) i Dalarna vid Husby, grundades så sent som 1486 från Alvastra. Af detsamma återstå endast lämningar under mark.

NORGE.

Till Norge[1] kommer det cisterciensiska klosterväsendet icke direkt från ordens moderland, utan förmedladt af England, som ju äfven i öfrigt under medeltiden utöfvade ett starkt inflytande på Norge och den norska byggnadskonsten.

Lyse[2] (Lysa) grundades 1146 med munkar från Fountains. Bergens biskop Sigurd besökte Fountains på 1140-talet, och följden däraf blef denna nya klosterstiftelse, till hvilken biskopen skänkte grund. Dess förste abbot Runulf var från Fountains och återvände dit före sin död.

Kyrkan, hvars ruiner under 1800-talet blifvit uppgräfda, visar oss också mycket tydligt ett engelskt inflytande. Vi se i dess plan (fig. 122) en upprepning af det reducerade planschema, som vi funnit i flera af Englands äldsta cistercienserkyrkor såsom i Waverley (fig. 55) och Tintern (fig. 58). Sidoskeppen äro bortfallna och korsarmarna förkortade, så att blott ett sidokapell förekommer på hvardera sidan af presbyteriet. I Lyse kyrkas plan se vi ännu en ytterligare egendomlighet. Tvärskeppsarmarna äro nämligen med hela murar afstängda från korsmidten. Kommunikationen förmedlas af en dörröppning på hvardera sidan, belägen omedelbart väster om »gradus presbyterii» (inprickadt å

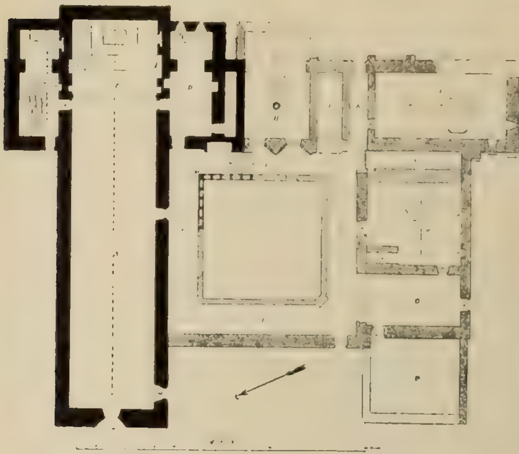
kyrkas äldre byggnadsskede. Så synes Janse göra i Uppland, Skildring af land och folk. Stockholm 1905, I, p. 570. Detta är dock uppenbart orimligt. Cistercienserkloster förlades aldrig i städer. Dessutom hafva vi ju rester af en gammal anläggning i Viby. Genom antagandet att cistercienserna påbörjat Mariakyrkan i Sigtuna, hvilket alltså måst ske före 1185, har Janse fått ett alldeles för tidigt datum för dess äldre byggnadsskede.

[1] C. A. A. Lange, De norske Klostres Historie i Middelalderen. Kristiania 1856.

[2] N. Nicolaysen, Om Lysekloster og dets Ruiner. Suppl. till Kunst og Haandverk fra Norges Fortid. Kristiania 1890. — Bilson, Op. cit., p. 204; pl. XXVI.

planen fig. 122). Dessa öppningar äro alltså här identiska med »introitus superiores».[1] Dessa hade motsvarande läge i Waverley, där tvärarmarna voro afskilda från korsmidten med skrank af sten (jfr fig. 55). Anordningen i Lyse är endast en utveckling af dessa stenskrank till att blifva hela väggar. Vi se sålunda här ett exempel på samma tendens, som tog sig uttryck i anordningen af tvärskeppsarmarna i Maulbronn (jfr fig. 77) och dessas afstängande med murar.

Ännu en detalj i denna plan är värd att beaktas. Ingången från korsgången till kyrkan ligger i de allra flesta cistercienserkyrkor å södra långskeppsmuren omedelbart invid tvärskeppet, således i fonden på den östra korsgångslängan. I Lyse finna vi denna dörr flyttad västerut nästan ända till midten af norra korsgångslängan, hvarjämte ännu en dörröppning synes å tvärskeppets västra sida. Anledningen härtill är lätt att finna. Munkkoret sträckte sig från de förutnämnda introitus superiores västerut sannolikt fram till den nämnda korsgångsdörren. Då sidoskepp saknas, har ju all kommunikation i kyrkans längdriktning afstängts utom den, som kan försiggå genom munkkoret. Annan sådan måste i stället förmedlas af korsgångens norra länga, som med dörrar i olika lägen stod i förbindelse med långhuset. Då munkarna i Lyse skulle begifva sig till sitt kor genom den för dem föreskrifna introitus superior, togo de vägen in genom tvärskeppets södra dörr. Abbot, prior och seniorer, som ju skulle inträda genom introitus inferior i munkkorets västra ända, gingo däremot in i kyrkan genom dörren i norra korsgångslängans midt.[3] Porten längst västerut på kyrkans södra sida utgjorde ingången för converserna, hvilka härintill torde haft sin bostadslänga, ehuru den är försvunnen.

Fig. 122. Lyse kloster. Plan.[2]
1 : 800.

Den af Nicolaysen gjorda dateringen af kyrkobyggnaden till före 1156 stödes af ytterst svaga grunder.[4] Inom själfva kyrkobyggnaden saknas

[1] Jfr p. 40.
[2] Efter N. Nicolaysen, Op. cit., pl. I.
[3] Jfr p. 40, not 1.
[4] Op. cit., p. 3.

detaljer, som kunna användas för datering. Sannolikt är emellertid kyrkan äldre än klosterbyggnaderna, med hvilka den saknar förband. Genom dessas datering får man en terminus ante quem för kyrkan. Af de i Nicolaysens afhandling meddelade afbildningarna af klosterbyggnadernas detaljer att döma, torde dessa stamma från tiden omkring och efter år 1200. Sålunda kommer man till den något vida dateringen af kyrkan till senare hälften af 1100-talet. Planformens anslutning till de

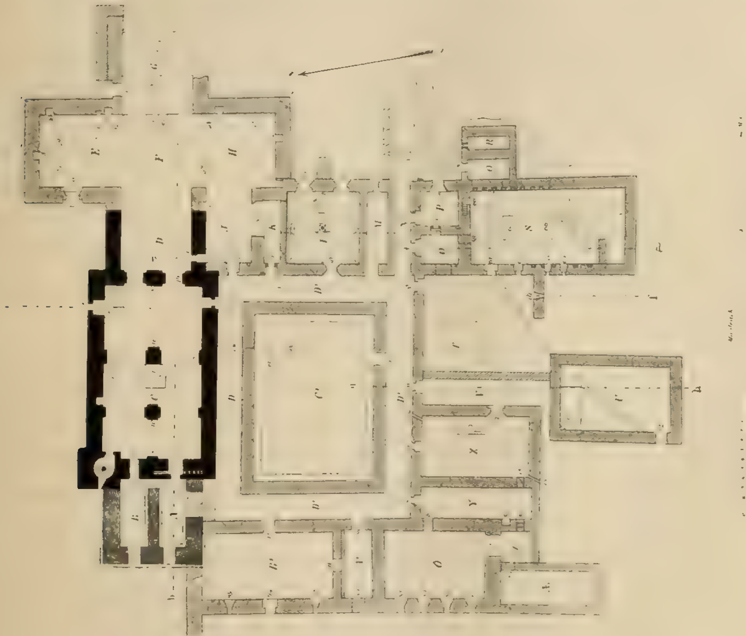

Fig. 123. Hovedö kloster. Plan.[2]
1 : 800.

allra äldsta engelska förebilderna talar dock för en tidig del af det nämnda halfseklet.

Hovedö kloster[1] (Hovedoa) på en ö i Kristianiafjorden, grundades 1147 med munkar från Kirkstead i England, sannolikt på föranstaltande af biskopen i Oslo. Klosterruinerna hafva blifvit uppgräfda under senare delen af 1800-talet. Kyrkan (fig 123) visar en ganska egendomlig plan. Den äldsta, med svart betecknade delen har tydligen varit en tvåskeppig kyrka med enkelt, rektangulärt kor. Till denna byggnad hafva sedermera fogats dels en förhallsartad byggnad i väster, dels en kors-

[1] N. Nicolaysen, Hovedö Kloster og dets Ruiner. Suppl. til Kunst- og Haandverk fra Norges Fortid. Kristiania 1891.

[2] Efter Nicolaysen, Op. cit., pl. I.

formig tillbyggnad i öster. Nicolaysen antager, att dessa olika delar småningom uppförts af cisterciensermunkarna. Han daterar korbyggnaden till omkring 1290, hvilket dock endast kan vara en terminus ante quem enligt N:s framställning.

Det är naturligtvis svårt att kunna med någon som helst säkerhet uttala sig om denna kyrka och dess datering utan att själf hafva undersökt den på platsen och ingående studerat dess historia. Dock kan jag icke undgå finna den nämnda förklaringen af utvecklingen föga sannolik. Det skulle vara något alldeles enastående, om cistercienserna omkring 1150 uppfört en kyrka med den plan, som utgör första skedet i Hovedöns byggnad. Det förefaller mig mycket mera sannolikt, att denna med svart betecknade kyrka existerat före cisterciensernas kolonisering och öfverlämnats åt dem. Sedermera hafva cistercienserna sökt omskapa kyrkan, så att den åtminstone i hufvudsak skulle motsvara det för dem traditionella schemat. För den skull uppfördes det östra partiet med tvärskepp och rektangulärt presbyterium. Korsarmarnas sidokapell däremot indrogos, och deras altaren uppställdes i stället invid korsarmarnas östra väggar.

Östpartiet är då att uppfatta såsom en reduktion af den vanliga Fontenay-planen. De båda förhallsartade rummen, som tillsammans bilda den västra tillbyggnaden, kunna måhända uppfattas såsom en egendomlig omsättning af den anordning med västliga förrum, som vi förut sett i Alvastra, Roma, Lehnin, Pontigny. Den sistnämnda hypotesen kan ju förefalla något äfventyrlig. Däremot synes mycket tala för det framställda förslaget till förklaring af skeppets och korpartiets tillkomsthistoria. Men att från England kommande cisterciensermunkar skulle nybyggt en så sällsynt ocisterciensisk kyrka, som den med svart betecknade och sedan nöjt sig med densamma intill omkring 1290 för att då, just när den cisterciensiska byggnadstraditionen i allmänhet börjar slappna och afklippas, göra ansträngningar att förverkliga den traditionella planen, om ock i reducerad form, det förefaller mig vara mycket litet sannolikt, om man jämför detta fall med hvad erfarenheten lär oss om den cisterciensiska byggnadsutvecklingen i allmänhet.

SAMMANFATTANDE TABELL. För att göra de här ofvan meddelade uppgifterna rörande de olika klosterkyrkornas planformer och data mera öfverskådliga har jag sammanställt dem i en tabell, som följer här nedan. I denna upptagas af ofvan omnämnda kloster endast de, som hafva någon betydelse för den här behandlade uppgiften. Sålunda hafva från tabellen uteslutits alla senare kyrkor. Dock hafva sådana senare gotiska monument medtagits, hvilka

ännu bibehållit något af de gamla typerna i sin planbildning. Af äldre kyrkor, från romansk tid eller öfvergångstid, hafva naturligtvis samtliga medtagits, vare sig de följa det uppställda schemats plantyper eller ej.

Till förklaring af tabellen bör nämnas, att årtalen i hvarje typkolumn angifva den ungefärliga tiden för kyrkobyggnadens uppförande. Har byggnadstiden varit lång, angifves, där sådant är möjligt, korpartiets byggnadstid. Är invigningsåret kändt angifves detta. En sifferindex i årtalets öfverkant betecknar hvilken byggnad i ordningen, som åsyftas, om flera sådana varit förhanden. Därvid inräknas ombyggnad af korpartiet. Citeaux 1193[3] betecknar alltså det tredje bygget i Citeaux, d. v. s. det nybyggda koret af 1193.

Namn	Plan fig.	Stiftelseår	Moderkloster	Äldre Cluny-typ	I Variant 1	I Fontenay	I Variant 2	II A	II B	II C
FRANKRIKE.										
Citeaux, Côte-d'Or	11	1098	…	…	…	…	…	…	1140-t.[2]	…
La Ferté, Saône-et-Loire	13	1113	Citeaux	…	…	…	…	1210	…	…
Pontigny, Yonne	14	1114	»	…	…	…	…	…	…	1150–60
Clairvaux, Aube	9	1115	»	…	…	…	…	…	1133–38[2]	…
Morimond, Haute-Marne	…	1115	»	…	1230-50[2(?)]	…	…	…	…	…
Fontenay, Côte-d'Or	5	1119	Clairvaux	…	…	1139—48	…	…	…	…
La Bussière, »	…	1131	Citeaux	…	…	2 h. 1100-t.	…	…	…	…
La Cour-Dieu, Loiret	23	1119	»	…	…	…	…	…	sl. 1100-t.	…
Noirlac, Cher	24	1136	Clairvaux	…	…	sl. 1100-t.	…	…	…	…
Cherlieu, Haute-Saône	25	1131	»	…	…	…	…	…	…	…
Mont-Sainte-Marie, Doubs	26	1199	»	…	…	sl. 1200-t.	…	…	…	…
Acey, Jura	27	1136	Cherlieu	…	…	sl. 1100-t.	…	…	…	…
La Bénissons-Dieu, Loire	…	1138	Clairvaux	…	…	odaterad	…	…	…	…
Sénanque, Vaucluse	28	1148	Mazan	…	2 h. 1100-t.	…	…	…	…	…
Le Thoronet, Var	29	1136	»	…	2 h. 1100-t.	…	…	…	…	…
Silvacane, Bouches-du-Rhône	30	1147	Morimond	…	…	2 h. 1100-t.	…	…	…	…
Fontfroide, Aude	31	1146	Grand-Selve	…	2 h. 1100-t.	…	…	…	…	…
Bonnefont, Haute-Garonne	…	1137	Morimond	…	…	c. 1150	…	…	…	…
Flaran, Gers	…	1151	L'Escale-Dieu	…	c. 1175	…	…	…	…	…
Loc-Dieu, Aveyron	32	1162	Dalon	…	sl. 1100-t.	…	…	…	…	…
Silvanès, »	33	1136	Mazan	…	…	2 h. 1100-t.	…	…	…	…
Obazine, Corrèze	34	1147	Citeaux	…	1156—76	…	…	…	…	…
Clermont, Mayenne	…	1152	Clairvaux	…	…	sl. 1100-t.	…	…	…	…
Savigny, La Manche	35	1147	»	…	…	…	…	…	…	…
Aulnay, Calvados	…	1147	Savigny	…	…	sl. 1100-t.	…	…	…	…
Bonport, Eure	…	1191	N.D. du Val	…	…	…	…	…	…	…
Le Breuil-Benoit, Eure	36	1137	Vaux de Cernay	…	…	…	…	…	…	…
Mortemer, Eure	…	1137	Ourscamp	…	…	…	…	…	…	…
Vaux de Cernay, Seine-et-Oise	4	1147	Savigny	…	…	…	1 h. 1100-t.	…	…	…

III			IV		Afvikande kortyp	Anmärkningar
A	B 1	B 2	Citeaux	Clairvaux		
... ...	... ..	... ...	1193[3]	... .	.. ..	1106[1], liten, rektangulär byggnad.
.. ...	... ...	... ...	... ...	.. ...	.. ..	
... ..	... ...	... ...	... ...	1180—1200[3]	... .	1114[1], liten, enskeppig byggnad.
.. ...	... ...	... ...	. ...	1174[3]	... ...	1115[1], liten, kvadratisk byggnad.
. ...	... ...	. . ...	... ...	... ...	... ...	
.. ...	.. ...	... ..	.. ...	... . .	... .	
... ..	... ..	. . .	... ...	... ...	... ...	
... .	... ...	... .	. .	... ..	. . .. ..	
... ..	... ...	... . .	... ...	.. ...	... .	
... ...	... ...	. ...	. ...	c. 1200	... .	
... ...	... ..	... ...	. ...	.. ...	. . ..	
... ...	... ...	... ...	. ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	. ...	... ..	.. ..	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... .	Sidokapellen invändigt halfrunda.
.. ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Sidokapellen invändigt halfrunda.
... ...	... . .	... ...	... ...	... ..	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ..	... ...	... ...	Högkor o. yttre sidokap. polygon afsl.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	.. ...	... ...	Högkor polygon afslutning.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Högkor polygon afsl.; 3 sidokap.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... .	
... ...	... ...	... ...	... ...	1175—1200[2]	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	.. ...	... ...	... ...	1200—1225	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	1190—1224[2]	... ...	
... ...	... ...	... ..	... ...	... ...	b. 1200-t., got. katedralkor.	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	

Namn	Plan fig.	Stiftelseår	Moderkloster	Äldre Clunytyp	I Variant 1	I Fontenay	I Variant 2	II A	II B	II C
Royaumont, Seine-et-Oise	...	1228	Citeaux	...	...	...	...	...	...	...
Ourscamp, Oise	37	1129	Clairvaux	...	...	...	...	2h.1100-t.[1]	...	...
Longpont, Aisne	...	1132	»	...	...	...	...	...	...	...
Vaucelles, Nord	38	1132	»	...	...	...	...	...	...	...
Antal: 33	...	...	...	...	7	11	1	2	3	1
NEDERLÄNDERNA.										
Aulne, Belgien	39	1147	Clairvaux	...	1 h.1200-t.[2]	...	...	...	...	...
Villers, »	...	1146	»	...	1 h.1200-t.[2]	...	...	...	...	...
Orval, »	...	1132	Troisfontaine	...	...	...	...	...	...	...
Aduard, Holland	...	1192	Klaarcamp	...	...	...	...	...	...	...
Antal: 4	...	...	...	...	2	...	...	...	...	...
SCHWEIZ.										
Bonmont, Waadt	40	1131	Clairvaux	...	...	2 h. 1100-t.	...	...	...	...
Hauterive, Freiburg	41	1138	Cherlieu	...	...	2 h. 1100-t.	...	...	...	...
Frienisberg, Bern	42	1138	Lützel	...	...	c. 1150	...	...	...	...
Wettingen, Aargau	19	1227	Salem	...	...	1256[1]	...	...	...	...
Kappel, Zürich	43	1185	Hauterive	...	...	2 h. 1200-t.	...	...	...	...
Antal: 5	...	...	...	...	...	5	...	...	...	...
ITALIEN.										
Chiaravalle di Milano	44	1136	Clairvaux	...	...	2 h. 1100-t.	...	...	...	...
Chiaravalle della Colomba	...	1137	»	...	...	sl. 1100-t.	...	...	...	...
Chiaravalle di Castagnola	45	1147	Locedio	...	...	c. 1200	...	...	...	...
S. Galgano	46	1201	Casamari	...	...	...	...	...	1 h. 1200-t.	...
S. Martino sul Monte Cimino	47	1150	S. Sulpizio	...	c. 1225	...	...	...	...	...
Valvisciolo	48	—	...	...	...	...	...	...	...	...
Fossanova	49	1135	Haute-Combe	...	...	1187-1208	...	...	...	...
Casamari	50	1140	Clairvaux	...	...	...	...	...	1203—17	...
SS. Vincenzo ed Anastasio alle Tre Fontane	51	1140	...	...	...	sl. 1100-t.	...	...	...	...

III			IV		Afvikande kortyp	Anmärkningar
A	B^1	B^2	Citeaux	Clairvaux		
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1235, got. katedralkor.	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	c. 1280[2], got. katedralkor.	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1227[2], got. katedralkor.	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1235[2], got. katedralkor.	
... ...	... ...	... ...	1	6	5	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Högkor polygon afslutning.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Högkor polygon afslutning.
... ...	... ...	... ...	odaterad (?)	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	1230—63	... ...	
... ...	... ...	... ...	1	1	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	1294[2]	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	1	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	3 sidokapell.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Absid polygon.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1 h. 1200-t. Reducerad Fontenaytyp.	Möjligen ej klosterkyrka.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	

Namn	Plan fig.	Stiftelse-år	Moder-kloster	Äldre Cluny-typ	I			II		
					Variant 1	Fontenay	Variant 2	A	B	C
Arbona ...	52	1209	Tre Fontane	... ...	... ...	1 h. 1200-t.	... ...	... ...	... ...	... ...
S. Nicolo, Girgenti ...	...	...	Casamari	... ...	... ...	2 h. 1200-t.	.. ..	... ...	.. ...	... ...
Antal: 11		...	... ...	... ...	1	7	... ...	... ...	2	... ...
SPANIEN och PORTUGAL.										
Veruela, Spanien ...	53	1146	L'Escale-Dieu	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Moreruela, » ...	...	1132	Clairvaux	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Val de Dios, » ...	54	1198	Sobrado	1 h. 1200-t.	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	.. ..
Poblet, » ...	...	1151	Fontfroide	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Alcobaça, Portugal ...	...	1148	Clairvaux	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Antal: 5		...	...	1	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
ENGLAND.										
Waverley, Surrey ...	55	1129	Aumône	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Beaulieu, Hampshire...	56	1204	Citeaux	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ..
Netley, » ...	57	1239	Beaulieu	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Bindon, Dorset ...	...	1172	Ford	... ...	... ...	odaterad	... ...	... ...	... ...	... ...
Hayles, Gloucester...	...	1246	Beaulieu	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Tintern, Monmouth ...	58	1131	Aumône	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Dore, Hereford ...	20	1147	Morimond	... ...	... ...	2 h. 1100-t.[1]	... ...	... ...	... ...	... ...
Buildwas, Shropshire	59	1147	Savigny	... ...	.. ...	2 h. 1100-t.	... ...	... ...	... ...	... ...
Strata Florida, Cardigan ...	...	1164	Whiteland	... ...	... ...	1166-1203	... ...	... ...	... ...	... ...
Croxden, Stafford ...	61	1178	Aulnay	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ..
Valle Crucis, Denbigh	60	1201	Strat-Margel	... ...	... ...	1 h. 1200-t.	. . ...	... ...	... ...	... ...
Louth Park, Lincoln	...	1139	Fountains	... ...	... ...	2 h. 1100-t.	... ...	.. ...	... ...	... ..
Rievaulx, Yorkshire...	...	1132	Clairvaux	.. ...	... ...	2 h. 1100-t[1].	... ...	... ...	... ...	... ...
Fountains, » ...	62	1135	»	... ...	... ...	1135–47[1]*	... ...	... ...	... ...	... ...
Byland, » ...	18	1147	Savigny	... .	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Kirkstall, » ...	64	1147	Fountains	... ...	... ...	c. 1160	... ...	... ...	... ...	... ...
Roche, » ...	65	1147	Newminster	... ...	... ...	1150-1175	... ...	... ...	... ...	... ...

III			IV		Afvikande kortyp	Anmärkningar
A	B1	B2	Citeaux	Clairvaux		
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Yngre cluniacenserschema	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Yngre cluniacenserschema	
... ...	... ..	... ...	... ...	... ...	... ...	Endast 1 sidokapell.
... ...	... ...	... ...	... ...	odaterad	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	1222	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	2	2	
... ...	.. ...	b. 1200-t.[2]	... ...	... ...	c. 1140[1], reducerad Fontenaytyp.	
... ...	... ...	... ...	... ...	1204—1227	... .	
... ...	c. 1250*	... ...	... ...	... ...	... .	*Utan omgång i öster.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	1246—51[1]	... ...	... ...	1270—77[2], got. katedralkor.	
... ...	1269-80[2]*	... ...	... ...	... ...	c. 1150[1], reducerad Fontenayplan.	*Utan omgång i öster. Långt kor.
... ...	... ...	c. 1200[2]	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	.. ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1 h. 1200-t., yngre cluniacenserplan.	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ..	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	1200-t.[2]*	... ...	... ...	... ...	... ...	*Utan omgång i öster.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1 h. 1200-t.[2], stort engelskt katedralkor.	*Innersta sidokapellen djupare än de öfriga.
... ...	sl. 1100-t.	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	3 sidokapell.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	

Namn	Plan fig.	Stiftelse-år	Moder-kloster	Äldre Cluny-typ	I Variant 1	I Fontenay	I Variant 2	II A	II B	II C
Jervaulx, York	...	1150	Byland	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Furness, Lancashire ...	66	1147	Savigny	1130 t.[1]*	... ...	c. 1150[2] b. 1400-t.[3]	... ...	... ...	... ...	... ...
Antal: 19				1	... ...	11	... ...	... ...	... ...	... ...
TYSKLAND.										
Kamp, Rhenprovinsen	67	1123	Morimond	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Altenberg, »	68	1133	Morimond	c. 1150[1]	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Heisterbach, »	70	1189	Himmerod	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Marienstatt, Hessen—Nassau	...	1215	Heisterbach	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Eberbach, Hessen—Nassau	71	1131	Clairvaux	... ...	... ...	1150—78	... ...	... ...	... ...	... ...
Arnsburg, Ober Hessen	17	1174	Eberbach	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Haina, Hessen—Nassau	72	1215	Altenberg	... ...	... ...	c. 1215	... ...	... ...	... ...	... ...
Dissibodenberg, Pfalz	...	1259	Otterberg	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Otterberg, »	73	1145	Eberbach	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Wörschweiler, »	...	1161	Villers-Betnach	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1230—50	... ...
Eusserthal, »	...	1148	Villers-Betnach	... ...	... ...	1260	... ...	... ...	... ...	... ...
Bronnbach, Baden	74	1151	Maulbronn	sl. 1100-t. el.	sl. 1100-t.	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Thennenbach, »	75	1158	Frienisberg	... ...	... ...	c. 1175	... ...	... ...	... ...	... ...
Salem, »	76	1138	Lützel	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Maulbronn, Würtemberg	77	1139	Neuburg	... ...	... ...	c. 1150	... ...	... ...	... ...	... ...
Herrenalb, Würtemberg	...	1147	Neuburg	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Bebenhausen, Würtemberg	78	1190	Schönau	... ...	... ...	1188-1227	... ...	... ...	... ...	... ...
Kaisheim, Schwaben...	79	1134	Lützel	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Raitenhaslach, Ober-Bayern	...	1146	Salem	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Walderbach, Ober-Pfalz	80	1143	Waldsasseu	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Waldsassen, Ober-Pfalz	82	1133	Volkenrode	1179	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Heilsbronn, Mittel-Franken	...	1132	Ebrach	1149	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Ebrach, Ober-Franken	83	1127	Morimond	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...

III			IV		Afvikande kortyp	Anmärkningar
A	B 1	B 2	Citeaux	Clairvaux		
… …	sl. 1100-t.*	… …	… …	… …	… … …	* Utan omgång i öster.
… …	… …	… …	… …	… …	… … …	* Före anslutningen till cistercienserna.
… …	5	3	… …	1	5	
… …	… …	… …	… …	… …	1410—15[3].	Tidigare kyrkor förstörda.
… …	… …	… …	… …	… …	1255[2], got. katedralkor.	
… …	… …	… …	… …	1202—37	… … …	Kranskapell invändigt halfrunda.
… …	… …	… …	… ..	… …	1243—1324, got. katedralkor.	
… …	… …	… …	… …	… …	… … …	3 sidokapell.
c. 1200	… …	… …	… …	… …	… … …	
… …	… …	… …	… …	… …	… … …	3 sidokapell.
.. …	.. …	… …	… …	… …	1108—43, Hirsaukor.	Öfvertagen kyrka.
1 h. 1200-t.	… …	… …	.. …	… …	… … …	Kapell endast å högkorets östsida.
… …	… …	… …	… …	… …	… … …	
… …	… …	… …	… …	… …	… … …	
… …	… …	… …	… …	… ..	… … …	
… …	… …	… …	… …	… …	… … …	
… …	… …	… …	… …	… …	1300-t[2], got. rektangul. kor	
… …	… …	… …	… …	… …	… … …	
… …	… …	… …	… …	… …	2 h. 1100-t. Jfr p. 137.	
… …	… …	… …	… …	… …	… … …	
… …	… …	… …	… …	1352—87[2]	… … …	Gotisk byggnad.
… …	… …	… …	… …	… …	2 h. 1100-t. Jfr p. 140.	
.. …	… …	… …	… …	… …	1 h. 1100-t. Jfr fig. 80.	Möjl. öfvertagen fr. augustiner.
… ..	… …	… …	… …	… …	… … …	
… …	… …	… …	… …	… …	.. … …	Öfvertagen kyrka.
… …	… …	… …	1200—82	… …	… … …	

Namn	Plan fig.	Stiftelse-år	Moder-kloster	Äldre Cluny-typ	I			II		
					Variant 1	Fontenay	Variant 2	A	B	C
Georgenthal, Sachsen-Gotha	84 85	1142	Morimond	c. 1150[1]	... ...	... ...	... ...	... ..	... ...	... ...
Volkenrode, Sachsen-Gotha	86	1131	Altenberg	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	.. ...	... ...
Pforte, Pr. Sachsen	87	1132	Walkenried	c. 1150	... ...	.. ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Walkenried, Braunschweig	91	1129	Kamp	... ...	... ...	(?) 1247[1]	... ...	... ...	... ...	... ...
Marienthal, Braunschweig	92	1138	Altenberg	... ...	... ...	1138—46	... ...	... ...	... ...	... ...
Riddagshausen, Braunschweig	93	1145	Amelunxborn	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Amelunxborn, Braunschweig	94	1135	Kamp	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Marienfeld, Westfalen	95	1185	Hardehausen	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Loccum, Hannover	96	1163	Volkenrode	... ...	... ...	1250	... ...	... ...	... ...	... ...
Lügum, Schleswig-Holstein	98	1173	Herrevad	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	c. 1200	... ...
Eldena, Pommern	...	1199	Esrom	... ...	... ...	2 h. 1200-t	... ...	... ...	... ...	... ...
Chorin, Brandenburg	99	1260	Lehnin	... ...	c. 1300	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Kolbatz, Pommern	100	1275	Esrom	... ...	... ...	1 h. 1200-t	... ...	... ...	... ...	... ...
Lehnin, Brandenburg	101	1183	Sittichenbach	... ...	1 h. 1200-t	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Zinna, »	102	1171	Altenberg	1174	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Dobrilugk, »	103	1165	Volkenrode	... ...	c. 1225	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Buch, Sachsen	104	1192	Sittichenbach	... ...	... ...	b. 1200-t	... ...	... ...	... ..	... ...
Heinrichau, Schlesien	...	1227	Leubus	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Rauden, »	...	1255	Andrejovia	... ...	... ...	sl. 1200-t	... ...	... ...	... ...	... ...
Leubus, »	...	1175	Pforte	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Oliva, West-Preussen	106	1186	Kolbatz	... ...	... ...	1 h. 1200-t	... ...	... ...	... ..	... ...
Antal: 44				7	4	14			2	
ÖSTERRIKE.										
Viktring, Kärnthen	107	1142	Villers-Bettnach	... ...	... ...	2 h. 1100-t	... ...	... ...	... ...	... ...
Sittich, Krain	...	1136	Rein	... ...	... ...	... ...	2 h. 1100-t	... ...	... ...	... ...
Rein, Steiermark	...	1130	Ebrach	... ...	... ...	... ...	(?)2h.1100-t	... ...	... ...	... ...
Heiligenkreuz, Nieder-Österreich	...	1135	Morimond	(?)1136-87[1]	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Baumgartenberg, Ober-Österreich	...	1142	Heiligenkreuz	... ...	... ...	2 h. 1100-t	... ...	... ...	... ..	... ...

III			IV		Afvikande kortyp	Anmärkningar
A	B^1	B^2	Citeaux	Clairvaux		
... ...	... ...	... ...	c. 1250[2]	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ..	... ...	... ...	1131—1150, vanl. sachs. typ.	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ..	... ...	... ...	1300-t[2], got. rekt.	
... ...	.. ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1 sidokapell.
... ...	... ...	... ...	1225—50[2]	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	1150-t[1], 1300-t[2], got. rekt.	Jfr. p. 153.
... ...	1222	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ..	... ...	... ...	Sidokapell invändigt halfrunda.
... ...	... ...	.. ...	... ...	... ...	... .	
... ...	.. ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	.. ...	... ...	... ...	... ...	Jfr fig. 99 ang. sidokapell.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Jfr fig. 101 ang. sidokapell.
... ..	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Utvändigt polygon, invändigt half rund afsl. på högkor o. sidokap.
.. ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Jfr fig. 103 ang. sidokapell.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Kapell o. kor lika djupa.
... ..	... ...	... ...	(?) c. 1280[2]	... ...	... ...	
... ...	...	... ...	... ...	... ...	... .	1 sidokapell.
... ...	... ...	... ...	(?) 1 h. 1300-t	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
2	1		5	2	11	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Dock med rakslutna sidokapell.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	» » » »
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	sl. 1300-t[3], rekt. got. hall-kor.	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	

Namn	Plan fig.	Stiftelse-år	Moder-kloster	Äldre Cluny-typ	I: Variant 1	I: Fontenay	I: Variant 2	II: A	II: B	II: C
Lilienfeld, Nieder-Österreich	108	1206	Heiligen-kreuz	... ...	1230[1]	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Zwettl, Nieder-Österreich	109	1138	»	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Hohenfurt, Böhmen...	110	1259	Wilhering	.. ...	sl. 1200-t	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Sedletz, » ...	...	1143	Wald-sassen	... ...	... ...	.. . ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Hradišt, » ...	111	1177	Plass	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Welehrad, » ...	112	1205	»	... ...	1 h. 1200-t	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Antal: 11				1	3	2	2			
DANMARK										
Sorö	113	1162	Esrom	... ...	... ...	2 h. 1100-t	... ...	... ...	... ...	... ...
Vitsköl	114	1158	(Varnhem)	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Antal: 2						1				
SVERIGE.										
Alvastra..................	115	1143	Clairvaux	... ...	... ...	1185	... ...	... ...	... ...	... ...
Nydala	117	1143	»	... ...	... ...	2 h. 1100-t	... ...	... ...	... ...	... ...
Varnhem	118	1150	Alvastra	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
Roma	120	1164	Nydala	. . ..	... ...	2 h. 1100-t	... ...	... ...	... ...	... ...
Antal: 4						3				
NORGE.										
Lyse...........	122	1146	Fountains	.. ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	.. ...
Hovedö	123	1147	Kirksted	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	.. ...	... ...
Antal: 2										
Totala antalet: 140				10	17	54	3	2	7	1

III			IV		Afvikande kortyp	Anmärkningar
A	B1	B2	Citeaux	Clairvaux		
... ...	... ...	... ...	sl. 1200-t²	... ...	... ...	1 hade 3 sidokapell.
... ...	... ...	... ...	... ...	m. 1300-t²	... ...	Gotisk modifikation.
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... .	» »
... ...	... ..	... ...	... ...	... ...	1280—1320, got. katedral-kor.	Påverkad af Clairvauxtyp.
... ...	... ...	... ...	sl. 1200-t	... ...	... ...	
.. ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Absid äfven på yttersta sidokap.
			2	1	2	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	c. 1200	... ...	... ...	Kranskapellen halfrunda.
			1			
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ..	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	1 h. 1200 t	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	Sidokapellens ö. murar svagt böjda.
				1		
... ..	. . ...	... ...	... ...	... ...	c. 1150—75, reducerad Fontenay-typ.	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	2 h. 1100-t, reducerad Fontenay-typ.	Sidokapell indragna. Långhus ej cisterciensiskt.
					2	
2	7	3	10	14	28	

SAMMANFATTNING AF UNDERSÖKNINGENS RESULTAT.

Sammanställningen af uppgifterna rörande de cisterciensiska kyrkornas korplaner bekräftar den förut gjorda framställningen af deras utveckling och gifver oss dessutom åtskilliga upplysningar till ledning vid bedömandet af utvecklingens verkliga förlopp, som åtminstone i sina stora drag kan skönjas.

Vanligaste Plantyp.

Vi skola här något närmare betrakta tabellens uppgifter. De å tabellens vänstra sida uppsatta typerna I och II samt den äldre Clunytypen tillhöra ju alla de enklare formerna af korplaner, under det att de å högra sidan förekommande formerna, typerna III och IV, representera de rikare och mera sammansatta planerna med omgång och kranskapell o. dyl. Genast vid första ögonblicket se vi, att den enkla Fontenay-typen är den absolut dominerande i antal. Till den summa af 54, som står under dess kolumn, böra rätteligen äfven läggas de exemplar, som äro att anse såsom direkta reduktioner däraf, men som äro upptagna i kolumnen för kyrkor med afvikande korplan. Dessa äro Waverley, Tintern, Lyse och Hovedö kyrkor samt Valvisciolo, hvilken sistnämnda dock, såsom ofvan (p. 105, not 1) nämnts möjligen icke varit en cisterciensisk klosterkyrka, ehuru den af Enlart uppgifves såsom sådan. Vidare äro ju de planformer, som äro sammanförda under grupp II, endast mindre utvidgningar af grundtypen. Af dylika finnas 10 upptagna. Läggas dessa 15 exemplar af den modifierade Fontenay-typen till de föregående, få vi en summa af 69 stycken, alla försedda med det rektangulära, rakslutna presbyteriet samt med lika djupa, rektangulära och rakslutna sidokapell, d. v. s. ungefär hälften af de i tabellen upptagna kyrkorna. Närstående till dessa äro de kyrkor, som hafva följt grundtypens variant 1 med absidial afslutning på presbyteriet. Med dessa 17 blir gruppens summa 86. Varianten 2 står helt visst i ett något olika typologiskt förhållande till grundtypen än variant 1, men hör dock nära samman med gruppen i fråga. Sålunda få vi en grupp på 89 stycken, som alla bygga på grundtypens hufvudschema.

Den under kolumnen för kyrkor med afvikande korplan figurerande siffran 28 synes emellertid ganska oroväckande vid första anblicken. En närmare granskning af denna torde därför vara nödvändig, innan vi gå vidare. Först och främst få vi från densamma genast draga de 5 exemplar, som hade reducerad Fontenay-plan. Återstå 23. Af dessa äro emellertid 5 stycken franska klosterkyrkor från 1200-talets första hälft, hvilka uppförts med nordfranskt katedralkor. Samtliga äro belägna i de delar af det nordliga Frankrike, där den gotiska arkitekturen hade sin första, kraftiga blomstring, och det är därför icke förvånande, om gotiken här tidigare än annorstädes bryter den gamla, cisterciensiska traditionen. I Tyskland finna vi exempel härpå först från 1200-talets senare hälft i Altenberg och Marienstatt, i Österrike ännu något senare, i Sedletz 1280—1320. Först på 1300-talet bryter gotiken i de tyska länderna det rektangulära, rikare korets cisterciensiska typ och omformar det till ett hallkor eller ett treskeppigt gafvelkor utan omgång i öster. Af denna art finna vi bland de angifna afvikande planerna trenne från Tyskland och Österrike. AFVIKANDE EXEMPLAR.

England har äfven en gotisk katedralplan af nordfransk typ i Hayles från senare delen af 1200-talet, hvarjämte den stora korutvidgningen i Fountains under 1200-talets första hälft försåg kyrkan med en koranläggning, som mycket påminner om de stora engelska katedralkoren.

Alla dessa nu nämnda undantag från den uppställda typserien höra till dem, som visa huru gotiken, såsom vi redan från början framhållit, dels undanträngde de gamla häfdvunna typerna för att ersätta dem med det nya, nordfranska katedralkoret, dels verkade upplösande på desamma genom de nya ideal för rumsgestaltning, som den förde med sig och genom den större allmänna rörelsefrihet i plan och uppbyggnad, som dess utvecklade konstruktionssystem möjliggjorde. Dessa 12 fall bland de afvikande planerna bekräfta sålunda endast hvad jag redan förut framhållit vid preciseringen af den uppgift, som här skulle upptagas till lösning (p. 28).

Af de nu till 10 reducerade undantagen kan ytterligare ett utan vidare elimineras. Det är den från början af 1400-talet stammande koranläggningen i Kamp. Den faller alldeles utanför den tid, för hvilken den uppställda typserien gäller.

De återstående 9 afvikande korplanerna kunna uppdelas i tvenne grupper, dels en, där afvikelserna bero på ett starkare främmande inflytande, dels en annan, där provinsiella plantyper upptagits. Till den förra höra de båda spanska kyrkor, som visa den yngre cluniacenserskolans korplan. I Spanien är detta ganska förklarligt, ty cluniacensiska byggnadstraditioner visa sig där hafva haft en ganska stor sprid-

ning. Däremot är samma planforms upptagande i det engelska klostret Croxden mycket egendomligt. Vägarna för densammas införande dit har jag icke kunnat spåra.

Den andra gruppen omfattar 4 tyska kyrkor från 1100-talet. Af dem ligger en, Volkenrode, i det gamla sachsiska området, de öfriga tre, Herrenalb, Raitenhaslach och Walderbach i Sydtyskland. I dessa fall har den cisterciensiska traditionen icke varit tillräckligt starkt företrädd för att kunna uttränga den i landet gängse plantypen. — Hvad slutligen den afvikande planen i Dissibodenberg beträffar, så har den ingenting med cistercienserna att skaffa, ty där öfvertogo dessa en redan förut färdig byggnad. Det synes icke heller omöjligt, att något liknande varit förhållandet med det ofvannämnda korpartiet i Walderbach (jfr p. 140).

De nämnda 3 eller 4 tyska kyrkorna äro jämte de 3 exemplaren af yngre cluniacenserschema de enda egentliga undantagen från den för de äldre cistercienserkyrkornas korplaner uppställda typserien. 6 till 7 verkliga undantag på tabellens 140 kyrkor är ju en mycket ringa afvikelseprocent.

Grundtypens Variant 1.

Sedan vi nu konstaterat, att så godt som alla de ofvan genomgångna cistercienserkyrkorna från 1100- och 1200-talen hålla sig inom den uppställda typseriens område, skola vi något närmare granska förhållandena inom detta. Vi ha redan funnit, att den enkla grundtypen är den utan jämförelse vanligaste. Af dess variant med absidial — halfrund eller polygon — afslutning på presbyteriet finnes ett ganska stort antal, fördeladt i hufvudsak på tre bestämdt skilda grupper. Af dessa är en samlad till södra Frankrike: Sénanque, Le Thoronet, Fontfroide, Flaran, Loc-Dieu och Obazine, samtliga uppförda under senare hälften af 1100-talet. Å de två förstnämnda hafva äfven sidokapellen invändigt absidformig afslutning, ehuru kapellen utvändigt begränsas af en rak murlinje. Obazine, Loc-Dieu och Fontfroide hafva polygon form på presbyteriets östparti, hvilket här ej kan bero på någon goticerande tendens. — Det synes alltså, som om man i dessa trakter af Frankrike icke velat öfvergifva den gamla och välkända absidiala afslutningen på presbyterium och kapell, utan segt fasthållit därvid, trots att det nya ordensschemat vid denna tidpunkt redan var fullt konstitueradt. I trakter med äldre, utvecklad byggnadskonst viker man ej så lätt från de häfdvunna formerna som i trakter med mindre utvecklade traditioner.

Den andra gruppen med korplan af grundtypens variant 1 finna vi i de nordliga delarna af det franska kulturområdet och bland monument, som stamma från första hälften af 1200-talet. Dessa äro Aulne, Villers och Morimond, hvilka hafva en polygon afslutning på presby-

teriet. Inom denna grupp torde variantens form ganska säkert vara förorsakad af gotiskt inflytande. De ligga också alla nära de områden, där gotiken växte sig starkast under denna och närmast föregående tid.

Slutligen finna vi den tredje gruppen i Brandenburg. De tre kyrkorna Dobrilugk, Lehnin och Chorin, som synas bilda en liten speciell lokalskola, hafva nämligen samtliga absidial afslutning på högkoret och rakt afslutade sidokapell. Det är den egendomliga anordningen af dessa sidokapell, som utgör särmärket för denna brandenburgska kyrkogrupp. Någon plausibel förklaring för den lilla afvikelsen inom typens ram har jag icke kunnat finna.

I nära samband med den behandlade variantgruppen stå de kyrkor, som hafva anslutit sig till det äldre cluniacensiska korsschemat. Majoriteten af dessa ligger i Tyskland. Waldsassen, Heilsbronn och Georgenthal hafva fullt utpräglad Clunytyp med trappstegsformigt aftagande sidokapell samt med absider på såväl presbyterium som kapell. Det är mycket sannolikt, att samma form ursprungligen funnits i Pforte och Bronnbach, ehuru den numera är försvunnen. Zinna visar visserligen absidial afslutning på högkor och kapell, men dessa senare äro lika djupa. Hvad slutligen Altenberg beträffar, så är det ovisst, huruvida man där hade en plan analog med Zinnas eller en, som mera öfverensstämt med den trappstegsformigt aftagande typen. Inom öfriga områden finna vi blott enstaka exemplar af denna typ, såsom Furness i England. Den för Österrike upptagna, Heiligenkreuz, är ingalunda säker, och den spanska kyrkan Val de Dios, har endast ett sidokapell på hvardera sidan om presbyteriet. Egendomligt nog saknas typen helt och hållet bland de franska cistercienserklostren.

ÄLDRE CLUNY-TYP.

Mycket nära till den äldre Cluny-planen ansluter sig den i vårt schema såsom typ I, variant 2 upptagna, som har en enda representant i Frankrike, Vaux de Cernay. De båda öfriga till denna typ hörande kyrkorna ligga i Österrike. De sakna dock absider på såväl presbyterium som sidokapell.

Dessa två sistnämnda typer är det, som Dehio kallat »Citeaux I». Han synes anse, att de vunnit spridning genom cistercienserna från Frankrike. Jag har redan förut visat, att namnet »Citeaux I» icke är befogadt, då denna plan säkert icke förekommit i Citeaux. Vidare har jag sökt göra gällande, att typen icke kan betraktas såsom cisterciensisk, utan att den vunnit insteg i vissa kyrkor på grund af ett utanför cistercienserorden liggande inflytande, som gentemot cistercienserna spelat rollen af lokaltradition.

Hade denna plan verkligen varit en cisterciensisk typ, brukad i ordens hemland, borde man dock hafva åtminstone något exempel därpå

bland de franska klostren. Sådana saknas emellertid, ty det enda, som skulle kunna anföras, Vaux de Cernay, hade korplanen fastslagen redan innan det blef cisterciensiskt, såsom ofvan har påpekats. Och detsamma var ju förhållandet med det engelska exemplaret i Furness (jfr p. 34). Mellan dessa kyrkor och de tyska finnes intet direkt samband. Typen är i Tyskland lokaliserad till de mellersta och södra delarna och uppträder där vid midten af 1100-talet och under dess tredje fjärdedel. Sedan försvinner den. Jag har redan förut påvisat, att typens användande just i dessa trakter helt visst är att tillskrifva det starka inflytande, som den från Cluny på 1000-talet härledda Hirsauskolan utöfvat därstädes under 1100-talets första hälft och fortfarande utöfvade vid tiden för de cisterciensiska anläggningarnas upprättande. I södra Tyskland lågo hufvudklostren i Hirsau; i Thüringen, omedelbart i närheten af Georgenthal och Pforte, låg den storartadt anlagda klosterkyrkan i Paulinzella och kyrkan i Thalbürgeln, som rönt starkt inflytande af Hirsauerskolan. Detta sedan längre tid tillbaka verksamma inflytande hade vuxit sig så starkt, att det vid cistercienserordens begynnande uppträdande flerstädes tog öfverhanden öfver det cisterciensiska vid planläggandet af nya monumentalbyggnader. Att den cisterciensiska grundtypen dock småningom segrade äfven här visar vår tabell. Exempel sådana som Zinna och det efter detta rekonstruerade Altenberg visa oss öfvergången mellan denna äldre planform och den typiskt cisterciensiska. Kapellen hafva blifvit lika djupa, och kapellväggarna börja liksom räta ut sig.

DE RIKARE TYPERNA. Vi hafva i det föregående sysselsatt oss uteslutande med korplanens enklare typer. Se vi nu på de kolumner i tabellen, som innehålla uppgifter om de rikare utvecklade planerna, finna vi, att dessa representeras af ett väsentligt mindre antal än de enklare. Rikast företrädd är Clairvaux-typen. Den återfinnes spridd öfver hela området, mest dock i Frankrike. Äfven Citeaux-typen är ganska spridd. De flesta exemplen däraf, sammanlagdt 7, finna vi på det tyska området. Öfvergångstyperna under III äro förvånande få. — De rikare typerna börja icke uppträda förrän jämförelsevis sent. Sammanställningen gifver dessutom vid handen, att såväl Clairvaux som Citeaux äro de äldsta representanterna för sina respektive typer. Och hvad mera är, Citeaux's rikaste korplan är äfven tidigare än så godt som samtliga exempel på mellanformerna under typ III. Detta bestyrker helt och hållet min i det föregående uttalade förmodan, att dessa mellanformer ej äro att betrakta såsom förstadier till den rikaste typens utveckling, utan i stället i de flesta af fallen torde vara reduktioner af den stora förebilden i Citeaux. Att dennas utveckling skett i ett enda språng från det

enklare korschemat besannas därigenom också. Huru vi hafva att tänka detta, har jag redan förut behandlat (p. 75).

Vi kunna äfven å tabellen se, huru det i Clairvaux gifna exemplet på halfrundt kor med omgång omedelbart efter invigningen börjat öfva inflytande. Clairvaux-koret invigdes 1174. 1175 börjas en nybyggnad med likartadt kor i dotterklostret Savigny. Omkring 1180 följer Pontigny efter, och slutligen sätta Le Breuil Benoit 1190 och Bonport 1200 liknande nybyggnadsplaner i verket. Utanför Frankrike börjar denna korplan användas först under 1200-talet.

Söka vi följa utvecklingen inom hvarje särskildt kulturområde för sig, finna vi förhållandena vara i stort sedt ganska likartade, men intressanta växlingar i de olika ländernas utveckling kunna dock tydligt skönjas. UTVECKLINGEN I OLIKA LÄNDER.

I Frankrike ledes naturligtvis utvecklingen af de stora hufvudklostren, främst af Citeaux och Clairvaux. Redan under 1130-talet är det enklare cisterciensiska schemat konstitueradt, och det användes under den följande tiden i alla de olika modifikationer, hvaraf det var mäktigt. Vi finna sålunda i Frankrike representanter för alla variationer under typerna I och II, de flesta från 1100-talets senare hälft. Sedan ske de stora utvidgningarna i Clairvaux och Citeaux. Några exempel på mellanformerna under typ III återfinna vi icke i Frankrike. Under det att Clairvaux finner 5 efterföljare inom landet, står Citeaux tämligen isoleradt. Orsaken därtill ligger säkerligen till stor del däri, att gotiken i Frankrike vid denna tid började blifva alltmera utvecklad och expansionskraftig, hvarför den kom att sätta prägeln på de nybyggnader, som uppfördes efter år 1200. Redan under den första fjärdedelen af 1200-talet gör det gotiska katedralkoret sitt inträde bland de franska cistercienserkyrkorna. FRANKRIKE.

Schweiz och Italien förete mycket enkla och likformiga förhållanden. Där är den enkla grundtypen och dess modifikationer allenarådande under hela byggnadsperioden från 1100-talets midt och till 1200-talets slut. Det är endast Wettingen, som i sin mot slutet af 1200-talet utförda korutvidgning gifver ett prof på rikare korutbildning. SCHWEIZ O. ITALIEN

England företer åtskilliga karakteristiska drag. En afgjord förkärlek för de rätvinkliga formerna lägges tydligt i dagen. Där saknas grundtypens varianter helt. Så när som på Furness' förcisterciensiska koranläggning och koret i Beaulieu saknas exempel på korplaner med runda former. Dominerande i antal är Fontenay-typen, hvars flesta representanter stamma från 1100-talets senare hälft. Valle Crucis är ett exempel på att denna typ användes äfven på 1200-talet; ja, t. o. m. på 1400-talet bibehölls schemat vid ombyggande af koret i Furness. ENGLAND.

Från den allra första tiden finna vi de två intressanta reduktionerna af Fontenay-typen i Waverley och Tintern. Mot slutet af 1100-talet uppträda representanter för mera utvecklade stadier. Bland dessa intager Byland en undantagsplats, ty, om dess datering till sista tredjedelen af 1100-talet är riktig, skulle denna kyrka verkligen visa oss ett exempel på en självständig utveckling i riktning mot den rikare Citeauxtypen, innan denna var utförd i Citeaux. Bland de engelska cistercienserklostren finna vi ganska tidigt en modifikation af korplanen, som först mycket senare uppträder annorstädes, den nämligen, där högkoret i norr och söder följes af ett sidoskepp. Jag har insatt denna typ under III B[1], emedan den kan betraktas såsom en modifikation af denna typ genom den östra omgångens indragande i högkorets midtskepp. Denna form har helt visst upptagits efter det i England i öfrigt vanliga treskeppiga koret med rakt korslut. Jervaulx lämnar det första exemplet därpå bland cistercienserkyrkorna i slutet af 1100-talet. Under första hälften af 1200-talet är förekomsten af detta kor vanlig. Om de afvikande kortyperna är redan taladt här ofvan. — En egenhet, som synes vara särskildt vanlig i England, ehuru den äfven finnes annorstädes, är anordnandet af sidokapell utan skiljemurar.

Tyskland o. Österrike. En mera sammansatt bild erbjuder det tyska området. Där finna vi i början dels den äldre cluniacensertypen, dels rent provinsiella plantyper komma till användning i de mellersta och södra landsdelarna. Och dessa typer synas hålla sig ända till omkring 1175. Den rena cistercienserplanen tränger dock tidigt in särskildt i de västra delarna. Redan 1138—1146 uppföres i Marienthal en kyrka, på hvilken den cisterciensiska grundtypen synes hafva influerat starkt. Den har rakslutet presbyterium och rakslutna sidokapell, ehuru endast ett på hvardera sidan om presbyteriet. I Eberbach, Thennenbach, Maulbronn och Bebenhausen gör den normala Fontenay-typen sitt inträde i västra Tyskland under senare hälften af 1100-talet och sprides sedermera bort till de östra och norra delarna af landet, där Eldena, Kolbatz, Buch och Oliva på 1200-talet uppföras enligt denna typ. Zinna och Loccum få väl närmast betraktas såsom ett slags öfvergångsformer mellan den cluniacensiska typen med absider och det rakslutna, cisterciensiska koret.

Varianten 1 med absid på högkoret återfinna vi i den förut omtalade brandenburgska gruppen af kyrkor, af hvilka den äldsta torde stamma från tiden omkring år 1200.

Först under loppet af 1200-talet börja de rikare korplanerna att uppträda. Vi finna bland dem representanter för såväl de rikaste typerna, som för mellanstadierna. Det kan under sådana förhållanden vara

ganska naturligt, att man ansett en fortlöpande utveckling hafva försiggått bland dessa monument på så sätt, att de rikaste exemplaren, såsom Riddagshausen och Ebrach, för sin gestaltning skulle varit beroende af de mellanformer, som återfinnas i Arnsburg, Marienfeld och Otterberg. Detta torde emellertid knappast hafva varit fallet. Riddagshausen och i synnerhet Ebrach visa alltför tydligt, att de sökt efterbilda den stora hufvudkyrkan i Burgund, som ju sedan 1193 kunnat lämna de till generalkapitlet årligen resande abbotarna den färdiga modellen. Arnsburgs och Marienfelds planer däremot äro väl närmast att betrakta såsom försök att med enklare medel ernå några af de fördelar, som den nya koranläggningen i Citeaux erbjöd genom möjligheten att anordna många mässkapell. I dem hafva vi helt visst att se reduktioner af den rikare förebilden.

Det är emellertid påfallande, huru rikt Citeaux-typen är representerad inom det tyska området. Utom Ebrach och Riddagshausen hafva vi Georgenthal, Lilienfeld, Hradišt och möjligen äfven Heinrichau och Leubus, samtliga uppförda under 1200-talet eller senare. Ebrach började uppföras omkring år 1200, Riddagshausen c:a 1225, Georgenthal c:a 1250, Heinrichau c:a 1280 och Leubus i början af 1300-talet. De båda österrikiska stamma från slutet af 1200-talet. Alltså samtliga efter invigningen af det nya koret i Citeaux. Vi se i den uppräknade raden en parallellföreteelse till den serie efterbildningar af Clairvauxplanen, som kort efter dess invigning uppstodo i nära följd efter hvarandra i Frankrike (jfr ofvan). Citeaux-planen var synbarligen i de tyska länderna mera uppskattad än Clairvaux-typen, som återigen föredragits i Frankrike. Af Clairvaux-planen finna vi på tyskt område knappast ett enda rent exempel. Heisterbach hade dock omformat densamma ganska starkt, och de båda öfriga, Kaisheim och Zwettl, äro gotiska modifikationer af densamma.

Mot slutet af 1200-talet och under 1300-talet visa sig i Tyskland och Österrike gotiska modifikationer af Citeaux-planen, hvilken antingen omformas till ett hallkor utan i uppbyggnaden utpräglad skillnad mellan presbyterium och omgång, eller också reduceras genom borttagande af östra omgångsarmen, hvarigenom här bildas samma kortyp, som vi förut sett förekomma i England. Den kan närmast liknas vid en direkt fortsättning af långhusets midt- och sidoskepp öster om korsarmen, afslutad med en rak gafvel.

Äfven det gotiska katedralkoret uppträder i Tyskland, och vid slutet af 1200-talet är den cisterciensiska plantraditionen i allmänhet bruten.

I Norden göra sig tvenne olika inflytanden gällande bland cistercienserkyrkorna, ett franskt i Sverige och Danmark, ett engelskt i Norge. SKANDINAVIEN.

Detta afspeglar sig tydligt i plangestaltningen. Under det att man i Sverige och Danmark i de äldre anläggningarna följde det vanliga Fontenay-schemat, upptager man i Norge den egendomliga reduktion af typen, som vi förut känna från England. Sverige och Danmark visa än tydligare sina franska relationer i de exempel på de rikaste kortyperna, som där finnas. Sverige har sin Clairvaux-typ i Varnhem, Danmark sin Citeaux-typ i Vitsköl, båda högst intressanta byggnader från 1200-talet, som endast kunna förklaras såsom direkta afkomlingar af de stora franska förebilderna.

INVERKAN AF ÄLDRE BYGGNADSTRADITIONER.

Egendomligt nog se vi äfven i Sverige ett exempel på den absidiala formens modifierande inverkan på cistercienserschemat, nämligen i Roma klosterkyrka med svagt böjda östväggar i sidokapellen. Moderklostret i Nydala har dock ren Fontenay-typ. Det skulle möjligen kunna förklaras såsom ett utslag af den allmänna regeln, att länder med en utvecklad byggnadstradition hafva svårare att helt antaga importerade nya former än de trakter, där traditionen är mindre stark. Nu veta vi ju, att Gottland redan mycket tidigt haft en utvecklad byggnadskonst[1] och att de äldre kyrkorna där i allmänhet varit absidförsedda. Är måhända sidokapellens böjda planform en svag reflex från denna äldre byggnadstradition?

Vi se äfven annorstädes utslag af den nyssnämnda regeln om det utländska inflytandets större eller mindre verkningsgrad. I Italien se vi, huru fullständigt man ansluter sig till de gifna typerna, ja, äfven i uppbyggnaden äro de i mellersta Italien belägna cistercienserkyrkorna fullständiga kopior af de burgundiska stamklostren. I dessa trakter hade också byggnadskonsten råkat i fullkomlig stagnation och först i och med de af cisterciensera gifna impulserna började ett nytt lif ingjutas i densamma, ur hvilken framgick den italienska gotiken.[2]

I Tysklands mellersta delar däremot florerade en utvecklad och lifaktig byggnadskonst, som icke så lätt fogade sig efter de påträngande nya idéerna. På samma sätt i södra Frankrike, där den provençalska och akvitaniska arkitekturen blomstrat och frambragt stora och märkliga byggnadsverk. Det var i dessa trakter vi funno en kompakt grupp af grundtypens variant, emedan man där icke synes hafva velat uppgifva den absidiala formen.

TIDSGRÄNSER.

Vi kunna vidare ur de meddelade tabellerna erhålla några af de tidsgränser för de olika typernas förekomst, hvilkas vinnande vi i framställningens början uppställde såsom ett af denna undersöknings mål.

[1] J. ROOSVAL, Die Kirchen Gotlands. Stockholm 1911. — E EKHOFF, S:t Clemens kyrka i Visby. Stockholm 1912.

[2] ENLART, Origines.

Fontenay-typen och dess närmaste utvecklingar II A—C förekomma under den längsta tidrymden. Dock synes man icke hafva rättighet att vänta sig denna typ uppträda före 1135 i Frankrike. Fullt utbildad förekommer den utom Frankrike icke före 1150. Däremot sträcker den sig fram öfver hela 1200-talet och någon terminus ante quem kan knappast uppställas för denna plantyp. Dess blomstringstid infaller under 1100-talets andra hälft; under 1200-talets lopp blir den allt sällsyntare. Varianten 1 af grundtypen har ungefär samma tidsgräns nedåt. Den har två frodigare perioder, den ena i början, d. v. s. strax efter 1150 på grund af inverkan från de romanska absidkyrkorna samt den andra vid den gotiska periodens inträde, hvilket i de olika länderna sker vid skilda tidpunkter.

Den äldre Cluny-typen var i bruk endast under den äldsta tiden, hufvudsakligen i Tyskland. Vi kunna såsom en öfre gräns för denna främmande typs användning tydligen sätta tiden omkring 1180.

För de rikare plantyperna kunna de nedre gränserna fixeras ganska noggrant. Sålunda kunna vi säga, att Clairvaux-typen icke kan väntas uppträda förrän efter 1174 och Citeaux-typen först efter 1193. Dessa år gälla särskildt Frankrike. Såvidt vår erfarenhet nu lär oss, kunna dessa gränser för öfriga länder flyttas något högre upp i tiden. Sålunda synes det vara ganska visst, att hvarken Clairvaux- eller Citeaux-typen utanför Frankrike uppträder före år 1200. Samtliga kända kyrkor med dylik plan äro uppförda under loppet af 1200-talet eller senare. Det kan invändas häremot, att de icke samtliga äro dokumentariskt daterade. Detta är visserligen sant, men de äro daterade genom sina stilmärken, och denna datering torde icke behöfva slå fel på mera än något tiotal år. Och äfven med denna marginal kommer man icke nedanför år 1200. Att bestämma någon öfre gräns för dessa rikare typer är lika litet möjligt som för de enkla. De omformas och gå igen t. o. m. ganska sent på 1300-talet, såsom t. ex. i Kaisheim.

Icke heller mellanformerna under III torde kunna dateras före år 1200 utom möjligen i England, där förekomsten af korplanen med enkel omgång i Byland under sista tredjedelen af 1100-talet synes antyda, att där måhända funnits ansatser till korets rikare utbildning, redan innan Citeaux gaf förebilden därtill.

Vi hafva således genom vår undersökning vunnit tvenne fasta tidsgränser rörande cistercienserkyrkornas korplaner. Båda äro nedre gränser, termini post quos. Den ena gäller den enkla grundtypen med dess modifikationer, d. v. s. de under I och II angifna typerna med undantag af variant 2. Dessa typer förekomma som regel icke före 1135, i allmänhet icke ens före 1150 utom i Burgund. Den andra grän-

sen gäller de rikare kortyperna under III och IV. Dessa förekomma utanför Frankrike icke före år 1200. I Frankrike äro gränserna 1174 för Clairvaux-typ och 1193 för Citeaux-typ.[1]

Den serie af plantyper, som vi här ofvan hafva genomgått, har haft en viss betydelse äfven utanför cistercienserorden. Ty ett icke ringa antal andra kyrkor hafva upptagit dessa planer efter cistercienserna. Så var i synnerhet fallet bland premonstratenserna, hvilka ofta visat benägenhet att efterbilda cisterciensernas kyrkor. Så t. ex. är deras kyrka S. Martin i Laon uppförd helt och hållet efter Fontenay-typen. Dommartin åter, ett premonstratenserkloster i Picardie, har upptagit Clairvaux-planen, sådan den utbildats i Heisterbach. Beauport, likaledes en premonstratenserkyrka, visar cisterciensisk plan. Exemplen från Frankrike[2] skulle kunna mångfaldigas. Men den cisterciensiska plangestaltningen sträckte sina verkningar ännu mycket längre och djupare, i synnerhet i länder med svaga byggnadstraditioner. Att utreda i hvad mån det cisterciensiska inflytandet medverkat till införande af den enkla, rektangulära kyrkoplanen i stället för den äldre, absidförsedda t. ex. i vårt land är ett problem, som står i nära samband med denna undersökning. En annan uppgift är att följa det cisterciensiska inflytande, som så tydligt gjort sig gällande i de italienska tiggarmunksordnarnas äldre kyrkoplaner och undersöka, i hvad mån detsamma medelbart genom dessa har gjort sig gällande under den stora spridning, som dessa ordnar vunno. Likaledes att fullfölja B. Haendckes uppslag att undersöka i hvad mån cistercienserklostrens läge i närheten af de stora handelsvägarna hafva haft inverkan på vissa typers spridning utanför orden.[3]

Det är emellertid lämpligare och riktigare att uppskjuta behandlingen af den cisterciensiska byggnadskonstens inflytande utanför orden till senare. Ty först sedan den cisterciensiska arkitekturens förhållande till konstruktionsproblemen samt dess formgifning i uppbyggnad och

---

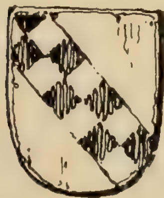
[1] På grund af hvad här blifvit ådagalagdt, torde det vara omöjligt att längre uppehålla den Lofflerska dateringen af Vitsköls klosterkyrkas koranläggning. Det är nämligen icke gärna tänkbart, att den rika plantyp, som där ligger till grund för byggnadens gestaltning, skulle hafva uppstått spontant uppe i det aflägsna Jylland. Förutsättningarna för något dylikt voro ju där alls icke till finnandes. För den utförligare motiveringen häraf hänvisas till p. 176—177.

[2] Jfr Enlart, Origines p. 227—228 och Dehio-Bezold, Op. cit. I, p. 526, not 1.

[3] B. Haendcke, Die deutsche Kunst und die Handelsstrassen im Mittelalter, i Repertor. für Kunstwissenschaft 1911, p. 377—391.

detaljer blifvit studerad, kan vidden och arten af dess speciella insats i den allmänna utvecklingen rätt bedömas.

Det må därför här till slut framhållas, att de slutsatser, rörande den cisterciensiska byggnadskonstens förhållande till olika länder, som ofvan dragits på grund af planstudiet, naturligtvis måste kompletteras och måhända äfven modifieras på grund af de resultat, som kunna vinnas ur de fortsatta studier rörande konstruktion och formgifning, hvilka äro afsedda att följa härefter. Planens gestaltning är visserligen af grundläggande betydelse, i synnerhet inom den medeltida kyrkobyggnadskonstens område, men öfver en plan kan byggas på mångahanda sätt. Å andra sidan återverka konstruktionssystem och rumsgestaltning på planens utformning. Det är sättet, hvarpå plan och uppbyggnad samarbeta, samt de former, som vid detta samarbete gifvas åt byggnadselementen, som bestämma ett verks karaktär och ställning i byggnadshistorien. Vid en systematisk analys af en viss byggnadsgrupp måste man emellertid af metodiska skäl till en början uppdela ämnet mera schematiskt och behandla de olika elementen hvart och ett för sig, innan man af de olika delarnas mångfald kan hopfoga den mera komplicerade bilden af det helas utveckling.

INNEHÅLL.

CENTRALTRYCKERIET, STOCKHOLM 1912.